

अष्टम
वर्ष ११ वे

mahavarta.in

महावार्ता

बातमी महाराष्ट्राची

दिवाली विशेषांक २०२०

संपादक-

प्रा. संजय दुधाणे

www.mahavarta.in

mahavarta.in
महावार्ता
बातमी महाराष्ट्राची

दिवाळी विशेषांक २०२०

Google Search No. 1

शुभ
दीपावली

महाराष्ट्राचे महा न्यूज पोर्टल

mahavarta.in
महावार्ता
बातमी महाराष्ट्राची

www.mahavarta.in

५ लाख ३८ हजार लाईक, १ लाख ८५० ऑनलाईन वाचक

 YouTube Channel

www.youtube.com/c/MAHAVARTA

अभ्यासू पत्रकार, महावार्ताचे संपादक

प्रा. संजय दुधाणे

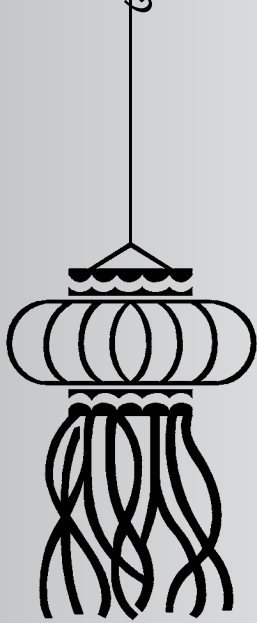
यांच्या धवल वाटचालीस शुभेच्छा!

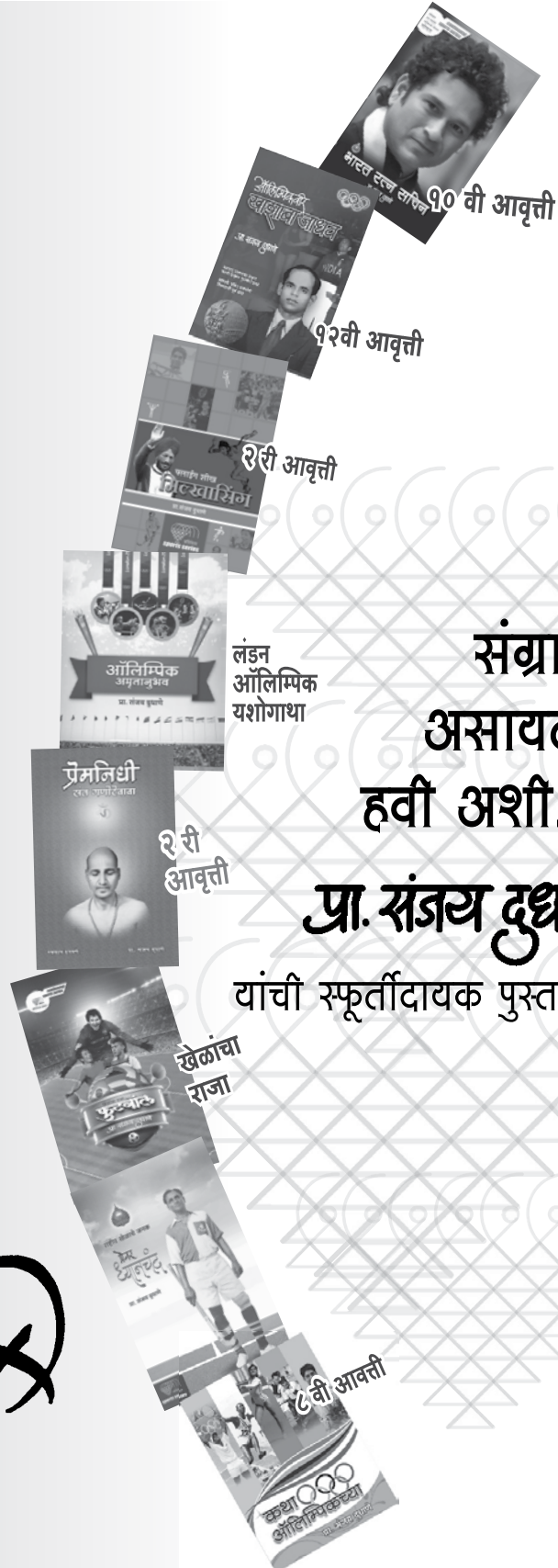
शुभदीपावली

दिवाळी
 किल्ल्याची...
 फराळाची...
 फटाक्याची...
 अन्
 क्रीडा पुस्तकांची...

शुभ
 दिवाळी

संग्राह्य
 असायला
 हवी अशी...

प्रा. संजय दुधाणे
 यांची स्फूर्तीदायक पुस्तके

वेदांत दुधाणे
लिटिल चॅम्पियन

■ संपादक
प्रा. संजय पांडुरंग दुधाणे

■ मुखपृष्ठ :
माधुरी रोडे

■ पेजिनेशन-लेआऊट
श्रुती क्रिएशन्स, पुणे
९८८९०७५२३९

■ मूल्य : १०० रुपये

वेदांत पब्लिसिटीसाठी
'महावार्ता' दिवाळी अंक
संपादक प्रा. संजय पांडुरंग दुधाणे
यांनी शिवानी प्रिंटरर्स,
कसबा पेठ, पुणे
येथे छापून सिटी सेंटर, कर्वे रोड,
रसशाळेसमोर, पुणे ४
येथे प्रसिद्ध केला.
मो. : ८८८८८२६०२१, ९८२२७४०९३१
Email : sanjaydudhane@gmail.com

mahavarta.in
महावार्ता
बातमी महाराष्ट्राची

दिवाळी विशेषांक अंक २०२०

वर्ष
११ वे

अंतरंग

कथा

भाग मिल्या भाग

- संजय दुधाणे / ५

चपाटा

- नवनाथ गोरे / ११

विशेष लेख

कथा पानिपतच्या मराठा

युद्धकैद्यांची

- आनंद शिंदे / १७

वुहानमध्ये कोरोनाचा जन्म होताना

- सतीश पाटील / २१

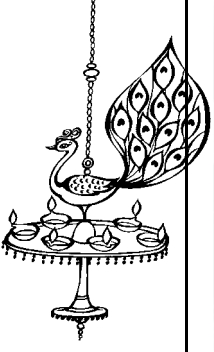
ध्रुवतारा फाऊंडेशन वाटचाल

- महावार्ता टीम / २५

मन चंगा तो सबकुछ चंगा!

- डॉ. गिरीश जाखोटिया / २९

चरित्रगाथा

अमिताभ

- राज ठाकरे / ३३

राजेंद्र बांदल

- महावार्ता टीम / ३८

हिराबाई आंग्रे

- महावार्ता टीम / ४१

आयुषा इंगवले

- महावार्ता टीम / ४४

स्व. पांडुरंग दुधाणे

- महावार्ता टीम / ४५

महाराष्ट्र केसरी हर्षवर्धन सदगीर

- महेश पठाडे / ४८

माझी अंटार्क्टिका मोहिम

- शशिकांत सातव / ५२

अशोक काळभोर

- महावार्ता टीम / ५२

mahavarta.in
महावार्ता
बातमी महाराष्ट्राची

क्रीडांगण

अलीबाबाची गुहा

- द्वारकानाथ संझगिरी / ५७

ऑलिम्पिक मस्ट गो ऑन

- संजय दुधाणे / ६०

बुद्धिबळासाठी दारू

सोडणारे गाव

- संदीप पवार / ६५

कोरोनानंतरचे क्रीडाक्षेत्र

- ज्ञानेश भुरे / ६८

मल्लखांबातील ध्रुवतारा

- श्रीनिवास हवालदार / ७३

आध्यात्म

प्रेमनिधी संत गणोरेबाबा

- महावार्ता टीम / ७५

जगणे रडत-रडत की लढत-लढत

- अविनाश देवनाळकर / ८१

माय मुळशी

मुळशी पर्यटन

- हेमंत ववले / ८७

मुळशीतील गडकिल्ले

- आकाश मारणे / ९०

क्षण क्षण हा आनंदाचा,
 समृद्धीच्या तेजाचा !

वैयक्तिक कर्ज । प्रोफेशनल कम्फर्ट लोन । प्रॉपर्टी मॉर्गेज लोन । व्यवसाय कर्ज
 आकर्षक व्याजदराच्या मुदत ठेव योजना

बँकेचे सर्व सभासद, ठेवीदार, खातेदार व हितचिंतक यांस
 दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा!

दि कॉसमॉस को-ऑप. बँक लि.

(मल्टिस्टेट शेड्यूल्ड बँक)

जीवन करा समृद्ध!

महाराष्ट्र । मध्यप्रदेश । आंध्र प्रदेश । तेलंगणा । कर्नाटक । गुजरात । तामिळनाडू

रजिस्टर्ड ऑफिस : 'कॉसमॉस टॉवर', प्लॉट नं. ६, आयसीएस् कॉलनी, युनिव्हर्सिटी रोड, गणेशखिंड, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००७.

Ph.: 020-67086708 | E-mail: customerhelp@cosmosbank.in | Follow Us On :

www.cosmosbank.com

क्रीडा कथा

भाग मिल्या भाग

संजय दुधाणे

‘चल मिल्या पतंग उडवायला, इकडे रस्त्यात थांबून कशाला टाईम खोटा करतोय. मस्त वारा सुटलाय, पतंग खेळू, कटली तर तू आहेच पकडून घायला’ माज्याची रिल हाती घेऊन मिल्याच्या शेजारी रहाणारा पप्पू त्याला विनंती करित होता.

‘अरे येड्या, आता मरैथान शर्यत येणार आहे. फॉरेनचे लोक धावताना दिसतील आता, बघ पलीकडे किती लोक वाट बघत आहेत. रस्ता मोकळा झालाय, तुला दिसतयं का नाय.’ मिल्या म्हणाला.

‘काय असतं तर हे मरैथॉन, फिरेथॉन?’ पप्पूने प्रश्न केला.

‘अरे पप्या, ही जगातील सर्वात मोठ्या अंतराची धावण्याची शर्यत हाय. जो जिंकतो, त्याला लयं मोठं बक्षिसं मिळतं, पेपरात

पहिल्या पानावर फोटोबी येतो आणि लयं पैकाभी भेटतो.

प्राचीन काळी ग्रीस देशामधे मरैथॉन नावाचे एक गाव होते; तिथे एक लढाई झाली. ती लढाई जिंकल्यावर, ती बातमी सांगण्यासाठी एक सैनिक तिथपासून ते अथेन्सपर्यंत धावत गेला होता. ते अंतर ४२.१९५ किमी होते. ज्या गावी लढाई ही झाली, त्या गावाचे नाव ‘मरैथॉन’ होते म्हणून या स्पर्धेचे नाव ‘मरैथॉन’ झाले आणि जे अंतर तो सैनिक पळला ते अंतर स्पर्धेसाठी अधिकृतित्या स्विकारले गेले. पुढे अथेन्समध्ये पहिली मरैथॉन शर्यत झाली बघ. आता जगात सर्वत्र ही शर्यत होते.

‘मिल्या, तुला लयं माहित आहे रे गड्या.’

‘नाय रे, मला मरैथॉनची लय आवड हाय बघ.’ मला पतंग

खेळायला, क्रिकेटचा चौकार मारायला नाय आवडत बघ, मला लांब लांब पळायला आवडतं बघ. मिल्या सांगत होता.

‘पतंग कटली की तू कसा सुसाट धावतो, लयं भारी पळतो अंरं ते बघ लांबून मॅरॅथॉन येती बघ तुझी’ पप्पू म्हणाला

रस्ता मोकळा करा, गाड्या रस्त्यात लावू नका पोलिसांची गाडीतील ध्वनीक्षेपकावरून सूचना दिल्या जात होत्या. तोच सर्वप्रथम भारताचे खेळाडू पुढे धावत होते. तर त्याच्यामागे विद्युतवेगाने काळेसावळे केनियन खेळाडू अंतर कापत होते. शर्यत निम्या अंतरावर आली होती. पुणे इंटरनॅशनल मॅरॅथॉन शर्यतीमधील मोठ्या उत्साहाने रस्त्यारस्त्यातून धावपटूंचे स्वागत केले जात होते. केनियन धावपटूंच्या पुढे भारताचे १० खेळाडू गटाने धावत होते आणि त्यांच्यामागे १०० मीटरवर भारतीयांचा मुख्य स्पर्धेक सेम्युअल केनो धावत होता. ४२ किलोमीटर पैकी ३५ किमी. अंतर कापून शर्यत शास्त्री रोडवर आली होती.

शास्त्री रस्त्यावर मिल्या ही शर्यत बारकाईने न्याहाळत होता. धावपटूंची पाऊले कशी पडतात? त्यांचा धावण्याचा वेग काय? याचे विचार मिल्याच्या मनात चालले होते. एका वळणाला शर्यतीचे संपूर्ण चित्रच बदलले. सेम्युअल केनोने भारताच्या रामलालला गाठले आणि ह्या दोघातच विजयपदासाठी शर्यत सुरू झाली. गटातील ९

भारतीय खेळाडू वळणावरच मागे पडले होते.

शर्यत मिल्याच्या पर्वती टेकडीजवळील झोपडीपट्टीजवळ आली. तेव्हा रामलालला उत्साह देण्यासाठी तो त्याच्या बाजूने रस्त्याच्या कडेने पळू लागला. रस्त्याजवळील चौकातच एका पोलिसाने त्याला अडविले आणि हाकलून दिले. तो दुसऱ्या मार्गाने शर्यतीचा जेथे शेवट होणार त्या नेहरू स्टेडियमजवळ धावतच आला. तेथील दृश्य पाहून तो ठसाठसा रडू लागला. आजूबाजूच्या लोकांनी मिल्याला बाजूला बसविले. ते दृश्य त्याच्या डोळ्यासमोर तरंगतच होते.

शेवटच्या एका किलोमीटरमध्ये सेम्युअल केनोनी भारताच्या रामलालला सहज मागे टाकून केनियाला अजिंक्यपद मिळवून दिले होते.

नेहरू स्टेडियमपर्यंत मिल्याचा मित्रही त्याला शोधत शोधत आला होता. पप्पूला मिल्या स्टेडियमच्या दारातच रडताना दिसला.

काय झालं तर मिल्या, का रडतोस. तू पोलिसांनी हकलले म्हणून की काय ? पप्पू म्हणाला

नाय रं, पप्या, आपला भारत मॅरॅथॉन हरला बघ, शेवटच्या मिनिटाला आपण मागे पडलो, तो केनियाचा धावपटू बघ कसा मुलाखत देतोय, तो जिंकला. आपण हरलो यंदाही. पप्या, एक दिवस

मी ही मॅरिथॉन जिंकणार बघ, भारताला विजेतेपद देणारच.

दे दे..पण आधी मला पतंग मिळवून दे. कटलेली पतंग पकडण्यात तर तूच विजेता हाय असे बोलून पप्पू आणि मिल्या पर्वतीच्या दिशेने धूम ठोकली.

...

मिल्या म्हणजे मिलिंद पाटील. त्याचे आईवडिल त्याच्या बालपणीच देवाघरी गेले होते. आई-वडिलांच्या काळात त्याचे कसेबसे लिहिण्यावाचण्यापुरतच शिक्षण झाले होते. मिलिंदला दोन भावडांच्या पोटासाठी शाळा सोडणे भाग पडले तो पुण्यातील गल्लीबोळातून नोकरी शोधू लागला. अखेर महिना दोनशे रुपये घरोघरी पेपर टाकण्याचे काम त्याला मिळाले.

शाळेत असताना धावणे शर्यतीत

मिल्या चा पहिला नंबर आला होता.

तेव्हापासूनच त्याला धावण्याची

आवड निर्माण झाली. मिल्याला

धावण्याची आवड होतीच.

त्यामुळे सायकल नसल्याने

तो धावतच घरोघरी

वर्तमानपत्र टाकीत असे.

एके दिवशी त्याचे पेपर

टाकण्याचे काम लवकर

झाले. घरी येताना स्पर्धेची

तयारीसाठी धावत असणारी

त्याच्या वयातील मुले त्यानी

पाहिली. उत्साहाने मिल्या

त्याच्या बरोबर धावू लागला.

टॅक्सूटमधील खेळाडू मुले उपहासाने

मिल्या ला म्हणाली, “स्पर्धेत भाग घेऊन

पदक जिंकणे हे तुझं काम नाही, तू आपले

पेपरच टाक.” हे ऐकून मिल्या त्यांच्यापेक्षा जोरात

पळत घरी आला व भावंडाकडे पाहून रडू लागला.

दुसऱ्या दिवशी मिल्या नेहमीप्रमाणे धावतच पेपर टाकीत होता. तेव्हा टॅक्सूटमधील एका खेळाडूने पाय आडकून मिल्याला पाडले व निघून गेला. मिल्याच्या हातातील सर्व पेपर जमिनीवर पडले होते. गुडघाला जखम झाली होती. पेपर गोळा करताना पेपरमधील शेवटच्या पानावरील बातमी वाचून त्याच्या जखमेच्या वेदना विसरून तो आनंदाने धावू लागला. बातमी होती ‘१२ जानेवारीला क्रॉसकंट्री स्पर्धा.’ १२ जानेवारीपर्यंत ते धावतच पेपर टाकीत होता. पेपर टाकणे हाच त्याचा सराव बनला होता.

१२ जानेवारीची पहाट उजाडली. क्रॉसकंट्री स्पर्धा सकाळीच

होती. देवाचे दर्शन घेऊन जुन्या शाळेची अर्धी चड्डी व साधा शर्ट मिल्यानी घातला आणि स्पर्धेच्या क्रीडांगणावर आला. सर्वत्र स्पर्धेचे वातावरण पसरले होते. सर्व खेळाडू हळूहळू पळत जाँगिंग करीत होते. मिल्याच्या वयोगटातील स्पर्धा ठीक ९ वाजता सुरू झाली. मिल्याच्या वयोगटासाठी धावण्याची मर्यादा होती पाच किलोमीटर. झेंडा उंचवून पाहण्यानी स्पर्धेला सुरुवात केली. क्रॉसकंट्रीमध्ये स्पर्धेचे अर्धे अंतर झाल्यानंतर पुन्हा त्याच मार्गाने उलट फिरून जेथे स्पर्धा सुरू होती. तेथे शेवट होतो. सुरुवातीचे दोन किलोमीटर मिल्या सात धावपटूंसोबत धावत होता. टेकडीच्या चढणावर त्याने वेग वाढवून आघाडी मिळविली. अडीच किलोमीटर नंतर परतीची

शर्यत चालू झाली. पुणेकर प्रेक्षक टाळ्या वाजवून

मिल्याचा उत्साह वाढवित होते. मिल्या

इतर धावपटूना मागे टाकून प्रथम

स्थानावर धावत होता. तोच

एका वळणावर पाय घसरून

तो खाली पडला. तो उठत

असतानाच इतर धावपटू

पुढे गेले. हे चित्र पाहून

मिल्या तसाच

रक्तबंबाळ गुडघ्याने

धावू लागला. स्पर्धे

त प्रथम क्र मांक

मिळविण्याचे स्वप्न तो

पडला तेव्हाच धुळीस

मिळाले होते. आता त्याला

कशीबशी शर्यत पूर्ण करणे.

हेच बाकी होते.

शर्यत पूर्ण झाल्यानंतर मिल्या

बक्षिस वितरण होत असलेल्या हॉलच्या

कोपऱ्यातील पायरीवर बसून रडत होता. ही स्पर्धा

पहाण्यासाठी ज्याने पुणे मॅरिथॉन जिंकली तो विजय सातव यांची नजर मिल्यावर पडली. त्याने मिल्याचे चार किलोमीटर पर्यंतचे धावणे पाहिले होते. नंतरचा प्रकार विजय सातव सरना माहित नव्हता. मिल्याच्या गुडघ्यावरील जखम पाहून त्यांना झालेला प्रकार क्षणार्धात उमजला आणि ते मिल्याचे सांत्वन करण्यासाठी त्याच्याजवळ गेले. मोठ्या आपुलकीने त्यांनी मिल्याची चौकशी केली. सातव सर मिल्याला म्हणाले, “तुझी इच्छा असेल तर मी तुझा कोच बनेल.” मिल्या लगेच ‘हो’ म्हणत सातव सरांच्या चरणांना वंदन केले.

...

सातव सर आता मिल्या व त्याच्या भावडांना दत्तक घेतल्याप्रमाणे वागवित होते. मिल्याने दररोज सकाळ-संध्याकाळ कसे धावायचे, कुठे वेग वाढवायचा, आहार काय घ्यावा याचे धडे आपल्या गुरूकडून घेत होता. काळ पुढे सरकत गेला. गुरुच्या मार्गदर्शनाने वयाच्या १५ व्या वर्षी मिल्या यशस्वी धावपटू बनला. कित्येक स्पर्धेत केवळ प्रथम क्रमांक मिळविला नाही तर प्रत्येक स्पर्धेत तो स्वतःचाच नवीन विक्रम मोडत होता.

मिल्या सर्वोत्कृष्ट धावपटू बनला तेव्हा एक दिवशी दुर्दैवी बातमी समजली की त्याच्या गुरुंचे हृदयविकाराने निधन झाले. दुःखी मिल्याने आपल्या गुरुंना शेवटचा निरोप दिला आणि मनात निर्धार केला. “आंतरराष्ट्रीय मॅरॅथॉनमध्ये अजिंक्यपद हीच माझी गुरुदक्षिणा.”

विजय सातव असेपर्यंत मिल्याचे चालले होते; परंतु त्याच्या निधनाने मिल्या पुन्हा एकटा पडला. मिल्याची भावंडे अजून लहानच होती. त्याचे शिक्षण पुढे चालविण्यासाठी मिल्या दिवसा नोकरी करत आणि रात्रशाळेत शिक्षण घेत असे. ह्या प्रतिकूल परिस्थितीत त्याला सरावालाही नीट वेळ मिळत नसे. तरी अफाट गुरुच्या श्रद्धेवर व भारताचा तिरंगा ऑलिम्पिकमध्ये फडकविण्याच्या ध्येयाने तो कोणत्याही स्पर्धेत सहज विजय मिळवत असे. अजिंक्यपद मिळवूनही त्याला आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत भाग घेता येत नसे. मिल्याच्या दृष्टीने खरे स्पर्धेक हे परेदशी खेळाडू असले तरी भारतातील इतर खेळाडूंना मिल्या हा एकमेव स्पर्धेक होता. त्यामुळे कोणत्याही मार्गाने ते मिल्याचे पाय ओढीत असे. नको ती कारणे सांगून त्याच्या आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत आडकाठी आणत असे. तीन वर्ष मिल्या प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत होता.

....

क्रीडा क्षेत्रात अमेरिका सर्वात जास्त सुवर्णपदक जिंकणारा देश होता. क्रीडा महासत्ता अमेरिकेने जगातील सर्वश्रेष्ठ धावपटू आपल्या देशातच आहे. हे सिद्ध करण्यासाठी शिकागो येथे आंतरराष्ट्रीय खुली मॅरॅथॉन शर्यत आयोजित केली. जगातील कानाकोपऱ्यात या स्पर्धेची जाहिरात गेली. अनेक नामांकित धावपटूंनी आपला प्रवेश स्पर्धेपूर्वीच जाहीर केला होता.

मिल्या पूर्णपणे त्याच्या कामात गढून गेल्यामुळे त्याच्या समोर जरी या स्पर्धेची जाहिरात आली तरी त्याला दिसत नव्हती. नंतर मिल्याच्या मित्रांकडून त्याला स्पर्धेची माहिती मिळाली. मित्रांना वाटले मिल्या आनंदाने नाचेल पण मिल्या काहीच बोलला नाही. अमेरिकेला जाण्यासाठी मिल्याकडे पैसे नसल्यामुळे मिल्या बोलत नाही हे त्याच्या मित्रांनी ओळखले. याच काळात मिल्याचा जुना चाहता व स्वतः एकेकाळी धावपटू असणाऱ्या कराडच्या संस्थानचे राजे महाराज मोरे यांनी मिल्याची अमेरिकेच्या खर्चाची निम्मी

जबाबदारी स्वतःकडे घेतली. जेव्हा हे मिल्या ला समजले तेव्हा त्याला आनंद झाला. अमेरिकेत जाण्यापूर्वी मोरे महाराज मिल्या ला म्हणाले, “तुमचा वेग वाऱ्यासारखा आहे. तुम्ही हिंदुस्थानची विजयी पताका अमेरिकेत लावालच अशी माझी खात्री आहे. महाराज मोरे यांनीच मदत केली नाही तर त्याच्या मित्रांनी घोरोघरी जाऊन वर्गणी जमविली आणि मिल्याच्या प्रवासात खारीचा वाटा उचलला.

मिल्या कडे जास्त पैसे नसल्यामुळे त्याने जहाजाने प्रवास करण्याचे ठरविले. २० जुलै रोजी मिल्याचा प्रवास चालू झाला. मुंबईचा किनारा सोडल्यानंतर मिल्याला संपूर्ण जगाचे दर्शन झाले.

हाँगकाँग, चीन, जपाने केलेली प्रगती पाहून मिल्या मंत्रमुग्ध होऊन गेला. पॅसिफिक महासागर ओलांडून जहाजाने व्हॅकुव्हर बंदरात जहानाचे नांगर टाकला. तेथून कॅनडाच्या रेल्वेने मिल्याने तीन दिवसाचा प्रवास केला. तीन दिवसाच्या प्रवासानंतर मिल्या शिकागो

महानगरात पोहोचला.

शिकागोत पोहोचल्याबरोबर मिल्याला संकटाशी सामना करावा लागला. मुख्य संकटाचे कारण म्हणजे मरैथॉन काही करणांमुळे एक महिना पुढे ढकलण्यात आली. मिल्या कडे जेमतेमच पैसे होते. थोड्याच पैशात त्याला संपूर्ण महिना काढायचा होता. मिल्या जवळील पैसे दहा दिवसातच संपले. त्याला आता लॉजमधून बाहेर पडणे भाग पडले. मिल्या रस्त्यावर आला होता. रात्रभर कडाक्याच्या थंडीत मिल्या शिकागोतील रस्त्यारस्त्यावर फिरत होता. रात्री एका झाडाखाली तो झोपला. सकाळी उठल्यावर त्याला नव्या संकटाला तोंड द्यावे लागले ते म्हणजे त्याचे सामान चोरीला गेले होते.

मिल्याच्या हातात आता काहीच नव्हते. तो शिकागोतील रस्त्यावर वेड्यासारखा फिरत होता. त्याच वेळी त्याच्या मनात विचार आला की आपण पुन्हा भारतात जावे. विचार करिता करिता मिल्या बेशुद्ध पडला. सकाळी जेव्हा मिल्या शुद्धीवर आला तेव्हा तो एका पलंगावर झोपला होता. उठल्यानंतर त्याला काहीच प्रकार समजला नाही. थोड्यावेळाने एक आजीबाई त्याच्या पलंगाजवळ येऊन म्हणाल्या, “बाळ, रात्री तू बेशुद्ध अवस्थेत होता. तेव्हा माझ्या नोकराने तुला इथे आणले.” आजीनी मिल्याची पूर्णपणे चौकशी केली आणि आजीबाईनी त्याला स्पर्धा संपेपर्यंत रहाण्याची सोय करून दिली.

आता स्पर्धेला दहाच दिवस राहिले होते. मिल्या स्पर्धेची तयारी करू लागला. तोच संकटांनी पुन्हा तोंड वर काढले. मिल्याकडे भारताचे प्रवेशपत्र नसल्यामुळे त्याला स्पर्धेत भाग घेता येणार नव्हते. मिल्या जेव्हा इतर भारतीय धावपटूंच्या मार्गदर्शकांकडे गेला तेव्हा भारतातील मार्गदर्शकाने मिल्याला प्रवेशपत्र देण्यास नकार दिला. मिल्याने अजूनही आशा सोडल्या नव्हत्या. दुसऱ्या दिवशी तो रागाच्या भरात वाऱ्यासारखा धावत सुटला अमेरिकेतील माजी विश्वविजेता धावपटू सिरपीनस्को याला जाऊन आदळलो. सिरपीनस्कीने मिल्याची आपुलकीने चौकशीच केली नाही तर त्याची पळण्याची पद्धत व वेग पाहून त्याला स्पर्धेत प्रवेश देण्याचे कबूल केले.

स्पर्धेचा दिवस जवळ येताच संपूर्ण शिकागो शहर क्रीडामय झाले. रस्त्यारस्त्यात स्पर्धेचे बोधचिन्ह झळकली होती. संपूर्ण देशातून येणाऱ्या स्पर्धकांचे स्वागत करण्यास अमेरिका सज्ज झाली होती. संपूर्ण जगाच्या नजरा शिकागो शहराकडे लागल्या होत्या. चौकाचौकात स्टार टीव्हीच नव्हे तर संपूर्ण जगाचे टेलीव्हिजन कॅमेरे लावण्यात आले होते. धावण्याच्या स्पर्धेत जाहिरात, दूरदर्शन यांचीसुद्धा स्पर्धा अगोदरच चालू होती.

स्पर्धेच्या आदल्या दिवशी मिल्याने स्पर्धेचा मार्ग पाहून धावण्याची योजना आखली. स्पर्धेची पहाट उजाडली. सकाळपासूनच सर्वत्र धावपळ होती. मिल्याने नेहमीप्रमाणे देवदर्शन घेतले. थोडा

आहार करून तो ट्रॅकसूटवर स्पर्धेच्या मैदानात आला.

अमेरिकेचे अध्यक्ष जॉर्ज बुश यांनी ठीक १० वाजता झेंडा दाखवून स्पर्धेची सुरुवात केली. स्पर्धेचे अंतर होते. ४२ किलोमीटर, सुरुवातीचे दोन किलोमीटर सर्व देशांचे स्पर्धक एकत्र पुढेमागे धावत होते. दहा किलोमीटरवर खऱ्या अर्थाने शर्यतीस प्रारंभ झाला. दहा किलोमीटरनंतर भारताचा मिल्या अमेरिकेचे सात धावपटू, चीनचे दोन धावपटू व दक्षिण कोरियाचा एक धावपटू असे अकरा धावपटू पुढेमागे धावत होते. संपूर्ण शिकागो शहर फुलांचा वर्षाव करून धावपटूंचे स्वागत करित होते. वीस किलोमीटरनंतर अमेरिकेचे दोन धावपटू व ऑलिम्पिक स्पर्धेत सुवर्णपदक मिलविलेला चीनचा एक धावपटू धावत होता. या तीन धावपटूंच्या मागे शंभर मीटरवर भारताचा मिल्या काळे पळत ता.

तीस किलोमीटरपर्यंत अमेरिका व चीनची चुरस चालली होती. मिल्या आता दोनशे मीटर मागे पडला होता. आजूबाजूचे प्रेक्षक अमेरिकेचा ध्वज उंचावून अमेरिकन धावपटूंचे स्वागत करित होते. मिल्याला भारताचा कोणी प्रेक्षकही दिसला नाही. दोनशे मीटर आपण मागे आहोत हे मिल्याला जेव्हा समजले तेव्हा लहानपणी ऑस्ट्रेलियाने भारताला कसे मागे टाकले ते आठविले, त्याला मार्गदर्शन करणारे त्याचे गुरू, त्याचे मित्र व असंख्य भारतीयंचे चेहरे त्याला दिसू लागले. आपण हे काय करतोय हा विचार जेव्हा त्याच्या मनात आला तेव्हा प्रचंड प्रेरणा मिल्याला मिळाली. त्याच्या पायाने वाऱ्याचा वेग घेतला. काही मिनिटातच त्याने अमेरिका व चीनला मागे टाकले. अमेरिकन प्रेक्षक मोठ्या उत्साहाने ह्या भारतीय खेळाडूचे स्वागत करित होते. प्रचंड टाळ्यांच्या कडकडाटात मिल्याने अब्राहम लिंकन स्टेडियममध्ये प्रवेश केला. मिल्या अमेरिका व चीनला एक किलोमीटर मागे टाकून स्पर्धेत अजिंक्य झाला. मिल्याने केवळ स्पर्धाच जिंकली नाही तर नवीन जागतिक विक्रम नोंदविला. न भूतो न भविष्यती अशी २ तास १० सेकंदाची वेळ नोंदविली होती.

मित्रानो, तुमच्यातही विश्वविजेता मिल्या रहात आहे. चिकाटी, जिद्द व आत्मविश्वास ठेवा विजय तुमच्या हातातच असतो. मैदानावर एकदा धावायला सुरुवात केल्यानंतर मिल्याप्रमाणे विजेता झाल्यानंतरच थांबायच. मग करणार ना सुरुवात धावायला...

■■■

प्रा. संजय दुधाणे लिखित संग्रहाय क्रीडा पुस्तके

मेजर ध्यानचंद

पृष्ठे : १५२, मूल्य : १२५/-

देशभक्तीने ओथंबलेली,
खेळातून
आदर्श नागरिक
घडविण्याचा
संदेश देणाऱ्या
हॉकीच्या जादूगाराची
प्रेरक गाथा

ऑलिम्पिक अमृतानुभव

पृष्ठे : २४८, मूल्य : २५०/-

लंडन ऑलिम्पिक
यशोगाथेसह
जागतिक क्रीडा
कुंभमेळ्याची
वाचनीय सफर

फलाईंग सिख मिल्खासिंग

पृष्ठे : ६०, मूल्य : ५०/-

जिकण्याचा ध्यास,
चिकाटी अन्
महत्त्वकांक्षेचा
मूर्तिमंत
अविष्कार

ऑलिम्पिकवीर खाशाबा जाधव

पृष्ठे : १४४, मूल्य : १५०/-

देशासाठी पहिलेवहिले
ऑलिम्पिक पदक
जिंकून देणाऱ्या
उपेक्षित मराठी
क्रीडावीरांची
प्रेरणादायी
कहाणी

विजयानगर, पुणे ४११०३०, दूरध्वनी: ०२० २४३३७९८२

भ्रमण दूरध्वनी: ९८२२२९७२९७

continentalprakashan@gmail.com

लागल्या. जरा जाणती पोरं शिबूड गाळत आयच्या माघं पळत हुती. न्हाणगी घरात रडत असलेली.

दिसाचा लाल गोळा थोडासा आईच्या पोटातनं वर आला. सगळीकडं उजीडचं पडल्यागत स्वतःच्या पोटासाठी धडपडणारी माणसं. बाबू भिश्यानं आपल्या बायकुला हाक मारली,
 “अगं ये जने, उठ. दिस उगून कासराभर वर चढलाय, अगं उठ.”

तस जनीनं डोळ्यावरची च्यादर बाजूला ढकलली नं स्वतःशी बोलली,

“अगं आई गं दोडाचं! किती उशीर झाला म्हणायचा? मगाशीच उठवायचं नाय व्हय? माझ्या पिडीच्या डोळ्यात माती पडली. मला कैदाशिनीला लयच डोळा लागला.” चिंतेच्या स्वरात जनी बोलली.

“असुदी. आता आवर पटाकशिना. म्या जरा आण्णा पाटलाच्या वाडयावर जाऊन येतू. मेंढराशिनाला चारायला कायच नाय. आप्पा खराताचं रान बी दुसऱ्याला ईकलया. काय करायचं? बगुया, पाटील काय रान चारायला दितूयाका?”

असं बोलतच बाबूनं धोतराच्या एका पदरानं तोंडावरनं हात फिरूला अन् निघून गेला. जनी जागची उठली. वाडयातल्या मेंढराच्या लेंडया खराटयानं लुटून काढल्या. निहुण उकिरंडयात टाकल्या आणिख वाडयात आली. तवा मेंढरं कावरीबावरी हुन जनीकडं बघत हुती. काय मेंढरं नाकानं लाळ गाळत हुती. पोटं पाटीला चिकटलेली. त्यात एक गुणी लाव्हार हुतं. ती जनीजवळ गेलं. तोंड वर करून शिकरल्यागत कराय लागलं. तसं जनीनं डाव्या हातानं माघं सारलं अन् म्हणाली,

“अरं ये बाबा, तुझ्या पोटाला कायबी नाय रं माझ्या लेकरा. म्या तरी काय करू? आठ दिस झालं. आम्हीबी असंच कॉर कुटका खावून कंबर आवळून झोपतूया. तुला म्या काय घालू हॉ.. सांग?” तसं ती लाव्हार माघ सरलं. तिझं बोलनं त्येला समजलं असावं. गप्पच मान हलवत ते मेंढराच्या खांडव्यात शिरलं. तसं जनीच्या डोळ्यात पाणी आलं. मुक्का जीव काय वैरण काडी मागंल व्हय? नुसतं डोळ्यानं खुणवत हुतं. लगीच जनीनं मातऱ्यातलं मूठभर दाणं पिसवीतनं झाडून काढलं. ती पितळीत घालून लाव्हाराच्या म्होरं ठिवलं. लाव्हारनं हिकडं तकडं बघटलं. नुसता नाकानं वास घेटला अन् गप्प उभा राहिलं. जनु कळता माणूस उभा राहावं तसा. जनी म्हणाली,

“अरं ये बाबा, खा गासभर. कामून हिकडं तकडं बगतूयास? खा वायसं.”

तरीबी दाण्याला तोंड लावीना. जनीनं ताट तथंच ठिवलं अन् वाडयाच्या बाहिर आली. त्या लाव्हाराला कळलं असावं- माझी आयबी उपाशी हाय असं.

बाबू आण्णा पाटलाच्या वाडयावर पोचला हुता. पाटील नुकताच उठून बाजंवर बसलेला. पाटलाची करडी नजर बाबूवर पडली. तसा पाटील मिशावर हात फिरवत बोलला, “का रं बाब्या, आज वाडयावर येणं केलंस?”

“व्हय मालक, तसं अडचणीचं काम हुतं.”

“अडचण! कसली? अन् तुला?”

“व्हय मालक.”

“कशाची अडचण रं बाब्या?”

“अजूक दोन यॉक महिनं तर उन्हाळा हाया. म्होरंबी पावस हुईल असं काय दिसत नाय. मालक, जितराबाशिनाला वैरण नव्हती वो. रानं सगळी वसाड पडल्याती. पाण्याचं बी लय हाल चाललंया. आठ दिस झालं बगा, मेंढराशिनालाबी खायाला काय नाय. रानातली

कुठली तर एखादी हराळीची वाळ्ळी काडी तोंडात धरून दिसभर वर माना करून जितराब हुभारत्याती.”

सगळं गाराणं बाबूनं आण्णा पाटलाम्होरं मांडलं. पाटलानं सगळं आयकून घेटलं. अन् म्हणाला,

“बरं, मग म्या काय करावं म्हणतूयाच?”

“मालक, तुमचं वडयापसलं रान मोकळंच हाय. तेवढं मेंढराशिनाला देचालं म्हणूशाना आलूया. बांधा-बांधावरनं जरा हिरवं हाय. तेवढंच च्यार दिस तर जगत्याली. बाकी काय नाय बगा. दिसकाळ लय बेकार आलं वो.” लगीच पाटलानं बाबूचा शब्द आडवून धरलानं म्हणाला,

“अरं, तू म्हणतूयाच तिबी खरंच हाया. पर वडयापसला बांध तुला चारायला दिवून आमची जितराबं काय वारीला पाठवू का रं?”

“तसं म्हणू नकाशी मालक. तुमच्या पाया पडतू. माझी जितराबं जगत नायती. राव, तुमी कायबी काम सांगा, म्या करिन, पर नाय म्हणू नगा.”

बाबून आण्णा पाटलाचं पाय धरलं. ईनवणी करू लागला. तरीबी पाटलाला दया आली नाय. शेवटी बाबूचा नाइलाज झाला. पाटील म्हणजी वाडीवरलं कडू कारलं. कुणालाबी कसली मदत करायचा नाय. रोजगारानं रानात कामाला माणसं लावायचा. दिसभर राबवून घ्यायचा. पर येळला रोजगार कुणाला घ्यायचा नाय. मागायला गेलेल्या माणसाशिनाला म्हणायचा,

“अरं, तुमच्या मी बायली वसावा, सुकाळीच्यानू.. लय काम करून दमलाय की रं. किती काम केलं रं तुम्ही? तीन तासबी काम नीट करत नाय अन् आलाय तोंड घेऊन पगार मागायला. जावू द्या येवढा आटूडा. बगु, दिवूया.”

गेलेल्या माणसाला तोंडावर मारल्यावानी हुयाचं. खाली मान घालून ती माघारी फिरायची. पाटील वाडीवरचा म्हसोबा झाला हुता. गुंड माणूस. कुणी काय बोललं तर राच्चं तेझी मेंढरं पळव, कोंबडया घेऊन जा.. असलं काम करण्यात पटायत हुता. कुणीच काय म्हणत नव्हतं. नुसता मुक्याचा मार सहन करत माणसं जगत होती.

उन्हाचा चपाटा वाढला हुता. बाबू घराकडं निघाला. वाटंवरची माती पायानं उडत हुती. पाय आगीत घाटल्यासारखा वाटत हुता. पायात तर चप्पल नव्हती. पायाचं कातडं गाडीच्या चाकाच्या टायरच्या कातडयावानी. सगळं पाय भरून कुरपचं. डोसक्यावरचा घाम गळून छाटी भिजलेली. वाढल्याली दाढी खांजळत हुता. छाटी उचलून गळ्यापशी तोंडानं फुकायचा अन् ऊसकारा सोडायचा. झाडावरचं किडुं दिवसा किर् किर् करून वरडत हुतं. माणकू मि साळाचं रान वलाडलं तसं बाबूला लयच भवळकी आल्यागत वाटाय लागलं. म्होरल्या बांधावरचं चिंचंचं झाड आता भुतागत दिसाय लागलं. तेझ्या खाली बोचा टेकावा म्हणून बाबूचं पाय चिंचंच्या झाडाकडं वळलं. चिंचंच्या बुडापाशी आला. एकदम खाली बसला. तसं भुईवरच्या मातीनं चटका दिला. त्याचा जीव एकदम कळवळला.

“अरं देवा, काय भोग म्हणावा जल्माचा! कसा येवढा दुष्काळ वाढवून ठिवलाचरं देवा. डोळं उघड रे बाबा, डोळं उघड.”

अन् बाबूचं डोळं आपुआपचं झापलं. झाडाच्या फांद्या वाळून जनावराच्या हाडाच्या सापळ्यागत वरनं पडलेली सावली. झाडाला एकबी पान राहिलं नव्हतं. गुराच्या अंगावरचं कातडं सोलावं तसं झाडाची सालं निघाल्याली. आतनं झाड वाळवीनं पोखरल्यालं. वाळक्या टाप्याची फांदी हाताच्या बोटासारखी दिसत हुती. लांबवरनं ऊनाच्या झळा आपलं काम करण्यात गुतलेल्या. वाटंवरचं गारगुटीची दगडं एकमेकावर जाळ झाल्यावाणी चमकायची. जणू एका तपाचा भोग भोगल्यागत. तेवढयात माणकू मिसाळच्या भावानं- सदानं हाक मारली, “अरं ये बाबू..” तसं बाबूनं डोळं उघडलं अन् डोळ्यात इस्त्याचं कोळगं पडल्यागत झालं. उटूचनी. याच झाडाची सोबत करून रहावं. नाय. आपुन जितीजाणती माणसं. जनी वाट बघत

अशीन. दिस डोक्यावर आलाय. गेलं पाहिजी. मेंढरं वाडयात वरडत असत्याली. म्हणून हात टिकून उठला. तसा हाताला ईच्याची नांगी डसावी तसा चटका बसला. ‘बाईली वसावा.. याच मातीत राबलो. या मातीनं संबाळलं अन् हीच माती आमच्या जिवाची माती कराय उठल्या का? माणूस जल्माला यिवून चुकला का? अगं, माझी आय, त्वाचं मातीचा गोळा तयार केलाच, येवढं मोठं केल्याचं, अन् आता तुला आम्ही जड झालोय व्हय? अशी वाईट हु नकूच गं आय..’ म्हणतच भुईवरनं उटायची धडपड केली अन् पुन्हा स्वतःशी पुटपुटला, ‘आय नं बाबा हुती तवा येवढं कवा वायट वाटलं नाय. ती असती तर किती बरं झालं असतं.’ त्यो सारखा मनातल्या मनात विचार घोळत हुता. तोपतूर सदा झाडापशी आला.

“ये लगा बाबू, कवाच्यानू म्या हाका मारतूया. वु नाय का चू नाय. कसल्या इच्यारात हायचं, हा?”

“आपल्या कर्माचा इच्यार करतूया गडया.”

“अरं, कसल्या कर्माचा इच्यार करतूयाच येडया. उठ लगा, ऊन लय तापाय लागलंया. चल घराकडं.”

दोघबी झाडापासनं हाल्ली. ऊनानं चांगलीच लाही करून सोडलं हुतं. चालतच बाबू बोलला,

“अरं सदा, जितराबाला घालायला कायच नाय, म्हणूनशिना पाटलाकडं गेलो हुतू. तेनं तर हात वर केलं. अरं, आम्ही किती राबलू त्या पाटलाच्यात- सांग? माणसं वळख राखत नायती गडया. हादा आला म्हणजी माणसं माघं लागत्याती. आता ह्यो प्रसंग आम्हावर आलाय, पर कुणीबी इच्यारत नाय. अरं, जितराबासाठी गाव सोडायला लागतंया गडया. काय हुईल ती हुदी, पर जातू.”

“अरं, जातू म्हणतूयाचं पर नुसती मेंढरं घिवून जातूयाचं काय येडया. माघं येक म्हसरू हाय नव्हं?”

“अरं, म्हसरूबी संगच घिवून जातू. बारकं एक पोरगं हाय. ती तेंच्या मामाकडं सोडतू. त्यो पाव्हणा येतूया आज सांच्याला. तेंच्या हिकडं येवढा उन्हाळा नाय गडया. पोरग्याला संबाळलं तर फुरं. आम्ही कसंबी जगु. वाडीवरची दोन-तीन खांड येत्यातिका बगतू. त्यो सुर्याबा मला काल बोललाय.” बाबू व्याकूळ हुन बोलत हुता. त्याला ह्यो दिवस भकास वाटत हुता. पाय उचलायला हातापायात जीव गेल्यावानी झालं.

जनीनं घरात अजून चूल पेटवली नव्हती. सारखं मेंढराकडं येकदान नवऱ्याच्या वाटंकरडं येकदा बगायची. डोक्यावरचा घाम तोंडावरनं वरघळत हुता अन् डोळ्यातनं आल्यालं पाणी घामाच्या पाण्याबर मिसळत हुतं. लुगडयाच्या पदरानं वारं घ्यायची. वाडयातली मेंढरं वरडत हुती. तशी पोरगं सारखं ‘भाकर भाकर’ म्हणून रडत हुती. जनीनं मापठभर जुंधळ्याचं दाणं तेवढं सुपात घेटलं अन् जात्यापशी

बसली. जातं साळुत्यानं झाडून काढलं. एका लाकडाच्या फळीनं खुठा मारून बसूला. जात्यात जुंधळ्याचं दाण्याचा पहिलाचं घास टाकला. डोळ्याच्या पाण्यावर जनीच्या तोंडातनं आपुआपच शब्द बाहिर पडलं..

‘जिवात जीव नाय
 माझ्या वनवासाची खाय
 एका मुलूखात सुकूळ
 बारा मुलूखात दुकूळ
 राब राब राबूनं गं माय
 माझ्या पोटाला पडला पीळ बाय
 इनंती माझी देवराया
 साकडं घालती रं मेघराया
 साकडं घालती रं मेघराया’

जनीनं गाणं म्हणतच दळान उरकलं. पाटीत पिट भरलं. साळुत्यानं जात्याच्याकडंच पीठ झाडून तिबी कुडताभर शेणावारावरचं पीठ काढलं. चूल पेटवलीनं भाकर करायला बसली. चुलीतल्या धगधगत्या जाळाकडं बगत काटवटीतला हात काटवटीत अन् आपल्याच इच्यारात बुडाली.

असाच दोन-तीन वर्षे दुष्काळ पडला. सगळ्या हिरी-बारवा आटल्या. रोजगार बंद झालं अन् जनावरांचं हाल हुया लागलं. म्हणूशाना सावकाराकडनं कर्ज काढलं. तेइयावरबी पावसानं दगा दिला अन् कर्जाचा आकडा वाढला. ओग्याप्पा पाटलानं दोन येकर रान लिहून घेटलं. व्याज वाढत गेलं, पर पाऊसकाळ काय हुईना. सासू-सासऱ्यानं गाव सोडलं. काय तर करून सावकाराचं कर्ज भागवायचं, ह्या इच्यारानं रातनं ध्या राबत हुती. वरीस- दोन वर्ष राबून थोडकं पसं गोळा केलं अन् गावाला आली. तर रानात औवतं लावला हुता. सासू-सासऱ्यानं सावकाराच्या हातापाया पडली, पर तेला हेंची दया आली नाय. ‘तुमच्या रानाची मुदत संपल्या. तुमची वस्ती सुदिक हियनं हालवा..’ असा सावकार बोल्ला. सासू-सासऱ्यांनी गबाळ उचललं. अन् म्हणाला, “हेइयाम्होर या रानात पावलं टाकायचा नाय..” असा तावाण सावकार बोल्ला. तवा तेनी गावाच्या कडंला च्यार लाकडं टाकून पालं टाकलं. तथंच तीन दगडांची चूल मांडली अन् राबून खायाला सुरवात झाली. पर आतनं गुशीन पोखरून काढावं तसं रानाची धास्तीचं..

या देण्याच्या धास्तीनं सासनं सासरा खंगत गेली. त्यातच ती देवाघराला निघून गेली. सगळ्या घरादारावर आबाळ कोसळल्यागत झालं. जी मरून स्वर्गी गेली ती किती सुखात आसत्याली. आम्हीच गेलो आसतो तर केवढं बरं झालं आसतं. हे दिवस तर बगायला आलं नसतं. आता न्हायला होती घरापुरती जागा. त्येच्याम्होरं मेंढराचा वाडा. बाजूला जनावरांची दावण.

तेवढ्यात पोरगं बाहेरनं वरडत आलं. तशी जनीची तंद्री उडाली. डोळ्याचं पाणी पदरानं पुसलं. पोराला ताटात भाकर कालवून दिली. तोपतोर बाबू घरात आला. तशी व्याकूळ नजरेनं नवऱ्याकडं बगतच बोलली, “आवं, लय ऊन पडलंया. आंगातली छाटी घामानं पाक भिजलीया. काढा अगुदर.” तसं बाबूनं मिनमिनत्या डोळ्यानं जनीकडं बघटलं. थोडा येळ कोणीच काय बोललं नाय. मग जनी म्हणाली,

“अवं, पाटील काय म्हणला?”

“त्यो काय म्हणतूया, तेला काय सुख-दुःख हाय व्हय?”

“दितू म्हणलाय नव्हं रानं चारायला?”

“नाय?”

“का?”

“इच्यार तूच जावून आता.”

“अवं, तसं नव्हं.”

“मग कसं म्हणत्याचं. या ऊन्हाळ्यानं जीव नुसता नकुसा करून सोडलाय. जीव जायाचा वकुत आलाय. त्यो म्हणतूया- तुम्हाला रान दिवून आमची जितराबं काय वारीला पाठवावं का तुमानी दिवून.”

जनीला तोंडात मारल्यागत झालं. कासुटा सोडता सोडता म्हणाली, “अवं, काय तरी हुईलंच नव्हं. कायबी चिंता करू नगा. घ्या तोंड धुवून. गासभर खावा.”

बाबू जाग्यातनं उठला. डेऱ्यापशी गेला. डेऱ्यावरचं झाकाण काढलं. तांब्या आत घाटला. तसं तांब्या डेऱ्याच्या बुडाला टेकला. पाणी तळाला गेल्यालं. तसाच तांब्या वाकडा करून आर्धा भरला. तोंडावर पाणी मारलं. धोतराच्या सोग्यानं तोंड पुसलं. जनीनं ताट वाडून म्होरं ढकललं अन् काटवट धुली. निम्मी-आर्धी काकणं पीठ शिरून वाळून पांढरंशिपट दिसत हुती. जनीनं बी एक भाकर हातावर घेतली अन् तेइयावर हिरव्या मिरचीची चटणी थोडकी घेऊन तोंडात पहिलाच गास घाटला तर नरडं कडू ईक झाल्यालं. नरड्यातनं गास खाली उतरना. तशीच दुरडीत भाकर ठिवली. बाबूनंबी हात धुतला. धोतराच्या सोग्यानं तोंड पुसत म्हणाला,

“जनीय.. आजच आपुन निघायला पायजी. आजूक च्यार दिस राहिलू तर ही जनावरं टिकायचा व्हाऱ्या काय दिसत नाय.”

“अवं पर, म्हस कशी चालील? आणख कुणाची खांड हायती आपल्याबर?”

“अगं हायती, त्या वरच्या निगडीचा खंडू तात्या, निकमाचा म्हादा, अर्जुन आण्णा बी हाय.” बाबूनं सगळ्यांची नावं एका दमात सांगटली.

अख्खी रात सगळ्या माणसांनी गबाळ बांधलं. पहिली चान्नी उगावयला हालणार हुती. जनीनं माळिगरायाचा भंडारा येका पिसवीत घाटला. देव्हाऱ्यावरचा फोटो काढून घेटलं. द्यावं सगळं

येका फडक्यात बांधलं. देवाच्या म्होरं ठिवलेली लोकर लुगड्याच्या फाटक्या पदरात बांधून घेतली. लोकर पदरात बांधून घेतली म्हणजी कुठलीच बाधा व्हत नाय अशी एक भोळी समज हुती. चिमणीचा मंद उजीडात आज देव्हारा बोडका दिसत हुता. सासू-सासऱ्याचा फोटो तेवढा गाड्यात घाटला. आणिख बाहिर काढला. पदरानं पुसला. उरासंगट धरला. जनीचं डोळं भरलं. पहिली चात्रीनं त्वाडं बाहिर काढलं. सगळ्यांची मेंढरं वागरतनं बाहिर निघाली. पर काय जणानी घोड्यावर गबाळ घाटलं. बाबूनं सगळ्या घरातनं नदर टाकली. माघल्या दिवळीत मेंढराला आणल्यालं आवशीद दिसलं. बाबूला राग आला. हेड्या आयला, या आवशीदाच्या. या आवशीदानं तर माझा संसार वाटला लागला. 'नगु ही घरात असली पिढा..' म्हणतच दिवळीपशी गेला अन् हातात घेऊन लांब भिरकाटून टाकला.

देव्हान्यापशी गेला. जेजुरीच्या खंडोबाचा फोटो हुता. गुडगं टेकून देव्हान्यावर डोसकं ठिवलं.

“अरं खंडेराया, जगलू वाचलू तर म्होरल्या साली तुड्या पायरीला यिन यॉस दि. काळ्या रानाला पोचूपतूर माड्या जितराबावर तुझं ध्यान असूदी बाबा. ताकद दी.”

भोळं मन देवाला ईनवत हुतं. काळ्या रानाची वाट देवाला सांगत हुतं. काळं रान ही विजापूरपासून शंभर-एक मल लांब असं बारा काळ बारा महिनं हिरवंगार, भरपूर पाणी, चाऱ्याला काय कमी नाय. या दुष्काळी भागातनं जाणारी धनगर माणसं या रानाकडं जायाची. काळ रानं म्हणजी चांगलं पिकणारं, बारा काळ काळंझ्यार पिकानं बसल्यालं. या रानाकडं बाबू अन् तेड्डी भावभावकी चाल्ली हुती.”

बाबूनं घराचा दरवाजा लावला. काय बाया माणसं आपल्या पोरीशिनाला समजावत हुत्या, “बाय चिंगा, बाय अस रडूनी गं. माझी बाय शानी नय. माड्या बायला मी पुढल्या येळंला येताना खायाला घिवून यिती हा.” तरीबी पोरी रडायच्या.

तोपतूर दुसरी समजावायची, “अरं बाबा संभा, म्हातारीला संभाळ. उंडय्यागत हिडू नगुचं बाबा. आम्ही हुतू तवा बरं हुतं. त्या खाल्याच्या वडय्याकडचं हिरीकडं जावू नगु. तथ भूत हायती बरं का. आत्या, तूम्ही ध्यान ठिवा. लय आवच्यारी हाय कारटं.”

त्यातनंच एखादी बोलायची, “अगं, राहुदी, लयच पुळका आलाय लेकराशिचा. लागल्या गुलुगुलु करायला. हिथं जाग्याला असताना कवा म्हातारा-म्हातारीला कपभर च्या दिला नाय अन् आता जाताना येवढा पुळका आलाय.”

“अगा काका, पावसकाळ चांगला झाला म्हणजी आम्ही माघारी यितूगा.”

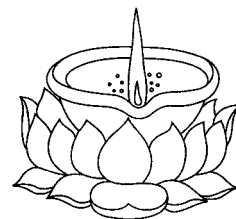
काय बाया समजावत, “पोरीय, म्हातारीला संभाळ. अंधाराचं तिला काय दिसत नाय. म्हाय पुनवीला मी नायतर तुझा बा यिल, सगळीकडं ध्यान ठिव.”

जनी आपल्या भावाला म्हणाली, “अरं बाबशा, माड्या पोराला संभाळ बाबा. म्या नायतर हेड्या बा यिल. म्हाय पुणवीपतूर टिक्की मेंढीचं कोकरू ईकून हेला नवीन कापड आणती.”

दोघातिघांची खांड हल्ली हुती. बाबूनं दार म्होरं केलं. कडी घाटली. बाहिरनं फाटकं पोतं दाराच्या फटीत खवलं अन् उगवत्या चात्रीला हात जोडून डोसक्यावर गबाळ घेटलं. खंडीभर मेंढरं दुसऱ्या खांडात मिसळून चालत हुती. जनीनं म्हशीला साखळी लावली. म्हस धडपडत उठली आणिख खाली बसली. जनीनं आणिख उटूलं. अंगात जीव नसल्यागत म्हस भेळकांडत जाग्यातनं हल्ली.

आंधान्या राती सगळ्यानी गाव सोडलं. गावातली मरगळल्याली कुत्री जीव गेल्यागत भुक्त हुती. काही कुत्री लांबवरनं रडत हुती. या रडण्याच्या आवाजानं रात आणिख भेसूर वाटत हुती. निगडी गावातनं सगळी बाहिर पडली. मुख्य हद्दीवर गेली. सुऱ्याबानं सगळ्याला थांबूलं अन् घोंगड्याचं खॉळ खांद्यावरणं काढलं. खाली भुईवर हाथरलं. पाच दगडं वळीनं पुजली. वाळक्या लिबूच्या दोन फाकी केल्या. दोनी दिशानं दोन टाकल्या. चौकडनं पाण्याचा शितूडा टाकला. डोळं झाकून गावाकडं येक नदर टाकली. डोळं झाकून हात जोडला. खांद्यावर घोंगडं टाकलं अन् गावाची हद्द वलांडली. रात म्होरं सरकत हुती. मेंढरं मेंढक्याच्या माघं मरगळल्यागत पाय वढत, काळ्या रानाच्या वढीनं हिरव्या चाऱ्याच्या दिशेनं, उद्या जगण्याची धडपड या काळंराची उगवत्या दिसाकडं चाल्ली हुती.

■■■

कथा पानिपतच्या मराठा युद्धकैद्यांची!

आनंद शिंदे

२२ हजार मराठी युद्धकैदी गुलाम म्हणून अहमदशहा अब्दालीने आपल्याबरोबर अफगाणिस्तानात नेले. पानिपतचे तिसरे युद्ध होऊन आता अडीचशे वर्षे उलटली असली तरी अजूनही पानिपत हा मराठी माणसाच्या जिव्हाळ्याचा विषय आहे. या युद्धात जवळपास चाळीस हजार मराठी योद्धे, तसेच स्त्रिया व पुरुष मरण पावले आणि २२ हजार मराठी युद्धकैदी गुलाम म्हणून अहमदशहा अब्दालीने आपल्याबरोबर अफगाणिस्तानात नेले. युद्धानंतर मराठी युद्धकैद्यांच्या लांबच लांब रांगा केल्या गेल्या व त्यांना अफगाण सैन्याबरोबर दिल्ली, मथुरा इत्यादी ठिकाणी नेण्यात आले. इतिहासात पानिपतच्या या दुर्दैवी युद्धकैद्यांविषयी जे थोडेफार उल्लेख आढळतात त्यापकी एक उल्लेख सियार उल मुत्ताखिरीन या इतिहासकाराने अशा तऱ्हेने वर्णन केलेला आहे : 'दुःखी युद्धकैद्यांच्या लांबच लांब रांगा करण्यात आल्या आणि त्यांना थोडेबहुत अर्धे कच्चे अन्न व पाणी देण्यात आले. युद्ध संपल्यावर जे काही पुरुष, स्त्रिया आणि लहान मुले वाचली त्यांना गुलाम म्हणून नेण्यात आले. अंदाजे बावीस हजार. त्यातले बरेचसे लोक मोठ्या हुद्द्यावरचे होते.'

पानिपतचे युद्ध कसे लढले गेले याविषयी इतिहासात सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे; परंतु त्यानंतर मराठी युद्धकैद्यांचे पुढे काय झाले याविषयी काहीच माहिती उपलब्ध नाही. या युद्धकैद्यांचा

पानिपतानंतरचा प्रवास व त्यांच्या वंशजांची सध्याची परिस्थिती याविषयीची माहिती इतिहासाचा एक हौशी संशोधक म्हणून फेसबुकच्या माध्यमातून आणि पानिपतावरील युद्धकैद्यांच्या वंशजांबरोबर केलेल्या संभाषणातून मला मिळाली.

पानिपतच्या युद्धानंतर दोन महिन्यांनी.. म्हणजे २० मार्च १७६१ रोजी अहमदशहा अब्दाली अफगाणिस्तानात जाण्यासाठी दिल्लीहून निघाला. त्याच्यासोबत मराठे युद्धकैदीही होते. परत जाताना पंजाबमध्ये शिखांनी या युद्धकैद्यांपकी काही मराठी स्त्रियांना मुक्त केले, अशी इतिहासात नोंद सापडते. पश्चिम पंजाब (पाकिस्तान) ओलांडल्यानंतर बलुचिस्तान प्रांतातील डेरा बुगटी आदी भाग सुरू होतो. पानिपतच्या युद्धात बलुची सैन्य अब्दालीच्या बाजूने लढले होते. पानिपत युद्धाच्या एक महिना अगोदर १५,००० बलुची घोडदळ अताईखान याच्या नेतृत्वाखाली अब्दालीला येऊन मिळाले. त्यामुळे अब्दालीची बाजू बळकट झाली होती. पानिपताच्या युद्धापूर्वी तीन वर्षे आधी १७५८ मध्ये अब्दाली आणि बलुचिस्तानचा त्यावेळचा शासक मीर नासीर खान नुरी (कलातचा खान) यांच्यामध्ये एक तह झालेला होता. या तहाच्या अटीनुसार मीर नासीर खान नुरीने अब्दालीला त्याच्या लष्करी कारवायांत सैनिक पुरवायचे व त्या बदल्यात अब्दाली मीर नासीर खानाला सैन्य ठेवण्यासाठी

आर्थिक मदत करेल असे ठरले होते. अब्दाली जेव्हा पंजाब ओलांडून बलुचिस्तानात परत आला त्यावेळेस कलातच्या खानाने अब्दालीकडे सैन्य पुरविण्याच्या बदल्यात आर्थिक मोबदला मागितला. परंतु अब्दालीला हिन्दुस्थानात फारशी रक्कम खंडणी म्हणून मिळाली नव्हती. कारण दिल्लीचा बादशहा सततच्या आक्रमणांमुळे तसा कफल्लकच झालेला होता. आणि मराठ्यांकडूनदेखील युद्धात हत्ती, घोडे आणि तोफांव्यतिरिक्त काहीच आर्थिक घबाड पदरात पडले नव्हते. त्यामुळे अब्दालीने मराठा युद्धकैदीच पैशाऐवजी मोबदला म्हणून बलोच सरदारांना सुपूर्द केले. मराठा युद्धकैदी बलोच लोकांना देण्याचे दुसरे कारण म्हणजे मराठा युद्धकैद्यांची त्यावेळची शारीरिक अवस्था हीदेखील असू शकते. युद्धकैदी जवळपास दोन-तीन महिने कैदेत होते आणि त्यांना अगदी तुटपुंज्या अन्नपाण्यावर दिवस काढावे लागले होते. अजून बोलून खिडीसारख्या अतिशय अवघड व दुर्गम भागातून पुढचा प्रवास करायचा होता. अगोदरच मानसिक व शारीरिकदृष्ट्या खालावलेल्या मराठ्यांना या प्रदेशातून आणखी प्रवास जिवावर बेतला असता. त्यामुळेच अब्दालीने हा पुढचा विचार करून मराठ्यांना बलोच सरदारांना देऊन टाकले.

पानिपतात लढलेले बलुची सैन्य हे वेगवेगळ्या बलुची जमातींनी बनलेले होते. त्यामुळे मराठे

युद्धकैदीही पानिपतात लढलेल्या निरनिराळ्या बलुची जमातींना विभागून देण्यात आले. मराठा युद्धकैद्यांची संख्याही बरीच मोठी होती. आणि सगळ्या मराठ्यांना एकाच ठिकाणी ठेवण्यात मोठा धोकाही होता. त्यामुळे या युद्धकैद्यांना विभागण्याचा निर्णय मीर नासीर खान नुरी याने घेतला.

या युद्धकैद्यांपैकी बुगटी, मीं, मझारी, रायसानी व गुरचानी इत्यादी बलोच जमातींमध्ये मराठा उपजमात आजही आपली स्वतंत्र ओळख टिकवून आहे. पानिपत युद्धातील त्यावेळच्या मराठा युद्धकैद्यांचे वंशज आज धर्माने मुस्लीम झालेले आहेत खरे; परंतु त्यांना आपल्या मराठीपणाचा रास्त अभिमान आहे. या उपजमातींपकी फक्त बुगटी मराठ्यांविषयीची माहिती उपलब्ध आहे.

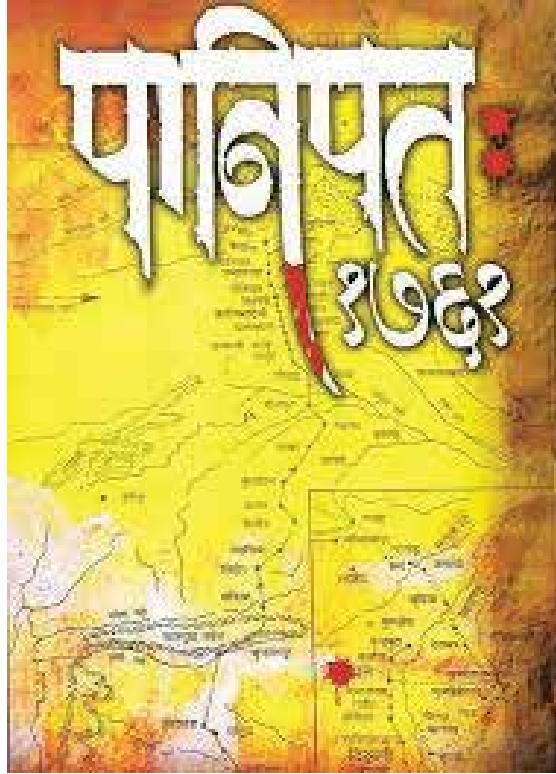
बहुसंख्य मराठा युद्धकैदी हे काल्पर, मसोरी, शांबानी, नोथानी,

पिरोजानी आणि रहेजा या बुगटी जमातींमध्ये विभागून देण्यात आले आणि आज हा समाज त्या- त्या बुगटी जमातीच्या नावाने ओळखला जातो. उदा. काल्पर मराठा, नोथानी मराठा, शांबानी मराठा वगैरे. आज हा वर्ग समस्त बुगटी मराठी लोकसंख्येच्या सुमारे ८० टक्के आहे. या वर्गाला गुलामगिरीत दिवस काढावे लागले. परंतु १९४४ मध्ये नबाब अकबर खान बुगटी (बुगटी जमातीचे मुख्य सरदार) यांनी मराठ्यांना या गुलामगिरीच्या जाचातून मुक्त केले. १९४४ पर्यंत या मराठा वर्गाला प्रचंड शारीरिक कष्ट व हलाखीचे दिवस काढावे लागले. १९४४ पूर्वी त्यांची मुख्य कामे म्हणजे उंटांची देखभाल करणे, स्वयंपाक करणे, लोहारकाम व इतर छोटी-मोठी कामे करणे हेच असे. बुगटी मालक (आका) आणि त्यांचे मराठा गुलाम यांचे संबंध बऱ्यापकी जिव्हाळ्याचे होते. बुगटी मालक आपल्या कुटुंबाप्रमाणे मराठी गुलामांची देखभाल करित असे. नियमाला ज्याप्रमाणे अपवाद असतो, त्याप्रमाणे काही बुगटी मालक क्रूरसुद्धा होते व ते मराठा गुलामांना अतिशय वाईट पद्धतीने वागवीत असत असे सांगितले जाते.

प्रत्येक बलुची जमातीमध्ये त्यांचे स्वतःचे असे कायदे (जिर्गा) असतात. पूर्वी मराठ्यांना इतर बुगटी जमातींच्या तुलनेत असमान आणि जाचक असे कायदे लागू होते. उदाहरणार्थ, सियाकारी- म्हणजे

Honour killing च्या कायदानुसार एखाद्या बुगटी व्यक्तीने दुसऱ्या बुगटी व्यक्तीचा वध केला तर वध झालेल्या व्यक्तीच्या कुटुंबाला वध केलेल्या व्यक्तीच्या कुटुंबातील एका सदस्याला मारण्याची मुभा होती. परंतु एखाद्या बुगटी व्यक्तीने मराठा व्यक्तीचा वध केला तर वधास वध हा कायदा त्यांच्या बाबतीत मात्र लागू नव्हता. अपराधी बुगटी व्यक्तीला माफक दंड करून सोडून देण्यात येत असे. याउलट, एखाद्या मराठा व्यक्तीने बुगटी व्यक्तीचा खून केला तर एका वधास दोन वध- असा विरोधाभासी कायदाही अस्तित्वात होता.

१९४४ साली हा मराठा समाज गुलामगिरीतून मुक्त झाला व जिर्गातले असमान कायदेही काळानुरूप रद्द करण्यात आले. गुलामगिरीतून मुक्त झाल्यानंतरही काही काळ या वर्गाचे त्यांच्या बुगटी मालकांबरोबरच राहणे पसंत केले. कारण इतकी वर्षे गुलामगिरीत

राहिल्यानंतर त्यांच्यात एक कमीपणाची भावना होती. अलीकडच्या काळात मात्र हळूहळू हा वर्ग समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येत आहे.

१९६० नंतर या समाजाने अन्य बुगटी जमातीपेक्षा शिक्षणात बरीच आघाडी घेतली. कारण बाकीचा बुगटी समाज हा त्यांच्या भटक्या जीवनपद्धतीतच अडकून पडलेला होता. त्यामुळे सरकारी नोकऱ्या तसेच 'सुई पेट्रोलियम कंपनी'त बहुसंख्येने या मराठा समाजाने आपले बस्तान बसविले. बलुचिस्तानमध्ये गॅस सापडल्यानंतर १९५० च्या दशकात सुई पेट्रोलियम कंपनी सुई येथे सुरू करण्यात आली. सुरुवातीला कामगार, फोरमन म्हणून मराठा समाजाला तिथे कामे मिळाली आणि हळूहळू त्यांच्यापकी काहीजण मॅनेजर, सुपरवायझर अशा पदांवरदेखील पोहोचले. आज हा मराठा समाज काळाशी जमवून घेत स्वतःच्या कर्तृत्वावर प्रगती करतो आहे व सुखात नांदतो आहे, ही निश्चितच दिलासा देणारी गोष्ट आहे.

दुसरा साऊ किंवा साहू मराठा समाज (शाहू मराठा). मराठा युद्धकैद्यांपकी हा एकच वर्ग सुरुवातीपासून मुक्त होता. बुगटी प्रांत हा बराचसा कोरडा व वाळवंटी आहे. तेथे शेती केली जात नव्हती. बलुची टोळ्या या भटक्या होत्या आणि शेती करण्याचे कसब त्यांच्याकडे नव्हते. मॅरो तसेच सिआहफ या डेरा बुगटीजवळील काही भागात पाणी उपलब्ध होते. मराठा युद्धकैद्यांपकी ज्यांना शेतीचे चांगले ज्ञान होते अशांना बुगटी सरदाराने या भागात शेती करण्यासाठी अनुमती दिली; जेणेकरून बुगटी लोकांसाठी अन्नधान्याची तरतूद होईल. साहू मराठ्यांनी त्यांचा हा विश्वास सार्थ ठरवला व अतिशय उत्तम प्रकारे शेती केली आणि बलुचिस्तानात प्रथमच शेतीचे तंत्र आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. गहू व बाजरी यासारखी धान्ये ते पिकवीत असत.

इतर बुगटी जमाती या त्यांच्या मूळ सरदारांच्या नावाने परिचित आहेत. उदा. रहेजा बुगटी जमातीचे 'रहेजा' हे नाव त्यांच्या रहेजा या पूर्वज सरदाराच्या नावावरून ठेवण्यात आले आहे. तसेच या वर्गाने आपली स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्यासाठी 'शाहू' हे नाव छत्रपती शाहूंच्या नावावरून धारण केले. शाहू मराठ्यांच्या गढवानी, रंगवानी, पेशवानी, किलवानी वगैरे सात उपशाखा आहेत. या शाखा कशा तयार झाल्या, याबद्दलची माहिती मात्र अजूनही

उपलब्ध नाही. परंतु 'पेशवानी' हे नाव पेशव्यांशी संबंधित असण्याची दाट शक्यता आहे.

शाहू मराठे जरी धर्माने मुस्लीम असले तरी त्यांच्या लग्नातील विधी अजूनही मराठीच पद्धतीने केले जातात. उदा. घाना भरणे, हळद, नवऱ्या मुलाची लग्नाअगोदरची आंगोळ, लग्नात उपरण्याला बांधली जाणारी गाठ बहिणीने पसे उकळल्यावरच सोडवणे, मानलेला भाऊ या पद्धती आजही त्यांच्यात अस्तित्वात आहेत. घरातील एखादी व्यक्ती आजारी असेल तर झाडाला दोरा बांधणे, घरात एखादी नवीन वस्तू घेतली तर तिला सोन्याच्या दागिन्याने ओवाळणे, इ. पद्धती महाराष्ट्रात जरी आज लुप्त होत आल्या असल्या (केवळ काही ग्रामीण भागातच

टिकून असल्या) तरी साहू मराठ्यांमध्ये अजूनही त्या प्रचलित आहेत. त्यांच्यामुळे काही मराठी शब्दही बलुची भाषेत आलेले आहेत. उदा. 'आई' हा शब्द साहू मराठ्यांमध्ये आईला संबोधित करायला अजूनही वापरला जातो. मूळच्या बुगटी समाजानेही हा शब्द स्वीकारला आहे. स्त्रियांची काही मराठी

नावे- कमोल (कमळ), गोदी ('गोदावरी'चे संक्षिप्त रूप), गौरी, सबुला (सुभद्रा) अजूनही त्यांच्यात वापरली जातात. विनोदाची गोष्ट म्हणजे जसे मराठीत सुनीलचे 'सुन्या' असे टोपणनाव होते तसेच अजूनही साहू मराठ्यांमध्ये टोपणनाव ठेवले जाते. उदा. कासीम या नावाचे टोपणनाव 'कासू' असे केले जाते.

तिसरे- दररग मराठा! बुगटी मराठ्यांच्या तीन वर्गांपकी हा वर्ग संख्येने सर्वात कमी आहे. हा वर्ग सुरुवातीपासून बुगटी सरदारांशी संबंधित होता व त्यामुळे त्यांना मोठा मान मिळत असे. आज या वर्गातले काही लोक मोठे जमीनदार आहेत. या समाजातील युवकांना शिवाजी महाराजांचा अभिमान आहे. बऱ्याच युवकांच्या फेसबुक प्रोफाइलवर शिवाजी महाराजांचा फोटो दिसतो.

या तिन्ही वर्गातील मराठी बांधवांनी इतर बुगटी जमातीपेक्षा शिक्षणात लवकर प्रगती केली. आज या समाजातील लोक इंजिनीअर्स, सरकारी अधिकारी, शिक्षक, प्रोफेसर व उच्चपदस्थ राजकारणी आहेत. त्यांची सांपत्तिक स्थितीही इतर बुगटी समाजापेक्षा चांगली आहे. १९९५ साली अकबर एस. अहमद (पाकिस्तानी राजनतिक अधिकारी व समाजशास्त्रज्ञ) यांनी लिहिलेल्या एका संशोधनपर

वुहानमध्ये कोरोनाचा जन्म होताना

२२ जानेवारी, २०२० : वुहान, चीन

बराच उशीर झाला होता. रात्रीचे अडीच-तीन वाजलेले असावेत. झोप येईना म्हणून फॅंग बिन टीव्हीवर एक चित्रपट पाहत बसलेला असताना एक बातमी खाली फिरणाऱ्या पट्टीत दिसू लागली आणि तो चरकलाच. '२३ जानेवारीला सकाळी दहा वाजता वुहानसकट जवळची हुआनगांग आणि झू ही दोन शहरं लॉकडाउन (टाळेबंदी) करण्यात येत आहेत. वुहानमधून कुणालाही बाहेर पडता येणार नाही आणि कुणाला शहरात येताही येणार नाही. रोगाची स्थिती गंभीर होऊ लागलेली आहे. माणसामाणसांत हा विषाणू झपाट्याने पसरतो आहे. त्यामुळे नाइलाज म्हणून आम्हाला हे पाऊल उचलावे लागत आहे..' अशी ही बातमी होती.

टाळेबंदी? म्हणजे काय नक्की? रोगावरचा हा असला कुठला इलाज आहे? आणि कुणालाही बाहेर पडता येणार नाही म्हणजे काय? लोक बरे ऐकतील कुठे जायचं नाही, असं सांगून. लोकांना कामधंदे आहेत. त्यासाठी त्यांना फिरावं लागणारच ना! शिवाय वसंतोत्सव दोन दिवसांवर आलाय. तो साजरा करायला माणसं बाहेर पडणारच. आणि टाळेबंदी कधीपर्यंत असणार आहे ही? असं कसं सव्वा कोटीच्या आसपास लोकसंख्या असलेल्या कुठल्या शहराला टाळं लावता येईल? असे अनेक प्रश्न त्याला पडलेले होते. ते डोक्यात घेऊनच फॅंग बिन झोपी गेला.

तेवीस तारखेला सकाळी उठून तो कामावर निघाला, तर त्याच्या इमारतीच्या खालीच त्याला आपला शेजारी भेटला. फॅंगच्या छोट्या

कारखान्याच्या शेजारीच त्याचाही एक कारखाना होता. काल रात्री काम संपवायला म्हणून त्याचा शेजारी कारखान्यातच राहिला होता. फॅंग बिनला तयार होऊन बाहेर पडताना पाहून शेजारी त्याला म्हणाला, “कुठे चालला आहेस तू? पोलीस सकाळीच येऊन सांगून गेलेत की, सगळे उद्योग, सगळे कारखाने, सगळी दुकानं बंद ठेवायची आहेत. फक्त अत्यावश्यक सेवा चालू राहतील.”

“बंद ठेवायचा? कामधंदा बंद ठेवायचा? कधीपर्यंत?” फॅंग बिन किंचाळतच म्हणाला, “आणि धंदा बंद ठेवून खायचं काय?”

“ते काहीच आत्ता माहीत नाही. आजपासून कारखाना बंद ठेवायचाय.. पुढची सूचना येईपर्यंत.” शेजारी म्हणाला.

फॅंगला भोवळल्यासारखंच झालं. घराबाहेर पडला होताच, तर काय आहे परिस्थिती पाहून येऊ या म्हणून तो बाहेर पडला. त्याचा कारखाना असलेल्या औद्योगिक वसाहतीच्या तोंडाशी कडक बंदोबस्त होता. कुणीही त्याला पुढे जाऊ दिलं नाही. त्याने तसाच आपला मोर्चा रेल्वे स्टेशनकडे वळवला. तिकीटघरावर प्रचंड मोठ्या रांगा लागलेल्या होत्या. बाहेरच्या शहरांतून काही कामानिमित्त वुहानला आलेली किंवा नववर्षानिमित्त गावी जायचं असलेली मंडळी इथं अडकून पडू नये म्हणून घाईघाईनं परतू लागलेली होती. दहानंतर ट्रेन मिळणार नव्हती. तीच तन्हा विमानतळं, बसस्थानकं आणि फॅरीबोटींच्या जेट्ट्यांची होती.

आंतरराष्ट्रीय विमानसेवा मात्र चालू होती. जी साथ वुहानहून चीनच्या इतर शहरांत पसरू नये याची काळजी घेतली जात होती; ती जगात पसरू नये याची मात्र काहीही चिंता सरकारला नसावी. तिथून तसाच तो वुहान रुग्णालयात गेला. इथं आज प्रचंड गर्दी होती. श्वास घेता न येणारे, तापाने फणफणलेले कितीतरी रुग्ण आणि त्यांचे नातेवाईक रांगा लावून उभे होते. डॉक्टर आणि नर्सेसची त्यांना तपासताना, अॅडमिट करून घेताना प्रचंड तारांबळ उडालेली होती. कुणाचा पायपोस कुणाच्या पायात नव्हता.

या वेगाने रुग्ण येत राहिले तर वुहानमधल्या वैद्यकीय सुविधा पुऱ्या पडणं केवळ अशक्य होतं. ऑक्सिजनची नळी नाकात घातलेल्या आणि सलाईन लावलेल्या एका वृद्ध माणसाचा रुग्णालयात दाखल करायला नेता नेता स्ट्रेचरवरच मृत्यू झालेला पाहून तो चरकलाच. तिथून बाहेर पडून तो घरी परत निघाला तेव्हा रस्त्यावर प्रचंड पोलीस बंदोबस्त होता. पोलीस येणाऱ्या-जाणाऱ्या माणसांना हटकून मास्क घालायला सांगत होते.

१ फेब्रुवारी २०२० : वुहान, चीन

फॅंग बिन आज एका रुग्णालयात चालला होता. याआधी त्याने समाजमाध्यमांवर टाकलेले व्हिडिओज् हजारो लोकं पाहिलेले होते. या सगळ्या व्हिडिओज्मध्ये फॅंग वुहानमधल्या

वेगवेगळ्या भागांतून आपली कार चालवत जात होता आणि तिथली परिस्थिती लोकांना दाखवत होता. एक फेब्रुवारीलाही तो एका रुग्णालयात शिरला तेव्हा बाहेर उभ्या असलेल्या एका शववाहिकेत तीन मृतदेहांच्या पिशव्या पडलेल्या त्याला दिसल्या होत्या आणि

त्या त्याने आपल्या कॅमेऱ्यात पकडल्या होत्या. आत शिरल्यावरही दोन-तीन स्ट्रेचर्सवर मृतदेह पडलेले त्याने पाहिले. मग एका वृद्ध माणसाला आपल्या मुलासमोर प्राण सोडताना त्याने पाहिले. काही मिनिटांनी तो रुग्णालयाबाहेर आला तेव्हा त्या शववाहिकेत पडलेल्या मृतदेहांची संख्या आठ झालेली होती.. अवघ्या काही मिनिटांत! हे सगळं आपल्या कॅमेऱ्यात पकडून त्यानं त्या दिवशी यूट्यूबवर टाकलं

४ फेब्रुवारी २०२० : वुहान, चीन

बीबीसीच्या एका पत्रकाराला मुलाखत देताना चेन किशी म्हणाला होता, “मी हाँगकाँगला गेल्यापासूनच सरकारची माझ्यावर नजर आहे. हे किती दिवस चालेले, सांगता येत नाही. मला माहीत आहे, माझ्या जिवाला धोका आहे. मला माझ्यासमोर हा विषाणू दिसतो आहे आणि माझ्या मागे पोलीस लागलेले आहेत. मी माझ्या अनेक मित्रांना माझ्या अकाऊंटचे पासवर्ड देऊन ठेवले आहेत. माझं काही बरं-वाईट झालं तर माझे मित्र जगाला ते सांगतीलच.”

७ फेब्रुवारी २०२० : वुहान, चीन

चेन किशीच्या अकाऊंटवरून त्याच्या एका मित्रांनं एक व्हिडीओ पोस्ट केला होता. यात चेन किशीची आई बोलत होती. “कालपासून चेन किशी घरी आलेला नाही आणि फोनही उचलत नाही,” असं ती रडत रडत सांगत होती. त्यानंतर आजतागायत चेन किशी घरी आलेला नाही!

त्याच दिवशी कोव्हिडशी लढता लढता डॉ. ली वेन्लियांगचे प्राण गेल्याची बातमी आली आणि सगळा चीन शोकसागरात बुडून गेला. ३१ जानेवारीला एका वृत्तपत्राला दिलेल्या मुलाखतीत डॉ. ली म्हणाला होता, “चांगल्या सुदृढ समाजात एक नाही, अनेक आवाज ऐकू आले पाहिजेत, ऐकून घेतले पाहिजेत, नाही का?” तो गेल्याने लोक नुसते शोक करत नव्हते, हा त्यांचा आकांत होता. एका कर्तव्यतत्पर डॉक्टरचा आवाज राजकारण्यांनी दाबल्याचा आक्रोश होता. कितीतरी नागरिकांचे आवाज सरकार नेहमीच दाबत आलेलं होतं.

जनतेचा त्याबद्दलचा सगळा राग त्या टाळेबंदीतही उफाळून आला होता. चीनमध्ये ठिकठिकाणी डॉ. लीसाठी शोकसभा घेतल्या गेल्या. आपल्या नागरिकांचा हा ‘न भूतो न भविष्यति’ असा शोक आणि रोष पाहून चिनी सरकार मोठ्या कात्रीत सापडलं होतं. वीवॉन्टफ्रीडमऑफस्पीच हा हॅशटॅग चीनच्या सोशल मीडियावर ट्रेंड होऊ लागला होता. चिनी अधिकाऱ्यांनी ज्या प्रकारे सुरुवातीला परिस्थिती हाताळली आणि सत्य परिस्थिती लपवण्यासाठी ज्या प्रकारे लोकांची मुस्कटदाबी केली, त्याबद्दलचा नागरिकांचा संताप व्यक्त करण्याचं लीचा मृत्यू एक निमित्त ठरलं.

तियानमेन चौक घटनेनंतर जनतेकडून आपल्या एकाधिकारशाहीला इतका धोका निर्माण झालेला चिनी सत्तेने प्रथमच पाहिला होता. हा रोष टाळण्यासाठी झालेली चूक मान्य करत सरकारने डॉ. ली’ला श्रद्धांजली वाहिली होती. इतकंच काय, चीनमध्ये देण्यात येणारा सगळ्यात मोठा नागरी सन्मान डॉ. ली’ला देण्यात येईल अशी घोषणा सरकारने रातोरात केली.

होतं. मरणाच्या लोकांचं प्रमाण काय आहे, हे यावरून लगेच लक्षात येत होतं. हा व्हिडीओ तब्बल दोन लाख लोकांनी पाहिला होता.

त्याच दिवशी रात्री त्याच्या घराचं दार पोलिसांनी ठोठावलं. त्याला पकडून पोलीस स्टेशनवर नेण्यात आलं होतं, पण धमकी देऊन सोडून देण्यात आलं होतं. घरातून त्याला जबरदस्तीने पकडून नेतानाचा व्हिडीओही त्याने चित्रीत केला होता.

९ फेब्रुवारी २०२० : वुहान, चीन

फॅंग बिनने एक तेरा सेकंदांचा व्हिडीओ यूट्यूबवर पोस्ट केला, त्यावर फक्त हे एक वाक्य होतं : 'सगळ्या जनतेने क्रांती करून

उद्देश असणार. लोक या साथीला घाबरून घरी बसले तर चिनी नववर्षाच्या तोंडावर होणारी सगळी आर्थिक उलाढाल थांबेल, अशी भीतीही वुहान प्रशासनाला वाटली असावी. गोष्टी हाताबाहेर गेल्यावर बातमी बीजिंगपर्यंत पोहोचली. मग चायनीज कम्युनिस्ट पार्टीने ती दाबण्याचा प्रयत्न केला, त्याचीही कारणं तीच असली पाहिजेत. त्यांना जनमानसातल्या आपल्या प्रतिमेची काळजी होती, जगातल्या आपल्या प्रतिमेची काळजी होती आणि आपल्या अर्थव्यवस्थेचीही काळजी होती. हेच सगळं नंतर इतर अनेक देशांनीही केलं आणि त्यापायी सगळ्या जगाला एका भयंकर आपत्तीच्या खाईत लोटलं!

सरकारची सत्ता आपल्या हातात घ्यायची वेळ आता आली आहे.' त्यानंतर फॅंग बिन कुणालाही दिसला नाही. त्याचा फोन कुणीही कधीही उचलला नाही. त्याचं यूट्यूब अकाऊंट त्या दिवशी शांत झालं, ते कायमचं!

फॅंग बिन, चेन किशी, डॉ. ली वेन्लियांग! १९८९ सालात बीजिंगच्या तियानमेन चौकात सरकारी रणगाड्यांच्या जश्यापुढे निधड्या छातीने एकटा उभा राहणाऱ्या आंदोलकासारखे हे तिघं अजरामर व्हायचे नाहीतही कदाचित! पण सत्य चव्हाट्यावर आणण्यासाठी जिवाची पर्वा न करता लढणारी ही साधीसुधी माणसं रातोरात सामान्य चिनी नागरिकांच्या गळ्यातली तारईत होऊन बसली, हे मात्र नक्की.

या नागरिकांसाठी ही माणसं सत्याचा एक छोटासा हुंकार होती. कर्तव्यदक्षतेचा परिपाठ होती. सरकारच्या अरेरावीविरुद्ध, खोटारडेपणाविरुद्ध, आरोग्यसेवकांच्या तत्परतेवर आपल्या राजकारणाने बोळा फिरवण्याच्या वृत्तीविरुद्ध सगळ्या समाजाने उठवलेला एक आवाज होती!

ही साथ दाबून टाकण्याचा प्रयत्न वुहानच्या अधिकाऱ्यांनी केला, तो ही बातमी बीजिंगपर्यंत पोहोचू नये म्हणून असावा. आपला निष्काळजीपणा बीजिंगमध्ये कळू नये, हाही त्यांचा

'ध्रुवतारा' फाऊंडेशनची वाटचाल

स्थापनेच्या अवघ्या एका वर्षात ध्रुवतारा फाऊंडेशन सामाजिक धर्मदाय संस्थेने मोठी झेप घेतली आहे. २०१९ वर्षात क्रीडा, सामाजिक आणि शैक्षणिक उपक्रम राबवून ध्रुवतारा फाऊंडेशनने धवल वाटचाल सुरू केली आहे. लेखक, पत्रकार संजय दुधाणे अध्यक्ष असलेल्या ध्रुवतारा फाऊंडेशनने कोरोना काळात लॉकडाऊनमध्ये गरजूंना रूपये ५० हजारांची मदतनिधी दिला. त्याच बरोबर शेकडो कोरोनाग्रस्त रुग्णांना उपचारासाठी धावपळ केली. क्रीडा विषयक उपक्रमात तर ध्रुवतारा फाऊंडेशनचे कार्य राज्यात नावजले गेले आहे.

खाशाबा जाधव पुरस्कार

ऑलिम्पिकवीर खाशाबा जाधव यांची ९५ वी जयंती १५ जानेवारी २०२० रोजी ध्रुवतारा फाऊंडेशनच्या वतीने त्यांनी जिंकलेले ऑलिम्पिक पदक पूजन करून पुण्यात महाराष्ट्र क्रीडा दिन म्हणून साजरी करण्यात आली. याप्रसंगी ऑलिम्पिकपटू मनोज पिंगळे यांना खाशाबा जाधव पुरस्काराने गौरवित करण्यात आले.

याप्रसंगी स्वामी समर्थ ज्ञानपीठाचे अध्यक्ष विजय बराटे, हिंदकेसरी अमोल बराटे, ध्रुवतारा फाऊंडेशनचे अध्यक्ष संजय दुधाणे, महेश मालुसरे, रामचंद्र भूमकर आदी मान्यवर उपस्थित होते. कुस्तीगीर विजय पाटील हा खेला इंडिया स्पर्धा खेळण्यास गेल्याने त्याचा पुरस्कार त्याचे प्रशिक्षक सियानंद दहिया यांनी स्वीकारला.

हेलसिंकी १९५२ च्या स्पर्धेत देशासाठी खाशाबा जाधव यांनी जिंकलेल्या ऑलिम्पिक पदक व त्यांच्या प्रतिमेचे पूजन करून कार्यक्रमाची सुरुवात झाली. यावेळी रणजीत जाधव व लेखक संजय दुधाणे यांनी खाशाबांच्या अनेक आठवणीला उजाळा दिला. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून वडिलांनी जिंकलेले पदक हे आजही महाराष्ट्राचे एकमेव पदक असल्याची खंत रणजीत जाधव यांनी व्यक्त केली. त्यांचा १५ जानेवारी हा जन्मदिन राज्यशासनाने राज्य क्रीडा दिन म्हणून साजरा करावा अशी मागणीही त्यांनी यावेळी केली. देशासाठी खेळताना खाशाबा जाधव यांनी जिंकलेले पदक

वारजे येथील सह्याद्री कुस्ती संकुलाच्या सभागृहात ऑलिम्पिकवीर खाशाबा जाधव यांच्या ९५ वी जयंतीचा विशेष समारंभ साजरा झाला. यावेळी १९८८ च्या ऑलिम्पिकमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व मनोज पिंगळे व कोल्हापूरचा कुस्तीगीर विजय पाटील यांना स्व. खाशाबा जाधव यांचे सुपुत्र रणजीत जाधव यांच्या हस्ते खाशाबा जाधव पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आले. अडीच हजार, पुस्तके, शाल, श्रीफळ असे या पुरस्काराचे स्वरूप होते.

आजही प्रेरणा देणारे असल्याचे सांगून संजय दुधाणे पुढे म्हणाले की, खाशाबांचा वारसदार महाराष्ट्रातून निर्माण झाला पाहिजे.

सेऊल ऑलिम्पिक उपांत्य फेरीपर्यंत कशी धडक मारली हे सांगून खाशाबा जाधव पुरस्कार प्राप्त यांनीही उपस्थित खेळाडूंना यशाचा कानमंत्र दिला. खाशाबा जाधव माझेही प्रेरणास्थान होते त्यांचासारखे पदक जिंकण्यास मी मुकलो तरी आज सुविधा असल्याने नवा खाशाबा उदयाला आला पाहिजे असे मनोज पिंगळे यांनी

सांगितले.

कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक विजय बराटे केले. आभार गणेश भरेकर यांनी मानले तर सूत्र संचालन प्रदिप पाटील यांनी केले. कार्यक्रमानंतर खाशाबा जाधव यांचे ऑलिम्पिक पदक पहाण्यास खेळाडूंची मोठी गर्दी उसळली होती.

मुळशीत मल्लखांब शिबिरास प्रतिसाद

अस्सल भारतीय खेळ म्हणून ओळख असलेल्या मल्लखांब या खेळाची माहिती ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना व्हावी याकरिता पत्रकार संघ मुळशी व ध्रुवतारा फौंडेशन यांच्या संयुक्त विद्यमाने मुळशीत तालुक्यातील मल्लखांब प्रशिक्षण शिबिरास मोठा प्रतिसाद

लाभला. मुळशीत तालुक्यातील आसदे गावातील स्वामी विवेकानंद विद्यालयातील १४० विद्यार्थ्यांनी मल्लखांब खेळाचे प्राथमिक प्रशिक्षण घेतले. १४ व १५ फेब्रुवारी २०२० असे दोन दिवस

चाललेल्या या शिबिराचे उद्घाटन राष्ट्रीय सर्वांगीण ग्रामविकास संस्थेच्या विश्वस्त पूनम मेहता, सामाजिक कार्यकर्ते आबासाहेब शेळके, माधव इत्ते, आसदेचे सरपंच नरेश भरम, पत्रकार संघाचे अध्यक्ष रमेश ससार व ध्रुवतारा फौंडेशनचे अध्यक्ष संजय दुधाणे, आंतरराष्ट्रीय मल्लखांब प्रशिक्षक श्रीनिवास हवालदार, पत्रकार धोंडिबा कुंभार, राजेंद्र मारणे, प्रदिप पाटील, सागर शितोळे, मकरंद ढमाले आदी मान्यवर उपस्थित होते. याप्रसंगी राज्यस्तरीय खेळाडू समीरण कुलकर्णी यांनी यावेळी मल्लखांब खेळाची प्रात्यक्षिके दाखवून उपस्थितांची मने जिंकली.

कार्यक्रमाचे उद्घाटक आबासाहेब शेळके, पूनम मेहता, क्रीडालेखक संजय दुधाणे, पत्रकार रमेश ससार, श्रीनिवास हवालदार यांनी यावेळी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. सध्या मोबाईलच्या युगात आपला हा राष्ट्रीय खेळ आपण विसरलो आहे, अश्या असे सांगून आबासाहेब शेळके म्हणाले की, असल्ल भारतीय खेळाचे प्रशिक्षक ग्रामिण भागातील गावोगावी झाले पाहिजे. संजय दुधाणे यांनी स्वामी विवेकानंदाचा दाखला देत खेळाचे महत्त्व विशद केले. अशी मल्लखांब शिबिरे ही तंदुरूस्त शरीर निर्माण करण्यासाठी गरजेची असल्याचे प्रतिपादन दुधाणे यांनी केले. आसदेप्रमाणेच मुळशीत हिंजवडी, मारूंजी तसेच भूगांवमध्ये अशी शिबिर आयोजित केली जाणार असल्याचे रमेश ससार यांनी सांगितले.

लॉकडाऊनमध्ये अडचणीत असलेल्या

कुटुंबियांना पन्नास हजारांची मदत

ध्रुवतारा फाऊंडेशनकडून कोरोनामुळे लॉकडाऊनमध्ये अडचणीत असलेल्या ५ कुटुंबियांना पन्नास हजारांची मदत करण्यात आली आहे.

पौड येथील पत्रकार संघ, मुळशीच्या कार्यालयात तहसीलदार

प्रतिमेचे पूजन करून कार्यक्रमाची सुरुवात झाली. यानंतर भारतीय ऑलिम्पिक असोसिएशनचे सहसचिव नामदेव शिरगांवकर यांनी जागतिक ऑलिम्पिक दिनाचे महत्त्व फेसबुक माध्यमातून विशद केले.

ऑलिम्पिकवरील पुस्तके व श्रीफळ देऊन ऑलिम्पिकपटूंना गौरविण्यात आले. यावेळी पेटकर, आडकर व लेखक दुधाणे यांनी आपल्या ऑलिम्पिक आठवणींना उजाळा दिला.

सुवर्ण पदक जिंकल्यानंतर देशाचा तिरंगा सर्वांच्य स्थानी झळकला तो माझ्या जीवनाचा आनंदाचा क्षण मला आजही आठवतो असे सांगून पेटकर यांनी १९६५ भारत -पाक युद्धातील विजय, ९ गोळ्या लागल्याने आलेले अपंगत्व व त्याच्यावर मात करून जलतणात जिंकलेल्या पदकाचा इतिहास जिवंत केला.

कुस्ती हा ऑलिम्पिकमध्ये देशाला खात्रीशीर पदक देणारा खेळ असून महाराष्ट्रातील कुस्तीगीर आता ऑलिम्पिकसाठी सज्ज होत असल्याचे मारुती आडकर यांनी सांगितले.

क्रीडा लेखक संजय दुधाणे यांनी आपल्या लंडन व रियो ऑलिम्पिकमधील अनुभव सांगून ऑलिम्पिक वातावरण निर्माण केले. हा संपूर्ण कार्यक्रम फेसबुक लाईव्ह व्दारे जगभरातील क्रीडा शौकिनांनी पाहिला.

ऑलिम्पिक पदका- चे पूजनाने क्रीडादिन साजरा

हॉकीचे जादूगार मेजर ध्यानचंद यांच्या संघाने जिंकलेल्या ऑलिम्पिक पदकाचे पूजन करून पुण्यात २९ ऑगस्ट २०२० रोजी राष्ट्रीय क्रीडा दिन साजरा करण्यात आला.

ध्रुवतारा फाऊंडेशनच्या

वतीने स्वर्गीय ऑलिम्पिक विजेते बाबू निमल यांच्या घरी जाऊन ऑलिम्पिक पदक पूजन व ध्यानचंद यांच्या प्रतिमा पूजन करून राष्ट्रीय क्रीडा दिन साजरा करण्यात आला. यावेळी ध्रुवतारा फाऊंडेशनचे अध्यक्ष, लेखक संजय दुधाणे, बाबू निमल यांचे सुपुत्र अजीत निमल, डॉ. संजय आव्हाळे, प्रविण गायकवाड व अमित निमल उपस्थित होते.

बर्लिन १९३६ मध्ये पुण्याच्या बाबू निमल यांनी हॉकीत देशासाठी ऑलिम्पिक जिंकले होते. या मेजर ध्यानचंद यांच्या संघाने जिंकलेल्या ऐतिहासिक पदकाचे पूजन करून क्रीडादिनाच्या कार्यक्रमाची सुरुवात झाली. इयत्ता ५ वीच्या पुस्तकात असलेल्या संजय दुधाणे यांच्या मेजर ध्यानचंद या पाठाचे वाचनही करून ध्यानचंद यांचा इतिहास जाणून घेण्यात आला. झाडीची फांदी तोंडु ध्यानचंद यांनी हॉकी स्टीक केली होती, मेजर ध्यानसिंह हे ध्यानचंद कस घडले या गोष्टीरूपाने दुधाणे यांनी सांगितले.

अजित निमल यांनीही आपल्या वडिलांच्या ध्यानचंद सोबतच्या आठवणींना उजाळा दिला. माझे वडिलांनी ऐतिहासिक कामगिरी करूनही कधीच काही मागणी केली नाही असे सांगून निमल पुढे म्हणाले की, वडिल खूप शांत स्वभावाचे होते, त्यांना महाराष्ट्र शासनाचा शिवछत्रपती पुरस्कारही देण्यात येऊ नये ही आमची शोकांतिका आहे. आता त्याचे सुवर्णपदक, हिटलरने दिलेली स्मृतिचिन्ह हा राष्ट्रीय ठेवा आहे. याचे उचीत स्मारक झाले पाहिजे.

पुण्यात मोफत धुर्नविद्या प्रशिक्षण केंद्र

ध्रुवतारा फाऊंडेशन व आर्चर्स अॅकडॅमीच्या वतीने पुण्यातील कोथरूडमध्ये मोफत धुर्नविद्या प्रशिक्षण केंद्र गेल्या दोन वर्षांपासून सुरू आहे. शालेय वयोगटातील मुलांना कोथरूडमधील

कलाम अभ्यासिकेच्या सभागृहात संध्याकाळच्या सत्रात प्रशिक्षण देण्यात येते. याकरीता पुणे म हानगरपालिकेने हॉल व मैदान उपलब्ध करून दिले आहे. नगरसेवक अल्पना वर्पे यांच्या मदतीने हे केंद्र चालविले जाते. जागतिक आर्चरी प्रशिक्षण रणजीत चामले यांचे मार्गदर्शन या केंद्रात खेळाडूंना लाभत आहे.

मन चंगा तो सबकुछ चंगा!

(It is in the mind !)

डॉ. गिरीश जाखोटिया

मी कॉलेजमध्ये शिकतानाची गोष्ट आहे. एका मित्राच्या वाढदिवसानिमित्त गावाबाहेरील हॉटेलात जेवायला गेलो होतो. आम्ही सात - आठजण होतो. मी व एक मित्र सोडता बाकी सारे मांसाहारी होते. जेवणाच्या ऑर्डरीत चिकनही मागवण्यात आलं होतं. एका वात्रट मित्राने आम्हा दोघा शाकाहारींची खेचायला सुरुवात केली. म्हणाला, तुम्ही घासपुसवाले लोक. हे चिकन - बिकन जमायचं नाही तुम्हाला ! अर्थात त्याचं विधान बऱ्याच अंशी खरं होतं. पण मी म्हटलं, अरे हा सवयीचा भाग आहे. हां, मनानं ठरवलं तर आपण काहीही करू शकतो. यावर या मित्राने मला आव्हान दिलं, चिकनची चव घेऊन दाखवतोस? मी स्निग्धपणे हसलो. अरे, त्यात काय विशेष ? फक्त चवच नाही

तर एक अ'खा तुकडा खाऊन दाखवतो की, मी उत्तरलो. मंडळी चमकली. माझा शाकाहारी मित्र चरकला. चिकन आल्याआल्या मी एक तुकडा घेतला नि आरामात खाल्ला. आव्हान देणाऱ्या मित्राने हात जोडत कौतुक केलं. मी पुढे बोललो, अरे, मनानं ठरवलं की मेंदू आपोआप सूचना देतो ! काल्याची वा शेषूची भाजी बऱ्याचजणांना चवीपुरती सुद्धा घ्यावीशी वाटत नाही. माझी आई काल्याची भाजी जबरदस्त बनवायची, पण खाणारे कमी. मी मात्र बोटं चाटत खायचो. आता काल्याची चव जशी असते ती तशीच स्विकारण्यात मजा आहे. सोमरस थोडं कडवट लागतं पण पिणारे ते आवडीने पितातच ना !'

अकरावीत असताना समाजसेवेच्या एका प्रकल्पासाठी मी

बेंगलोरला गेलो होतो. प्रकल्पाचा भाग म्हणून एका गलिच्छ वस्तीची सफाई करायला आम्ही गेलो. रबरी मोजे हातावर चढवलेले. काही ठिकाणी विष्ठा उचलून कचऱ्याच्या पेटान्यात टाकायची होती. अन्य साधने नव्हती. दहा पैकी आठ कार्यकर्ते हळूच सटकले. मी आणि एका कार्यकर्त्याने सारी विष्ठा उचलून पेटान्यात टाकली. क्षणभर मी सुद्धा सकपकलो होतो, पण हीच तर मनाची परीक्षा होती ! प्रत्येक गोष्टीचं नैसर्गिक रूप, गंध, स्वभाव वा वैशिष्ट्य एकदा मान्य केलं की तिचा स्विकार करणं वा तिला भिडणं सोपं जातं. गावरान शिव्या येताजाता हासडणारे माझे काही मित्र होते. हे लोक वरून तिखट पण आतून गोड. जिवाला जीव देणारे. त्यांची ती जोरकस भाषा मी स्विकारली आणि आम्ही उत्तम मित्र झालो. साप हा डसणारच. त्याचा तो नैसर्गिक स्वभाव आहे. याच प्रकारात काही माणसेही आढळतात जी आयुष्यभर बदलत नाहीत. एकदा हे वास्तव स्विकारलं की आपली योग्य ती

मानसिक प्रतिक्रिया ठरवता येते.'

इथे महत्वाचा मुद्दा मात्र असा की बेडकाला तुम्ही झाड चढायला सांगू शकत नाही. माशाला पाण्याबाहेर रहाता येत नाही. म्हणजे मनानं घेतलं म्हणून एखादी असंभव गोष्ट करण्याचा वेडा अड्डहास करू नये. हां, इतर करू शकतात नि मी करू शकत नाही, असा न्यूनगंडही येता कामा नये. गावच्या मुलाला पुणेरी 'प्रमाण भाषा' (जी पुणेकरच ठरवतात!) लगेच बोलता नाही यायची आणि पुण्यातल्या मुलाला शेतातली पिकं नाही ओळखता यायची. परंतु मधल्या ऐतिहासिक काळात स्वतःच्या सोयीचे 'अकलेचे मापदंड' काही लबाड लोकांनी परस्पर ठरवले नि ते इतरांवर लादले. स्वतःची भाषा, पेहराव, पूजापद्धती आणि अन्य सामाजिक - सांस्कृतिक प्रकारांना संस्कारांचं गोंडस नाव देऊन ते इतरांवर लादण्याची जुनी खोड अजूनही काहीजणांची जात नाही. यांच्या निर्बुद्धपणाला प्रसंगी तसेच जोरकस उत्तर देण्यासाठी आपले मन सशक्त व आपला मेंदू

सजग असला पाहिजे. मेंदूचं वैज्ञानिक विश्लेषण व मनाच्या विवेकाची सांगड घातली की गोष्टी जमत जातात. यासाठी अंधश्रद्धा, अहंकार, संकोच, भिती व भाबडेपणा सोडून द्यायला हवा. आपण इतरांसारखे नाही आहोत, हे आधी मान्य करायचं. आपल्यातील उणिवा दूर करता येतात का, हे प्रामाणिकपणे स्वतःला विचारावं नि तसा प्रयत्न करावा. हा प्रयत्न स्वखुशीचा असायला हवा, म्हणजे आनंद मिळतो. कोणताही बदल हा शिक्षा वाटता कामा नये. काही उणिवा या दूर करण्याजोग्या नसतात, त्या तशाच मान्य करून आयुष्यात पुढे जावं. यासाठी आपल्यातल्या शक्तींना वाढवावं, वापरावं नि सुसंगत विजय मिळवावा.

जे आपण करू शकत नाही ते इतरांकडून करून घ्यावं. प्रत्येक गोष्ट आपल्याला आलीच पाहिजे, हा आग'ह कशासाठी ? आईनस्टाईन हा पदार्थविज्ञानात जोरकस होता. त्याच्या संशोधनातील काही किचकट गणिती प्रमेये त्याची बायको सोडवून द्यायची. आईनस्टाईनने स्वतःच्या बलस्थानांवर जोर दिला. गणितीय उणिवेवर नाराज होऊन तो रडत नाही बसला. निष्कर्ष असा की आपण काय करू शकतो, याचं तारतम्य आपल्याकडे असायला हवं. मी चिकन खाऊन दाखवू शकलो याचा अर्थ असा नव्हे की चिनी लोकांसारखा अजबगजब मांसाहार मी करू शकेन. एखाद्या रेड्याची ताकद असणाऱ्या बलवानाचा मी शारीरिक मुकाबला करू नाही

शुभदीपावली

पुणे जिल्हा ट्रायथलॉन असोसिएशन

- मार्गदर्शक -

बाळासाहेब लांडगे

कमलाकर झेंडे

नामदेव शिरगांवकर

अध्यक्ष

संजय पांडुरंग दुधाणे

सचिव

मिलनकुमार वसंतसिंग परदेशी

- कार्यकारिणी -

उपाध्यक्ष - नरेंद्र माधव बकर

खजिनदार - अनिरुद्ध आनंद पुरंदरे

सदस्य - मोरेश्वर वासुदेव रत्नोजी

सदस्य - गणेश अशोक भरेकर

सदस्य - महेश वसंत मालुसरे

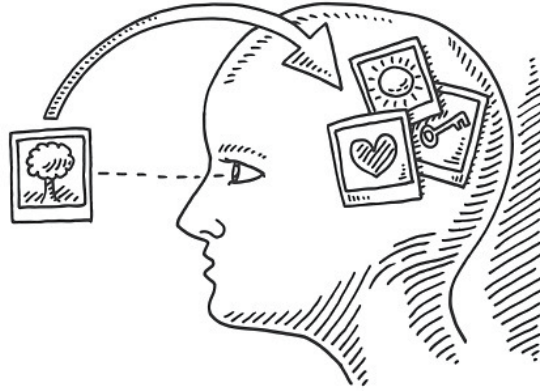

शकणार. शेतातली माती खणत मी व्यवस्थितपणे एकावेळी फारफार तर सात - आठ रोपे लावू शकेन. सोबतचा शेतकरी मित्र पंचवीस रोपे लावतोय हे पाहून मी खजील होता कामा नये. त्याची आणि माझी बलस्थाने भिन्नभिन्न आहेत. आम्ही दोघे एकत्र येऊन एखादं मोठं काम करू शकू. यासाठी आम्हा दोघांमध्ये प्रचंड समन्वय असायला हवा. अशा समन्वयासाठी कौशल्यासोबतच मनाची तयारी असायला हवी. ही

मनाची तयारी बऱ्याचजणांना जमत नाही नि मग टीम वर्क होत नाही. गाणं लिहिणारा, चाल लावून त्यास संगीतबद्ध करणारा, ते गाणारा, गाणं प्रसारित करणारा व अशा प्रकल्पात पैसे लावणारा, एकच माणूस नसतो. हे सारे एकमेकांच्या सहाय्याने एक मोठा प्रकल्प उभा करतात नि एकमेकांच्या क्षेत्रात लुडबुड न करण्याची मानसिकता दाखवतात. सर्व यशस्वी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये हीच

सहकाराची मानसिकता शिस्तबद्ध पद्धतीने वापरली जाते. ज्याला जे सर्वोत्तम जमतं ते तो करणार आणि तसे करताना इतरांशी मेळ खाणारी अशीच शैली तो वापरणार. म्हणजे व्यक्तीगत (खपवळींळवीरश्रळींळल) कौशल्य वापरताना सामुहिक (लेश्रश्रलींळींश) ताळमेळही घालावा लागतो. यासाठीची मानसिकता जर उत्तम असेल तर 'सामान्य' लोक एकत्र येत 'असामान्य'

काम करून दाखवतात. अहंकारामुळे वा आडमुठेपणामुळे ताळमेळ घालू न शकणारे 'असामान्य' लोक 'सामान्य' करामतही करून दाखवू शकत नाहीत !' बहुतेक वेळा 'मोठ्यांच्या मोठ्या वलयांकित व्यक्तीमत्वांना पाहून आपण बुजतो वा नम' होतो किंवा शरणागतही होतो. या वलयांकितांचं योग्य मूल्यमापन आपण केलेलं नसतं. भारतात तर 'व्यक्तीमहात्म्य' (विशेषतः राजकारणात व धर्मकारणात) प्रचंड आहे. मूर्ख किंवा लबाड

लोक या मोठ्यांसमोर 'हांजीहांजी' करताना अथवा घसा फाटेपर्यंत यांची स्तुती करताना मी जेव्हा पहातो तेव्हा आपल्या सामाजिक व बौद्धिक मागासलेपणाची मला कीव येते. अमेरिकेत बराक ओबामा किंवा बिल गेट्स सामान्य माणसांसारखंच जगतात कारण यांच्या भोवती खुषमस्करे नसतात. काही 'दिखाऊगिरी' करणाऱ्या समाजांमध्ये धनिकांसमोरची लोचटगिरी ही उबग आणणारी असते. हा सगळा 'मानसिक

खुजेपणा' जोपर्यंत जात नाही तोपर्यंत कोणताही समाज हा प्रगल्भ होऊ शकत नाही. भलेही मग अशा समाजांनी स्वतःच्या तथाकथित सांस्कृतिक महत्तेचे स्वतःच कितीही गोडवे गायले तरी!'

कधी कधी संभाव्य अपयशाच्या भितीने आपलं मन अस्वस्थ होतं नि एखादं ठरवलेलं काम आपण पुढे ढकलत राहतो. यामुळे साध्य काहीच होत नाही. काम मात्र अवघड किंवा खर्चिक

होत जातं. अपयशाची भिती कणखरपणे मनातून काढून टाकण्यासाठी संभाव्य अपयशाचा स्विकार करण्याची तयारी केली पाहिजे. लोक काय म्हणतील हा आपल्याच मनातला बागुलबुवा आपण काढून टाकला पाहिजे. आपलं मन चंगा ठेवण्यासाठी आपणच आपल्या मनाची व त्याला सांभाळणाऱ्या मेंदूची सार्वभौमिकता

सांभाळली पाहिजे. मनाचं 'लखलखीत' असणं हे त्याच्या 'चकचकीत' असण्यावर अवलंबून असतं. यासाठी अधूनमधून मनाची स्वच्छता केली पाहिजे. याकरिता सातत्याने आपण स्वतःला बजावत रहायला हवं - माझा मेंदू सार्वभौम असेल तरच माझं मन माझ्या कऱ्यात राहील ! आणि हो, 'सार्वभौम मनही चंगा होता है'..... और मन चंगा तो सब कुछ चंगा!

■■■

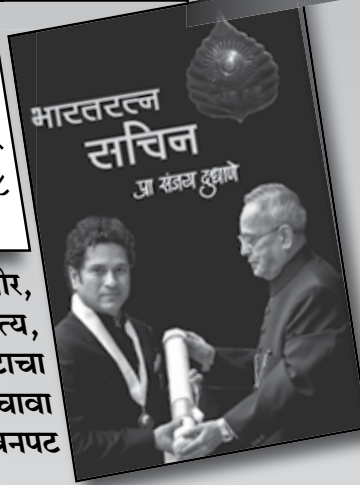
दिलीपराज प्रकाशनाने प्रकाशित केलेली

प्रा. संजय दुधाणे लिखित

संग्राह्य क्रीडा पुस्तके

**भारतरत्न
सचिन तेंडुलकर**
पृष्ठे : १६८

शतकांचा शतकवीर,
विक्रमादित्य,
क्रिकेट सम्राटाचा
प्रत्येक भारतीयांनी वाचावा
असा जीवनपट

सचिनची कारकीर्द हे क्रिकेट नव्हे, तर क्रीडा इतिहासातील महाकाव्य आहे. 'भारतरत्न सचिन' हे नवे पुस्तक हे महाकाव्यातील मोती आहेत. क्रिकेट सम्राटाच्या अथांग जीवनपटावरील प्रेरणादायी शिंपल्यातून वेचलेले संग्राह्य माणिक-मोती.

- व्दारकानाथ संझगिरी,
जेष्ठ क्रिकेट समिक्षक

कथा ऑलिम्पिकच्या

पृष्ठे : १०४, किंमत ७०/-

आपल्याकडे खेळ आणि खेळाडूंच्या गोष्टींची पुस्तकेच मुलांसाठी नाहीत. हीच उणीव भरून काढण्याकरीता 'कथा ऑलिम्पिकच्या' पुस्तकाचा जन्म झाला आहे. ऑलिम्पिकच्या नावापासून ते अभिनव बिंद्राच्या सुवर्णयशापर्यंतचा ऑलिम्पिकचा प्रवास या पुस्तकाव्दारे छोट्या-छोट्या कथेतून उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ऑलिम्पिकच्या अथांग सागरातील मोती या कथेतून चमकले आहेत.

वाटचाल एशियाडची

पृष्ठे : १०४, किंमत १००/-

आशियाई क्रीडा स्पर्धा- ऑलिम्पिक परिवारातील भारताने जगाला दिलेली एक देणगी. आशियाई स्पर्धा दर चार वर्षांनी नवी प्रेरमा देते... प्रगतीची, समृद्धीची अन् जागतिक शांतता, बंधुत्वाची.... स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर १९५१ मध्ये दिल्लीत आशियाई स्पर्धेची तेवलेली क्रीडाज्योत खेळाडूंना नव्हे तर सामान्य नागरिकांनाही नवनिर्मितीचा प्रकाश देत असते. याच प्रेरणादायी प्रकाशमार्गाचा प्रवास घडवण्याचा हा छोटासा प्रयत्न.

भारताचे ऑलिम्पिक

पृष्ठे : १३८, किंमत १२०/-

राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धा म्हणजेच नॅशनल गेम्स हा देशातील सर्वात मोठा उत्साहवर्धक क्रीडा सोहळा असतो. भारताचे ऑलिम्पिकच जणू... ऑलिम्पिक आशियाई स्पर्धेची हवी तेवढी माहिती नेटवर्क सहज मिळते. भारताच्या वैभवशाली नॅशनल गेम्सची माहिती सापडणे कठीणच. म्हणूनच प्रा. संजय दुधाणेचे हे नवी शब्दकृती राष्ट्राचा क्रीडा ठेवाच आहे. विशेष म्हणजे या पुस्तकास 'भारताच्या ऑलिम्पिक' असे नामकरण करून दुधाणेंनी देशाच्या गौरवशाली कामगिरीस उजाळा दिला आहे.

दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि.
२५१, क, शनिवार पेठ, पुणे - ४११ ०३०

लता मंगेशकर, सचिन तेंडुलकर, अमिताभ बच्चन, आशा भोसले ही परमेश्वराने दिलेली माणसे.. जरी ते आई-वडलांचं नाव घेत असले तरी! ही परमेश्वराचीच माणसं. अशी माणसं सारखी सारखी जन्माला येत नसतात. त्यांची गुणवत्तेची पातळी नेहमीच वर राहते. याच्यात साधनेचा भाग असतो, की मला काहीतरी नवं दिलं पाहिजे हा ध्यास? मी आज जे करतो ते चालतं आहे म्हणून मला तेच द्यायचं आहे असं नाही होऊ शकत. आजही तुम्ही त्या माणसातली ऊर्जा पाहा.. ७८ व्या वर्षी हा माणूस ज्या प्रकारची एनर्जी ओततोय ते पाहा आणि आपल्या समाजातील त्याच वयाची माणसे पाहा..

अमिताभ जाणिवे जिवंत असलेला माणूस

राज ठाकरे

बच्चन यांची ताकद अशा बऱ्याच प्रकारची आहे. बच्चन यांचा सर्वात मोठा जो गुण आहे तो म्हणजे हा अभ्यास करून काम करणारा माणूस आहे. समोर कोणी काही तरी संवाद लिहिलेत, म्हणून जाऊन काही तरी बरळायचं, असं त्यांचं नाही. मला कोणाला कमी लेखायचं नाही. धर्मेद्र, जितेंद्र यांचाही एक खूप मोठा काळ आहे. अमिताभच्या आधी इतका अभ्यास करून काम करणारे नट आहेत तरी कोण? अमिताभच्या काळातच संजीवकुमार होते. किंवा त्याआधी तुम्हाला दिलीपकुमार दिसतील, बलराज साहनी दिसतील, मोतीलाल दिसतील ते पाहिलं की तुमच्या लक्षात येईल, की हेही भूमिकेचा अभ्यास करत. भूमिका पचवून साकार करणं कशाला म्हणतात! ते त्या सर्वांनी केलंय. शेवटी एक गोष्ट लक्षात घ्या, की दरवेळेला आई मरणं आणि दरवेळेला आईसाठी रडणं, हे वेगवेगळ्या पद्धतीने दाखवित राहणं, हे साधंसोपं काम नाहीये.

प्रत्येक वेळेला त्याच प्रकारचे संवाद, पण वेगळ्या पद्धतीने म्हणणं याला एक अभ्यासच लागतो ना? ते समजून-उमजून ती गोष्ट करणं ही अमिताभ यांची खासियत आहे. म्हणूनच आजही आजच्या सुपरस्टारसना तुम्ही विचारलं, की अमिताभ बच्चन यांच्याबद्दल तुमचं काय म्हणणं आहे, तर ते हेच सांगतील, की अमिताभ बच्चन यांच्या ताकदीचा अभिनेता झाला नाही. आपण कोणत्याही गोष्टीला 'फिल्मी' म्हणतो. पण ते इतकं सोपं नाहीये.

'शक्ती'मध्येसुद्धा एक वडिलांचा आणि मुलाचा सीन आहे. अमिताभ त्या सीनच्या संवादांची तालीम करित होते. एकटेच. तर तिथे बाहेर काही तरी गोंगाट सुरू होता. तर दिलीपकुमार ओरडले त्या लोकांवर, की त्याला काम करू देत. हे दिलीपकुमारांनी सांगितलंय. ही काही 'मायापुरी'तली गोष्ट नाही. जीव ओतून अभिनय करणं, त्याची तयारी करणं हे काय असतं हे दिलीपकुमारारांना माहिती होतं. काम करायचं म्हणून एखादं काम करणं यापेक्षा

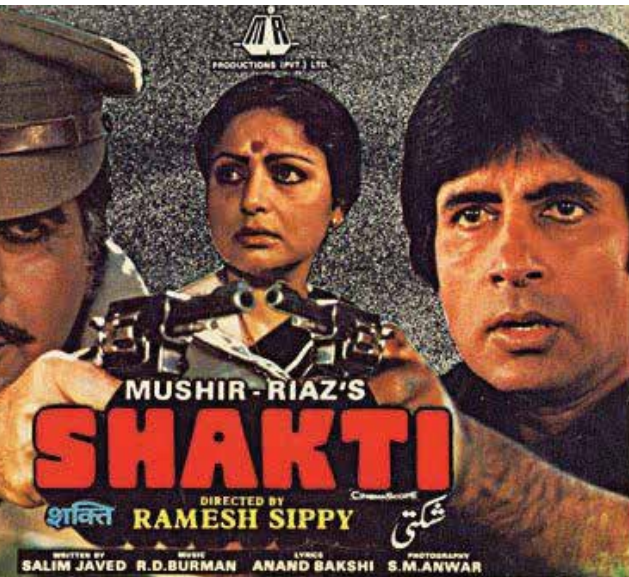
मी अभिनय असा करेन- जो आयुष्यभर प्रेक्षकांच्या लक्षात राहील या ऊर्जेने काम करणं, ही गोष्ट अमिताभ यांच्याकडून शिकली पाहिजे.

परवा मी एकाला सांगत होतो लता मंगेशकरांच्या संदर्भात, की परमेश्वराने ज्यांना जन्म दिलेला असतो ना, त्यांच्या वाटय़ाला जायचं नसतं. आई-वडिलांनी ज्यांना जन्म दिलेला असतो, त्यांच्याच वाटय़ाला जायचं असतं. लता मंगेशकर, सचिन तेंडुलकर, अमिताभ बच्चन, आशा भोसले ही परमेश्वराने दिलेली माणसे.. जरी ते आई-वडलांचं नाव घेत असले तरी! ही परमेश्वराचीच माणसं. अशी माणसं सारखी सारखी जन्माला येत नसतात. त्यांची गुणवत्तेची पातळी नेहमीच वर राहते. याच्यात साधनेचा भाग असतो, की मला काहीतरी नवं दिलं पाहिजे हा ध्यास? मी आज जे करतो ते चालतं आहे म्हणून मला तेच ध्यासच आहे असं नाही होऊ शकत. आजही तुम्ही त्या माणसातली ऊर्जा पाहा.. ७८ व्या वर्षी तो माणूस ज्या प्रकारची एनर्जी ओततोय ते पाहा आणि आपल्या समाजातील त्याच वयाची माणसे पाहा.. मग समजेल ते.

आणखी एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे संस्कार. अमिताभ ज्या वेळेला हिंदी बोलतात, तेव्हा ते हिंदीच बोलतात. आणि ते त्यांचं हिंदी कृत्रिम नसतं. गोड असतं ते. तेच अमिताभ जेव्हा इंग्रजी बोलतात, तेव्हा असं वाटतं की, हा माणूस परदेशात शिकून आलाय. आणि कसं असतं, मूल जन्माला येतं त्याला आपण 'डिलिव्हरी' म्हणतो आणि शब्द बाहेर येताना त्यालाही आपण 'डिलिव्हरीच' म्हणतो. एवढं कठीण असतं ते. ती संवादाची 'डिलिव्हरी' कशी असली पाहिजे याचा विचार करणं, विचार करून कॅमेऱ्यासमोर जाणं, हे अमिताभ यांच्यात आहे.

दिग्दर्शकाचं काय काम? अमिताभ नेहमी सांगतात, की एकदा मी स्वतःला दिग्दर्शकाच्या हातात दिलं, की मग मी माझा नसतो. तो सांगेल ते करायचं. पण अमिताभ यांनी जे केलं, ते आजही नाही करता येत ना लोकांना! आज कुणीही- अगदी कुणीही- अँथनी गोन्साल्विस करून दाखवावा! एका मुलाखतीत अमिताभनी फार छान शब्द वापरलाय मनमोहन देसाईबद्दल- 'ही वॉज अ मॅड जीनियस'! या मुलाखतीत अमिताभ सांगतात, 'ज्या वेळी 'अमर अकबर अँथनी' करत होतो, त्या वेळी मी त्यांना अनेकदा विचारायचो की, हे तुम्ही काय करताय? पण ते म्हणायचे 'तुम कुछ मत बोलो.'

आणि पुढं जेव्हा तो चित्रपट प्रदर्शित झाला. 'ब्लॉकबस्टर' झाला. त्यानंतर मी त्यांना विचारायचं बंद केलं. मग त्यांनी सांगितलं, की हे करायचं; की मी ते करत गेलो.' या मनमोहन देसाईनी एका वर्षात - १९७७ सालात - चार प्रचंड यशस्वी

चित्रपट दिले होते. 'अमर अकबर अँथनी', 'धरमवीर', 'चाचा भतीजा' आणि 'परवरिश'! त्यातले दोन- धरमवीर, चाचा भतीजा- धर्मद्वेष. दोन अमिताभचे. त्या त्या वेळी, त्या स्पर्धेत टिकून राहणं, हेही महत्त्वाचं आहेच.

मग कोणी म्हणो, की अमिताभनं तेच तेच केलं, वेगळं काही केलंच नाही.. वगरे. पण शेवटी एक गोष्ट आहेच ना, की समाज काय स्वीकारतो! आणि वेगळंही केलंच ना. अमिताभनी 'आलाप' केला. 'जुर्माना' केला. तो पडला. पण त्याआधी 'मिली' केला. 'मिली'तला अमिताभचा अभिनय तर मुद्दाम पाहण्यासारखा आहे. इथेही त्यांची भूमिका संतप्त युवकाचीच आहे. पण तोही चालला नाही फार. म्हणजे प्रयोग केले नाहीत अमिताभनी असं नाहीये. परंतु ते चालले नाहीत फार. 'बेमिसाल' हासुद्धा एक प्रयोग होता. त्यात तर डॉक्टरची भूमिका होती. 'पा' आणि 'पिकू' आताचे. तेवढ्या काळात समाज बदलत गेला. प्रयोगही स्वीकारायला लागला, त्याचा प्रेक्षक तयार झाला. त्यामुळे हे नेहमीचे आक्षेप काही खरे नाहीत. आणि मधल्या काळात अमिताभनी स्वतःची कंपनी (एबीसीएल) काढली. ती आथकदृष्ट्या डबघाईला आली वगरे आपल्याला माहितेय. पण स्वतःची कंपनी काढण्यामागचं कारणही तेच असेल ना.. की मला काही वेगळं करायचंय, वेगळं दाखवायचंय. ही अशी माणसं, वेगळं काही करायला धजावत नाहीत अशातला भाग नसतो. त्या त्या वेळेला वेगळेपण दिसतंच. 'मैं आझाद हूँ' नावाचा चित्रपट केलाय अमिताभनं. त्यात एकही मारामारी नाही. त्याचा शेवट तर अमिताभ आत्महत्या करतो असा आहे. त्याचा जो मूळ चित्रपट आहे, त्याचं नाव होतं 'मीट जॉन डो'. पण हिदीत अमिताभचा नाही चालला चित्रपट. प्रत्येक व्यक्तीची एक इमेजसुद्धा असतेच, की लोकांना काय बघायला आवडेल. याउलट इंग्रजीत एकच अभिनेता कधी नायक, कधी खलनायकसुद्धा असं चालतं. कारण इंग्रजी चित्रपट पाहणारा जो समाज जगभर आहे, त्यांचा दृष्टिकोन आणि भारतीय समाजमन या जणू काही दोन धृवांवरच्या दोन गोष्टी आहेत. 'माँ' या गोष्टीवर हिदी किंवा भारतीय चित्रपट चालतात, तसे हॉलीवूडचे कुठे चालतात? पण आपला प्रेक्षक आता बदलत चालला आहे. नवीन सिनेमा तर आहेच, पण याचं मोठं

श्रेय मी टीव्ही वाहिन्यांना आणि इंटरनेटला देतो. शेवटी तुम्हाला, स्वतः म्हणून ज्या वेळेला 'एक्स्पोजर' मिळायला लागतं, त्या वेळी तुमच्या अपेक्षाही वाढायला लागतात. पूर्वी परदेशी जाताना नातेवाईक वगरे विमानतळावर सोडायला जायचे, हार घालायचे, जाणाऱ्याचा अगदी शेवटपर्यंत थांबून निरोप घ्यायचे, असा एक काळ होता. तेव्हा परदेशातनं कोणी आला की तो 'फा' किंवा 'कॅमे' नावाचा साबण आणायचा. ते साबण दिले जायचे आणि ज्यांना मिळाले ते तर साबण तसाच ठेवून फक्त दिवाळीला तो काढायचे. आता को-णी-ही जातं परदेशी. त्याही आधी तिथली सारी प्रॉडक्ट्स इथे मिळायला लागली. लोक परदेशी जायला लागले

आणि मग तुलनेचा काळ सुरू झाला. मग त्यांच्याकडे बघा, त्यांच्याकडे रस्ते बघा. मग आपल्याकडे रस्ते बघा, असं सुरू झालं. तेव्हाही आपल्याकडे रस्ते असेच होते, जे आजही आहेत. पण लोकांना या गोष्टी कळायला लागल्या. आज आपण म्हणतोय की अमिताभ बच्चन असा का नाही वागला. पण तेव्हाचं समाजमन जे होतं, त्या समाजमनाप्रमाणे तो वागला. आताचं जे समाजमन आहे त्याप्रमाणे तो आज वागतोय. पण इतर कोणतेही त्या वयातले किंवा त्या काळातले अभिनेते तसे वागायला तयार नाहीयेत. किंवा त्यांना ते झेपत नाहीये. त्याने पुढे 'ब्लॅक' किंवा 'पा'सारखे प्रयोगही केले. पण एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी, की त्याच्या मनात नसतं तर हेही केलं नसतं त्यानं. इच्छा नव्हती अशातला भाग नाही. पण समोर

तशा पटकथापण यायला लागतात, तसे लेखकसुद्धा लागतात. लोक म्हणतात, की त्याने ओम पुरी, नसरुद्दीन शाह यांच्यासारखे चित्रपट का नाही केले? तर नसतील केले. पण याचा अर्थ त्यांना प्रयोग करायचे नव्हते असा नाही होत. कदाचित त्या कथा रुचल्या नसतील त्यांना. कदाचित त्यांच्याकडे तसे लोक गेले नसतील. आपल्याला काही कल्पना नाहीये. परंतु प्रयोग करायचे नसते तर त्यांनी हेही चित्रपट केले नसते. 'पिकू'सारखा चित्रपट बघा. एक बद्धकोष्ठतेवरचा चित्रपट त्यांनी केलाय.

आज चित्रपटांमध्ये घेतले जाणारे पैसे हे पाहिलं, तर अमिताभ यांचं नाव आणि ते चित्रपटांसाठी घेत असलेले मानधन यांचा एकमेकांशी काहीही संबंध नाही. ते फार पैसे घेत नाहीत

चित्रपटांसाठी. आज बाकीचे खान आणि मंडळी जसे शंभर-दीडशे कोटी वगरे घेतात असं म्हणतात, तसं त्यांचं नाही. ते दहा कोटींच्या आतले आहेत. परंतु त्यांचा चित्रपट हा आज एकहाती चालत नसला, लोकांना तो आवडत असला, तरी ब्लॉकबस्टर म्हणतात तसा काही होत नसला, तरीही ते जेव्हा चित्रपटाबाहेर दिसतात, त्या वेळेला पाहणाऱ्याची दृष्टी पहिल्यांदा अमिताभ यांच्याकडे जाते, मग इतर कलाकारांकडे जाते. हे का होतं?

आता तुम्ही म्हणाल, की हे नुसतं अमिताभ यांच्या उंचीमुळे होतं. तर तसं नसतं. तुमच्या मनाच्या कोपऱ्यात अनेक गोष्टी लपलेल्या असतात, त्या सगळ्यांचं एकत्र पॅकेज करून तुम्ही अमिताभ यांच्याकडे पाहता. तुम्हाला त्यांचे संस्कार दिसतात, तुम्हाला त्यांची भाषा आठवते, त्यांचे शब्द आठवतात, अभिनय आठवतो, त्यांच्या भावमुद्रा आठवतात. अशा सगळ्या गोष्टी त्या पॅकेजमध्ये असतात म्हणून तुम्ही तिकडे बघता. तेच तुम्ही इतर कलाकारांकडे पाहता, तेव्हा तुम्हाला त्यांचे अपघात दिसतात, त्यांच्या शिव्या दिसतात, त्यांच्या इतर गोष्टीही दिसू लागतात. तेव्हा एखाद्या व्यक्तिमत्वातला हा जो फरक असतो, तो कायमच राहणार.

आता अमिताभवर एक आरोप होतो, की ते नेहमी व्यवस्थेच्या बाजूने राहिले. त्याला त्यांनी दिलेलं एक उत्तर आहे, की ते माझं काम नाही आणि ते मला जमत नाही. किंबहुना माझा तो स्वभाव नाही. ते निवडणुकीच्या राजकारणात पडले होते. पण त्यावर त्यांनी सांगितलंय, की माझे आणि माझ्या कुटुंबाचे गांधी कुटुंबाशी राजकारणापलीकडचे जवळचे संबंध होते. म्हणून मी एका भावनिकदृष्ट्या अडकलो होतो त्यात. इंदिरा गांधींची हत्या झाली होती. राजीव गांधी एकटे पडले होते. त्या वेळी त्यांनी मला निवडणुकीबाबत विचारले आणि मी त्यांना नाही म्हणू शकलो नाही, असं होतं ते. पण त्यात गेल्यानंतर माझ्या लक्षात आलं की हे माझं काम नाहीये. मला हे नाही समजत. मी हे नाही करू शकत. त्याच्यानंतर पुढं अमिताभ बच्चन यांच्याबाबत अशा अनेक वावड्या आल्या, की हे परत राजकारणात जाणार. पण ते म्हणाले, माझं कामच नाही ते. मी एक कलाकार आहे. सामाजिक आणि राजकीय भूमिका घेणे हे काही माझं काम नाही. ती त्यांनी घ्यायला हवी की नाही, हा नंतरचा मुद्दा. ती आपण अपेक्षा करतोय.

हल्ली एक टीका ऐकायला मिळते, की अमिताभ जाहिरातीत फार दिसतात. शेवटी जाहिरात किंवा चित्रपट हे एक प्रॉडक्ट आहे. ते घ्यायला भाग पाडण्याची ताकद त्या कलाकारामध्ये असली पाहिजे. जर तीन तासांचा चित्रपट कन्व्हिन्स करण्याची ताकद अमिताभ बच्चन यांच्यामध्ये असेल, तर तीस सेकंदांची जाहिरात कन्व्हिन्स करणं हा त्यांच्यासाठी अगदी हातचा मळ आहे.

आणि तेही करताना अभिनय आहे. आणि एक प्रतिमा तुमच्यासमोर येऊन तुम्हाला कन्व्हिन्स करते, तेव्हा तुम्ही सहमत होताच ना! आता यात 'ओव्हर-एक्स्पोजर'चा मुद्दा येतो. पण असे जे कलाकार असतात ना, त्यांचं ओव्हर-एक्स्पोजर अजून काय व्हायचंय? तसं अनेकांना वाटणं स्वाभाविक आहे. पण आज जर अमिताभ बच्चन बोलत असतील, तर ते जे बोलतात ते खूप महत्त्वाचं असतं ना! ते तुम्हाला ऐकावंसं वाटतं. जर ओव्हर-एक्स्पोजर असतं तर ते तुम्हाला ऐकावंसं वाटलं नसतं. मी अमिताभ बच्चनना बघतो, ते काही भक्त म्हणून बघत नाही. एवढा काही दूधखुळा नाही मी, की भक्त म्हणून बघायला. पण मला वाटतं, कुठलंही कॅक्टर तुम्हाला नीट निरीक्षण करून पाहिलं पाहिजे. की ती व्यक्ती अशी का वागतेय, का बोलतेय, ती कसं बोलतेय. आज मला सांगा, या क्षणाला ट्रिटरवर अमिताभ बच्चन यांचे जेवढे 'फॉलोअर्स' आहेत, तेवढे अखब्या आशियात कुणाचे आहेत? आणि तुम्हाला-आम्हाला काय वाटतंय यापेक्षा एक जाहिरात संस्था नावाची एक गोष्ट असते. त्यांच्याकडे येणारे अहवाल असतात. आणि त्या अहवालानुसार त्यांना वाटत असेल, की हा माणूस आल्यानंतर विक्री वाढतेय तर ते त्यांना घेणारेच आहेत.

आणि कसं असतं.. एक आर्या आहे कवी मोरोपंत यांची-कोण कुणाचा नाही जगती, संकटसमयी सोडून जाती बालपणाचा मित्र परंतु वेळप्रसंगी म्हणे कोण तू प्रेमिकेचा असे चाहता, माता होता मारे लाथा पसा असता मित्र भोवती, गरीब होता कुणी न पुसती अमिताभ यांच्या वॉर्ड काळात कोणी उभे राहिले का हो? आणि आज अमिताभ यांचे सगळे पारडेच बदलले आहे. अशा वेळेला तो माणूस म्हणाला, मी करीन ते करीन. आता वय ८० कडे झुकले आहे. अजून ओव्हर-एक्स्पोजर म्हणजे काय असतं? पण या माणसाने त्याच्या संपूर्ण कारकीर्दीत जे दिलंय, ते भारताच्या चित्रपटसृष्टीच्या संपूर्ण इतिहासात कोणी दिलंय का?

अमिताभ बच्चन यांचं एका वाक्यात वर्णन करायचं झालं, तर मी असं म्हणेन की, जाणिव्हा जिवंत असलेला कलाकार आहे तो. आणि तुमच्या जाणिव्हा जर जिवंत असतील, तर तुम्हाला मरण नाही. समाजात अशी अनेक माणसं असतात, की जी भूतकाळात जगत असतात. पण अमिताभ हा वर्तमानाचा आणि भविष्याचा विचार करून जगणारा माणूस आहे. हीच गोष्ट लताताईकडे, आशाताईकडे दिसते. हीच गोष्ट किशोरकुमार - आज आपल्यात नसले तरी - त्यांच्यात दिसते. हीच गोष्ट तुम्हाला रफीसाहेबांकडेपण दिसते. आणि हीच गोष्ट तुम्हाला सचिनच्या फटक्यांमध्येही दिसते. याचं कारण जाणिव्हा जिवंत असणं...

■■■

राजेंद्र बांदल

सेनापती पेरिविंकल-हिमालयाचा

शिक्षण आणि संस्कार हाच यशोमार्ग असल्याचा प्रत्यय थोरांच्या चरित्रात पहाण्यास मिळतो. हीच यशोगाथा मुळशीरत्न राजेंद्र भगवान बांदल यांनी आपल्या जीवनप्रणालीतून आदर्शवत् केली आहे. निरक्षर आईविडलांकडून लाभलेली साक्षरतेचे डोळस दृष्टी आणि अभ्यासू वृत्तीने राजेंद्र बांदल हे मराठी पाऊल पुढेच पडत गेले. शैक्षणिक, सहकार, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात या बावधनच्या सुपुत्राने हिमालयाची उंची सर केली आहे.

पेरिविंकल स्कूल आणि हिमालय नागरी पंतसंस्थेच्या माध्यमातून राजेंद्र बांदल हे नाव मुळशीच्या घराघरात परिचित झाले आहे. भाजपा जिल्हा कार्यकारिणी सक्रीय असल्याने पुणे व राज्याच्या राजकारणात त्याच्या नाव

आदराने घेतले जाते. आता अॅग्री टुरिझम, दुग्ध व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय, रेस्टॉरंट या माध्यमातून हजारो हातांना ते काम देण्यासाठी कार्यरत झाले आहेत.

मुळशीचे प्रवेशद्वार असलेल्या बावधनचा शहरामोहरा आज बदलून गेला असला तरी पाच दशकापूर्वी बावधन हे मुळशीतील एक खेडेगाव होते. कोरडवाहू जमीन असणाऱ्या बांदल घरण्यात राजेंद्र हे रत्न ख्रिसमसच्या पुण्यदिनी २५ डिसेंबर १९७० साली जन्मले. आई यशोदा, वडिल भगवान हे दोघेही निरक्षर. त्यात कुटुंबाची स्थिती हलाखीची. घरात कोणी कमवते नसल्याने थोरला मुलगा सुरेश हा पाचवीपर्यंत शाळेत गेला. सुरेश लहानपणीच

हिराबाई आंग्रे, वय वर्ष ८७

सासूबाईची मात कोरोनावर, सूनबाईना आनंदाश्रू अनावर

कोरोना म्हटलं तरी छातीत धडकी भरली जातेय अशी काहीशी परिस्थिती सगळीकडे आहे. माणुसकी देखील बंधने आणि भीतीत बंदिस्त झाली आहे. या चिंताजनक परिस्थितीत प्रत्येक जण कोरोना संकटांचा सामना करताना हवालदिल अवस्थेत जगतोय. पण या सगळ्या अवघड समयी हा एक प्रसंग असा आहे जो तुम्हाला प्रचंड उमेद तर देईलच । शिवाय उत्तुंग आणि घट्ट नातेसंबंधांचं दर्शनसुद्धा घडवेल. वयाच्या ८७ व्या वर्षी कोरोनाला धोबीपछाड देत घरी परतलेल्या एका धीरोदात वयोवृद्ध महिलेचं जझरपळसोबत कुटुंबातील एका आईचं, सासूचं गआणि आजीचं अनन्यसाधारण महत्त्व सांगत अलगद डोळ्यांच्या कडा पाणवणारा हा अनोखा 'मुळशी पॅटर्न'...

...तर हे कुटुंब आहे मुळशी तालुक्यातील भुकूम गावाजवळच्या आंग्रेवाडीचे...पै.गोविंद आंग्रे यांच्या मातोश्री श्रीमती हिराबाई पंढरीनाथ आंग्रे यांनी वयाच्या ८७ व्या वर्षी मधुमेह व उच्च रक्तदाब असूनही कोरोनासारख्या महाभयंकर रोगावर मात

केली. सिम्बॉयसिस हॉस्पिटलमधून आंग्रेवाडीतील घरी आगमन होताना त्यांच्या कुटुंबाने व सुनेने जे स्वागत केलं ते समाजाला दिशादर्शक, प्रेरणादायी व व आदर्शवत असे आहे.

महावार्ता यूट्यूब चॅनेलवर हा व्हिडिओ तुफान गाजतोय. त्यात आई गाडीतून उतरल्यावर दोन नातींनी केलेली फुलांची उधळण, रांगोळीच्या पायघड्या हिराईच्या सुनबाई निर्मलाताई गोविंद आंग्रे यांनी आश्रू भरल्या डोळ्यांनी औक्षण केलं. ओवाळून झाल्यावर निर्मलाताईंनी दर्शन घेतलं. सासूबाईच्या गळ्यात हार घातल्यानंतर सून निर्मलाताईंनी आलिंगन देत प्रेमाने मिठी मारली... हे दृश्य चित्रपट किंवा मालिकांच्या ड्रामेबाजीपेक्षा खूपच श्रेष्ठ आणि हृदयस्पर्शी होतं. इतका नितांत आदर, निर्मळ प्रेम पाहून संपूर्ण सोशल मीडिया भावुक झाला नसता तरच नवल..

सध्या कुटुंबात आई वडील यांना सन्मापूर्वक वागणूक दिली जात नाही. तसेच दोघात तिसरा किंवा नोकरी आणि व्यवसायातल्या धावपळीचे कारण देत त्यांना वृद्धाश्रमात

महावार्ता चे आभार

संजय दुधाणे आमच्या कुस्ती क्षेत्रात काम करणारे आमच्या मुळशी तालुक्याचे सुपुत्र. त्यांनी आमच्या आईच्या स्वागताचा व्हिडिओ सर्वप्रथम

महावार्ता चॅनेलवर दाखवला. त्यांनीच पहिली आईची बातमी दिली. यामुळे देशभरातून मला फोन आले. दुधाणे साहेब व त्यांच्या महावार्ताचे आभार मानावे तेवढे कमीच आहे. - पै. गोविंद आंग्रे.

आर्जींच्या जंगी स्वागताचा व्हिडिओ पहाण्यासाठी क्लीक करा.

https://www.youtube.com/watch?v=ccrTZK1V_m8

पाठवण्याकडे आजच्या तरुण पिढीचा अधिक कल असतो. मात्र त्याने कुटुंबात कधी न भरून येणारी पोकळी निर्माण होते आहे. कोरोनाच्या काळात तर कुटुंबातल्या ज्येष्ठ व्यक्तींचे महत्व अजून अधोरेखित होत आहे. त्यामुळे या प्रसंगातून कुटुंबातील माणसांचं महत्व, प्रेम, आदर सर्वांना दुरावत चाललेल्या नात्यांच्या जवळ घेऊन जाणारा असा आहे. आमच्या आर्जींना ५ मुली असताना मला त्या पोटच्या ६ व्या मुलीप्रमाणे जीव लावतात. त्यांना उच्च

रक्तदाब, मधुमेह असताना त्यांनी कोरोनासारख्या महाकाय रोगावर मात करून त्या घरी परतल्या. खरोखरच त्यांची पुण्याई कामाला आली. बंगला, गाडी, पैसा, संपत्ती ऐश्वर्य असले म्हणून तो मोठा होत नाही त्यासाठी लहानापासून वयस्कर लोकांनी भरलेलं कुटुंब पाहिजे. त्यामुळे आम्ही स्वतःला खरे भाग्यवान समजतो सून निर्मला आंग्रे यांचे हे बोलही आदर्शवतच आहे.

■■■

राजरथानमधून वीरयोद्धा थेट मुळशीच्या हिराईच्या भेटीला

४ ऑक्टोबर वार रविवार हा माझ्या आयुष्यातील सुवर्ण अक्षरांनी लिहावा असा दिवस कारण या दिवशी मला माणसातला खराखुरा देव भेटला. मंडळी नेहमी प्रमाणेच मी आदल्या दिवशी म्हणजे ३ तारखेला शनिवारी उपवास सोडून रात्री घरा बाहेर बसलो होतो. तेवढ्यात मला एक फोन आला. इंडियन आर्मी श्री दिपक तुबे यांचा तो फोन होता. ते मला बोलले, आंग्रे साहेब माझी सुट्टी मंजूर झाली मी उद्या तुमच्या घरी येनार आहे. आठ दिवसापूर्वीच त्यांनी व्हिडिओ पाहून कौतुक केले होते तेव्हा त्यांनी मला सांगितले होते की सुट्टीवर आल्यावर मला तुमच्या घरी यायचंय.

रविवारी रात्री मला दिपक तुबे यांचा फोन आला मला घेण्यासाठी तुम्ही एरफोर्टवर लोहगाव या ठिकाणी ११.४० ला येऊ शकता का? मी बोललो हो येतो. मला काहीच सुचेना. हा माणूस सुट्टी काढून राजस्थानवरून खास आईला व माझ्या परिवाराला भेटण्यासाठी ऐवड्या लांबून येणार. मग मी थोडा भावना विवश झालो. दुसऱ्या दिवशी मी ठरल्या प्रमाणे लोहगाव विमानतळावर पोहोचलो आणि मला तिथे माणसातल्या मानवाच्या रूपातील देवाचे दर्शन झाले. त्याच्या दोन बॅग मी गाडीत ठेवल्या आणि मग आम्ही माझ्या घरी निघालो. वाटेत आमचा संवाद चालू होता.

पाषाण गावात आल्यावर त्यांनी आईसाठी एका फ्रुट

दुकानातून फळे घेऊन आम्ही घरी आलो. घरी पोहोचल्यावर माझ्या परिवाराने त्यांचे दारात रांगोळी काढून पाच सुहासिनीनी त्यांना औक्षण केले नंतर माझा पुतण्या मा. सरपंच श्री उमेश आंग्रे यांनी श्री दिपक तुबे यांचा शाल श्रीफळ हार पुष्पगुच्छ देऊन सत्कार करण्यात आला हे सर्व प्रकार पाहून एक इंडियन आर्मीचा दर्जा भारतीय संस्कृतीत काय असतो याचे एक उदाहरण त्यांना पहायला मिळाले. अर्थात एक भारतीय जवान माझ्या घरी येणार एक विरयोद्धा ऐवढ्या लांबून येणार म्हणून आम्ही आमचे कर्तव्य पार पाडले. कारण माझा परिवार देखील स्वराज्य रक्षक दर्या सारंग सरखेल कांन्होजी आंग्रे यांची अस्मिता जपणारा परिवार आहे.

स्वागत झाल्यावर श्री दिपक तुबे घरात आल्यावर आईचे दर्शन घेऊन आईची गळा भेट घेतली भावनिक होऊन परिवारातील माझी पत्नी व मुलामुलींची विचारपूस करून सर्व परिवाराचे अभिनंदन केले आभार मानले नंतर आम्ही जेवण केले. जेवण झाल्यावर माझ्या फॅमिली सोबत फोटो काढून त्यांनी परत आईचे दर्शन घेऊन परिवाराने अभिनंदन केले. मग मी त्यांना वाघोली या ठिकाणी सोडवण्यासाठी गाडीत बसलो. मग मी त्यांना विचारले तुमच्या घरी कोण कोण असतात. त्यांनी उत्तर दिले. आईवडील पत्नी एक ६ वर्षाचा मुलगा व एक ३ वर्षाची मुलगी

भाऊ वहिनी असा माझा परिवार आहे. मग मी त्यांना म्हणालो तुम्ही पहिले तुमच्या घरी जाऊन तुमच्या परिवाराची भेट घेऊन नंतर दोन तीन दिवसांनी आम्हाला भेटलात तरी बरं झाल असते. त्यावर त्यांनी दिलेले उत्तर ऐकून मी मात्र सुन्न झालो..... ते ११.४०ला विमानतळावर पोहोचले. खरंतर ते २ ते २.३० दरम्यान दिवसाच्या उजेडात त्याच्या घरी जाऊ शकले असते परंतु स्वःताचा विचार न करता ते ९०-१०० किलोमीटर त्याच्या भावाच्या टुविल्हरने त्यांच्या गावी परतले. त्याचा हा त्याग खरच मोठा आहे .ते म्हणाले आहो स्वता साठी तर सगळेच जगतात पण दुसऱ्यासाठी जगणारे खूप कमी लोक आहेत या जगात. मला तुमच्या आईच्या स्वागताची ती व्हिडिओ क्लिप खूप आवडली ती क्लिप पाहून मी अक्षरशा दोन वेळेस रडलो. त्या व्हिडिओ मधून तुम्ही जगाला एक चांगला संदेश दिला. जगावं कस हे आज दाखवून दिले ह्या व्हिडिओमध्ये खूपच घेण्यासारख्या गोष्टी आहेत. मग मी म्हणालो, तुम्ही काय घेतलं ह्या व्हिडिओ क्लिप मधून त्यावर ते म्हणाले, आज जगात कोरोना सारख्या महाभयंकर रोगाने थैमान घातले आहे त्यात कितीतरी लोकांना या रोगाला घाबरून आपला जीव गमवावा लागला आहे. पण एक ८७ वर्षांच्या आज्जीबाई ह्या भयानक रोगावर शुगर बिपी असताना मोठ्या धैर्याने सही सलामत घरी आल्या खरंतर त्याचा पुनर्जन्म झाला. ह्यातून खरंतर जे कोरोना पेशॅन्ट आहेत त्यांना एक ऊर्जा मिळेल. जर ८७ वर्षांच्या आज्जीबाई बिपी शुगर असताना बऱ्या झाल्या मग मी का होणार नाही. दुसर आज जगात वृद्ध आश्रमाची संख्या खूप वाढली आहे. त्याच्या मागचे कारण सासू आणि सूनबाईचे पटत नाही. आणि ह्या व्हिडिओ क्लिप मध्ये सासू आणि सूनबाईचे प्रेम काय असते हे आज जगाने पाहिले आहे.

त्यामुळे आज संपूर्ण महाराष्ट्र व देश भावनिक झाला. एक सूनबाई आपल्या कोरोना पेशॅन्ट सासूबाईच्या गळ्यात पडून डसडसा रडते हि साधी गोष्ट नाही. अभिमान वाटला मला ह्या गोष्टीचा....दुसर एक मुलगा आपल्या आईवर किती प्रेम करतो हे पहायला मिळाले....नातवंडांनी सुध्दा वयस्कर आज्जीवर कस प्रेम करावं आज जगाला दाखवून दिलय....खरंतर हा व्हिडिओ क्लिप दिडच मिनिटांची आहे. पण माणूस म्हणून जन्माला आलोय आणि माणसांनी कसे जगाव ह्यातून नक्कीच घेण्यासारखे आहे.

आई माझी मायेचा सागर ह्या ह.भ.प पुरूषोत्तम महाराजाच्या आवाजामुळे ह्या व्हिडिओला सुंदर झाला निर्माण झाल्यामुळे सर्व गोष्टी मला खूपच आवडल्या म्हणून मी राजस्थान वरून खास सुट्टी काढून आपल्या परिवाराला व त्या आईला भेटण्यासाठी आलो..मग मी थोडा वेळ विचार करत बसलो...आणि माझ्या लक्षात आल..की माझी आज भेट माणसातल्या देव माणसाची झाली. खरतर कोणताही सैनिकाला सुट्टी मंजूर झाल्यावर ओढ लागते ती आपल्या कुटूंबाची म्हणजेच आपल्या म्हाताऱ्या आईवडीलांची लहान मुलांची आणि आपल्या पत्नीची. कित्येक महीने आपल्या कुटूंबापासून दूर राहिलेल्या सैनिकाला ओढ असते आपल्या गावी जावून सर्वांना भेटण्याची पण दिपक ठुबे सरांना आपल्या कुटूंबासोबतच ओढ लागली होती ती माझ्या आईला व कुटूंबाला भेटण्याची. या प्रसंगातूनच आपल्याला माणसातला देवपणा पाहिला मिळाला. फौजी दिपक ठुबे हे सध्या ऑन ड्युटी श्री गंगानगर राजस्थान या ठिकाणी इडक-इजठअठ डणउणठखढध ऋजठउए मध्ये कार्यरत आहेत. त्यांच मुळ गाव हे पारनेर तालुक्यातील कान्हेर पठार आहे.पारनेर तालूका हा अहमदनगर जिल्हामध्ये येतो. सुट्टीवर आल्यावर एखाद्या सैनिकाला आपल्या कुटूंबाला वेळ द्यावा त्यांच्यासोबत फिरायला जावे वाटेल पण, हे सर नेहमीच समाज हिताचा विचार करणारे आहेत. सुट्टीवर आल्यावर गावातील सर्व मुलांना उज्वल भविष्यासाठी आर्मी पूर्व प्रशिक्षण देतात. कॉलेज मध्ये आनंदी जीवन कसे जगावे ही व्याख्यान रूपी सेवा विनामुल्य देतात. जगाच्या कल्याणा संताच्या विभूती या साधूसंताच्या विचारांची जीवनशैली आहे.नेहमीच समाज हिताचा विचार करणार्या मा.श्री.दिपकजी ठुबे सरांना आमच्या आंग्रे परिवाराकडून मानाचा मुजरा*

आपला

श्री.गोविंद पंढरीनाथ आंग्रे

■■■

इस्मरण पांडुरंग दुधाणेंचे, गौरव स्त्रीशक्तीचा...

पुण्याजवळील मुळशीतील पिरंगुट गावाचा चेहरामोहरा वेगाने बदलत आहे. तरीही पिरंगुट ग्रामस्थांनी आपल्या परंपरा आणि गौरवशाली वारसा कायम राखला आहे. घोटावडे फाटा जवळील भवानी माता मंदिरात मोठ्या भक्तीभावाने जल्लोषात नवरात्र उत्सवाची परंपरा कायम आहे. याच देवीच्या जागरात तुळजाभवानी सेवाकार्य पुरस्काराने मुळशीत कार्य करणार्या स्त्री शक्तीचा गौरव करण्याचा प्रेरक उपक्रम २००२ पासून होत आहे. सलग आठव्या वर्षी तुळजाभवानी पुरस्कार स्व. पांडुरंग दुधाणे प्रतिष्ठानच्या वतीने देण्यात येत आहे. जय तुळजाभवानी सेवाभावी ट्रस्ट हा उपक्रम यशस्वीपणे राबवित असून स्त्री शक्तीच्या सन्मानातून सेवाकार्याचा प्रेरक संदेश यातून दिला जात आहे.

क्रीडालेखक व क्रीडापत्रकार आणि पिरंगुटचे भूषण असणार्या प्रा. संजय दुधाणे यांच्या मार्गदर्शनाव्दारे जय तुळजाभवानी सेवाभावी ट्रस्ट हा पुरस्कार देण्याची नवी परंपरा मुळशीत रूजविली आहे. लेखक संजय दुधाणे यांनी

आपल्या वडिलांच्या पुण्यस्मरणानिमित्त हा प्रेरक उपक्रमाची परंपरा सुरू केली आहे. दिवंगत पांडुरंग मोरेश्वर दुधाणे यांचा सारं जीवन पिरंगुट पंचक्रोशीत गेले. ते आप्पा नावाने सर्वांना परिचित होते. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळात ३८ वर्षे नोकरी करताना मुळशी तालुक्यातील अनेक खेड्यापाड्यात प्रकाशाचे जाळे पसरविण्यात त्याचा मोठा वाटा आहे. घराच्या गरिबीमुळे शिक्षणापासून वंचित राहूनही त्यांनी धैर्य न सोडता महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळात वायरमन होण्याचा मार्ग स्वीकारला. लोखंडी खांब खांद्यावर वाहून नेण्यापासून ते लोकांच्या घरात सर्द्धिस वायरचे कनेक्शन देण्यापर्यंत सर्वप्रकारची कामे दुधाणे यांनी निष्ठेने करून अंधार्या जागेत प्रकाश निर्माण केला. सूस, लवळे, नांदे तसेच मुळशीतील शेतकर्यांचा मोटारीव्दारे पाणी देण्यासाठी दुधाणे यांची सतत धावपळ सर्वांनी पाहिली आहे. पूर आल्यानंतरही पूलावरून पाणी वाहत असताना दुधाणे यांनी लवळे गावातून नांदे गावात पोहत जात वीजजोडणी करून देत कर्मयोगाचा आदर्श

मुलगा अपयशी ठरलेला नाही. कोणी नोकरीला लागलं, कोणी पोलिस झालं, सैनिक झाला, तर कुणी चांगला पहिलवान झाला. इथं मी चांगला अनुभव घेतला, पण इथं सरावासाठी तोडीचे मल्ल भेटत नव्हते. नानांनीच मला काका पवारांच्या तालमीत

गावात पहिल्यांदाच गदा आली. माझ्या अकोले तालुक्यातच ही पहिली गदा आहे. नाशिक जिल्ह्यातही मी आणलेली ही पहिलीच गदा आहे. यापूर्वी जिल्ह्याला उप महाराष्ट्र केसरीचा मान मिळालेला आहे. महाराष्ट्र केसरी जिंकल्याने नाशिक जिल्ह्यातही आनंद आहे. आमचे वस्ताद काका पवार आमच्यावर खूपच खूश होते. कारण आमच्या तालमीत माझ्या रूपाने पहिला महाराष्ट्र केसरीचा मान मिळाला. महाराष्ट्र केसरीची गदा जिंकण्यापेक्षा वस्तादांचं स्वप्न पूर्ण केल्याचा आनंद मोठा आहे.

महाराष्ट्र केसरीनंतर पुढे काय, असा प्रश्न नेहमीच पडतो. तुझं पुढचं ध्येय काय?

तसं पाहिलं तर माझी आता कुठे सुरुवात आहे. मी इथं थंबणार नाही, तर हिंदकेसरी, सीनिअर नॅशनल असेल, एशियन चॅम्पियनशिप, वर्ल्ड चॅम्पियनशिप आणि मग २०२४ चं ऑलिम्पिक असं मी लक्ष्य समोर ठेवलं आहे. माझी आता सुरुवात झाल्याने अजून मला भरपूर खेळायचं आहे. सीनिअर नॅशनलला खेळलेलो आहे. मी चौथा आलो. अर्थात, मला ब्राँझ मेडल आहे. विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय स्पर्धेतील सुवर्णपदक विजेता आहे. २३ वर्षांखालील सीनिअर नॅशनलला सिल्व्हर मेडल आहे. खुल्या गटात भरपूर स्पर्धा खेळलेली आहे. ऑलिम्पिकला मेडल घेणारच.

भगूरच्या व्यायामशाळेविषयी काय सांगशील?

भगूरला आल्यानंतर वेगळंच वाटायचं. पॅक्टिस तर भरपूर व्हायची. पण मला हे सगळं पेलवल का, अशी मनात भीती होती. नंतर इथं रुळल्यानंतर जाणवलं, की इथूनच मी पुढे काही तरी करू शकेन. या तालमीचं वैशिष्ट्य आहे, की आजपर्यंत कोणताही

पाठवलं. ते म्हणाले, की तू काकांकडे थांब. तुझा तिथं राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा सराव होईल. त्यांनी तिथं पाठवल्यानंतर मला तिथं त्या तोडीचा पॅक्टिस मिळाली आणि रिझल्ट एक-दीड वर्षातच यायला सुरुवात झाली. तालमीत गेल्यानंतर तीनच वर्षात मी महाराष्ट्र केसरी झालो. सकाळ-सायंकाळ सराव सुरू असायचा. काका पवार, त्यांचे बंधू गोविंद पवार या दोघांचंही तालमीकडे चोवीस तास लक्ष आहे. हे करताना आहारही तेवढाच घ्यावा लागतो.

नवोदित खेळाडूंना काय संदेश देशील

'खेळावरील लक्ष विचलीत होऊ नये, म्हणून अनेक गोष्टींचा त्याग करावा लागतो. मित्रांसोबत फिरायला जाता येत नाही. घरच्यांसोबत सण साजरे करता येत नाही. गेल्या अनेक वर्षात मी बाहेरचा कुठलाही पदार्थ खाल्लेला नाही. टीव्ही, सिनेमे, सोशल मीडिया यापासून कधीच लांब झालो आहे. अर्थात, याची खंत नाही. कारण, हा त्याग केल्याशिवाय खेळाडू घडूच शकत नाही.' 'आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारतीय मल्ल पदक मिळविण्यात कमी पडतात, अशी ओरड आपल्याकडे नेहमीच होते. मात्र, ज्या वेळी मल्ल घडत असतो, त्या वेळी त्याला आवश्यक त्या सुविधा मिळतच नाही. आम्हाला फिजिओ नाहीत, चांगल्या वैद्यकीय सुविधा नाहीत, ग्राउंड नाही की अत्याधुनिक जिम नाही. त्याचबरोबर कॉर्पोरेटचा आणि शासनाचे पाठबळ मिळाले, तर माझ्यासारखे ग्रामीण भागातून आलेले अनेक मल्ल भारताचा तिरंगा अटकेपार लावतील.'

■■■

माझी अंटार्क्टिका मोहिम

फेब्रुवारी २०१३ मधील एक दिवशी सकाळी माझ्या दिल्ली ऑफिसमधील

शशिकांत सातव

सहकारी श्री. गौतमराय चौधरी यांचा फोन आला. इतर कोणाचेही अंटार्क्टिका मोहिमेसाठी अर्ज नाहीत, जर आपण दोघे गेलो तर आपले ट्युनिंग व्यवस्थित जमेल. घरची परवानगी घेण्यासाठी घरी विषय काढला, तर नकार मिळाला पण मुलीचा त्याच आठवड्यात अंटार्क्टिकाचा धडा शिकून झाला होता. तिने परवानगी दिल्यामुळे घरातून सुद्धा हिरवा कंदिल मिळाला.

जुलै २०१३ मध्ये आमच्या पुणे ऑफिसमध्ये प्रशिक्षण सुरु झाले. नंतर पुढील महिन्यात दिल्ली ऑफिसमध्ये प्रशिक्षण झाले. त्यानंतर AHMS दिल्ली येथे एक आठवड्याचे मेडीकल चेकअप होऊन आमची रवानगी ITBP, Auli येथील खडतर प्रशिक्षणासाठी झाली. सकाळी ४.३० पासून प्रशिक्षण सुरु झाले की ते रात्री ९ पर्यंत चालायचे. सकाळी ३ तासाचा ट्रेक नंतर दुपारी लेक्चर. नंतरचा एक आठवडा बद्दीनाथ येथे ट्रेकिंगसाठी निघालो तर केदारनाथ येथील प्रलय झाल्यामुळे रस्ते तुटलेले. अलकनंदा नदीच्या प्रवाहातून मार्ग काढत चाललो. सकाळी १० वाजल्यापासून संध्या ६ पर्यंत वरून पाऊस पडतच होता. पावसाने नदीपात्रही ठिकठिकाणी तुटलेले, वरून दरडी कोसळलेल्या व त्यात अधांतरी अडकलेली झाडे, अंगावर शहारे आणणारे दृश्य अजूनही डोळ्यासमोर आहे. हनुमान चेटी येथे पोहोचल्यावर जेव्हा आम्हाला नेण्यासाठी आलेली वाहने पाहिल्यानंतर स्वर्ग गाठल्याचा आनंद झाला व 'जमाने से कहो अकेले नही हम, हमारे संग संग चली गंगा की लहरे' हे गीत आठवले. नंतर बद्दीनाथ येथे नीळकंठ पर्वत येथील बर्फावर चालणे, सुरक्षा, Rock Rapalling, Climbing

संदर्भात एक आठवड्याचे ट्रेनिंग संपवून दिल्लीमार्गे सप्टेंबरच्या शेवटी घरी परतलो.

मुख्य टप्पा पार पडला आता मोहिमेची तयारी सुरु झाली.

२० नोव्हेंबर २०१३ NCAOR गोवामध्ये दाखल झाले. तेथे firefighting ट्रेनिंग दोन दिवस पणजी केल्यानंतर सरकारी सोपस्कार दोन दिवस पुरे केले आणि शेवटी अंटार्क्टिका मोहिमेच्या प्रयाणाची सुरुवात झाली. मुंबईमार्गे केपटाऊनला पोहोचलो. केपटाऊनमध्ये हवामानाशी जुळवून घेण्यासाठी ४ दिवस थांबून अंटार्क्टिकाला जाण्यासाठीचे ALCI (Antarctic Logistic Centre International) चे सोपस्कार पूर्ण झाले. व आम्ही अंटार्क्टिकावर पोहोचणेसाठी सज्ज झालो.

अखेर ५ डिसें. २०१३ ला आम्ही केपटाऊनवरून अंटार्क्टिका (मैत्री) येथे विमानाने पोहोचलो. एअरपोर्ट हा मैत्री स्टेशनपासून १० किमी अंतरावर Antarctic Glacier वर रशिया व साऊथ आर्फिका यांचे माध्यमाने चालविले जाते. रशियन कार्गो विमानात

८० प्रवासी व कार्गोची व्यवस्था असते. तेथील उन्हाळ्यात फक्त ही १० विमान उड्डाणे प्रवासी व सामान वाहतुक करतात.

सात तासांच्या प्रवासानंतर पहिल्यांदा अंटार्क्टिका ग्लॅसिअर वर पाऊल ठेवले. परंतु दहा मिनिटांतच तेथे उभे राहणे अशक्य होऊन लागले. माझे सहकारी मित्र विलास जोगदंड (ज्यांची नुकतीच दुसऱ्यांदा Expedition Leader म्हणून निवड झाली. यांनी मला Piston Bully ताबडतोब हलविले. तासाभरानंतर सर्व सामानाची आवराआवर झाल्यावर आम्ही मैत्री स्टेशनवर पोहोचलो. अगोदरच्या टीमने आमचे प्रेमाने स्वागत केले. दुपारचे जेवण झाले. आमची समर Containar मध्ये राहण्याची व्यवस्था केली होती. समर म्हणजे रेल्वेच्या टू टायर एसी-सारखी.

अशोक काळभोर रिखाचालक ते उद्योजक

शिक्षणाची आवश्यक ती पुरेशी जोड नसताना ड्रायव्हर म्हणून कारकिर्दीची सुरवात करणारा एक सर्वसाधारण मनुष्य आज यशस्वी उद्योजक होऊ शकतो, हे उरवडे येथील अशोक काळभोर यांनी दाखवून दिले आहे.

अशोक खंडू काळभोर हे उरवडे-काळभोरवाडी गावात एकत्रित कुटूंबपद्धतीत मोठे झाले. आजी, आई-वडील, तीन भाऊ, दोन बहिणी, पत्नी, दोन मुलगे हा त्यांचा परिवार. वडील आणि दोन मोठे भाऊ शेतीच करित असल्यामुळे त्याच व्यवसायात कशी सुधारणा करता येईल, यासाठीच त्यांचा व भावंडांचा प्रयत्न असायचा. त्यांची शेतजमीन नापिक होती. त्यामुळे त्यांनी त्यामध्ये विहिरी काढून, आधुनिक

उपकरणांचा वापर करून त्या जमिनीला सुपीक बनविले. त्यामधून आंबे, नारळ, ऊस, कडधान्ये, कांदे इत्यादी अनेक प्रकारची पिके ते घेत आहोत. सन १९८० मध्ये त्यांनी गोबरगॅसपासून वीज निर्मितीचा प्रकल्प राबविला. याचे कौतुक म्हणून शासनाकडून

त्यांच्या वडिलांना कृषी निष्ठ व गोपालक हा पुरस्कार देऊन गौरविले. बँक ऑफ महाराष्ट्राकडून प्रशस्तिपत्रक मिळाले. दूरदर्शनने 'आमची माती आमची माणसंफ, 'कृषी दर्शन' या कार्यक्रमाद्वारे त्यांचे कौतुक घराघरापर्यंत पोचविले.

अशोक काळभोर हे सन १९८५ मध्ये ४४.८५ टक्के गुणांनी दहावी उत्तीर्ण झाले. त्यावेळी काय करायचे, याचा मार्ग जरी निश्चित नसला; तरी काही तरी करून दाखवायचे, ही जिद्द मात्र त्यांच्या मनाशी होती. त्यांचा मोठा भाऊ पुण्यात गेला होता. त्याच्या आधारवरच ते लहान बहीणीसह खिलारेवाडी वस्ती येथे १२ बाय १२ च्या लाकडी फळ्यांच्या खोलीमध्ये राहावयास आले. तेथे कोणत्याही प्रकारची सोय-सुविधा नव्हती. ऋतू कोणताही असला; तरी 'मनपा'च्या सार्वजनिक नळाच्या गार पाण्याची अंघोळ कधीच चुकली नाही. ती पण तब्बल १४ वर्षे! स्वावलंबन हा गुण त्यांना उपजतच. त्यामुळे धुणी-भांडी करण्याकरितासुद्धा तेथील माणसांबरोबरच हा नळसुद्धा साक्षीदार ठरला. राहिला प्रश्न पोटा-पाण्याचा, सकाळी साडेपाच

केला. त्यावेळी मिळणारे उत्पन्न ८०० ते ११०० होते; पण हा जाँब कायमस्वरूपी नसल्यामुळे ते नवीन नोकरीच्या शोधात लागले. त्यानुसार १ फेब्रुवारी १९९१ मध्ये फिल्टगार्ड फिल्टर्स प्रा. लि. या कंपनीमध्ये ड्रायव्हर या पदासाठी नियुक्त झाले. या कामामध्येसुद्धा ते वेळ आणि कष्ट यांच्याशी प्रामाणिक राहिले; पण येथे काम करत असताना ड्रायव्हर या पदाला चिटकून न राहाता रिकाम्या वेळेत कंपनीतील कोणत्याही प्रकारचे काम कुचराई न करता आवडीने केले. त्यामुळे कंपनीतील ऑफीसबॉयपासून एम.डी.पर्यंत सर्व त्यांना ओळखू लागले. सुरवातीलाच त्यांनी मनाशी पक्के केले होते, की नोकरी १० वर्षांचे करायची. यामध्ये त्यांची ७ वर्षे कधी निघून गेली,

व्यवसाय करायचा म्हटलं; तर भांडवल हे लागतेच. कष्ट करायची प्रामाणिक तयारी हे एकच त्यांचे हक्काचे भांडवल होते, की ज्याला या व्यवहारी जगात चर्चेपुरते स्थान असते. त्यांच्या आयुष्यात काही माणसे ही देवदुतासारखी धावून आली. कॉसमॉस बँकेचे मॅनेजर! त्यांच्या या व्यवसायाकरिता व्यावसायिक कर्ज मिळणे कठीणच होते; पण घरगुती उपकरणासाठी १.२५ लाख रुपयाचे वैयक्तिक कर्ज देण्याचे त्यांनी कबूल केले. बाकीच्या पार्श्वभूमीचा आढावा न घेता त्यांनी जो विश्वास दाखविला.

हे लावलेले व्यवसायाचे लहानसे रोपटे बहरू लागले होते. याचे रूपांतर लहान लहान ५ फर्ममध्ये झाले. यामध्ये त्यांची पत्नी,

सामाजिक ऋण

जन्माला आलेली प्रत्येक व्यक्ती ही आई, वडील, गुरू यांच्याबरोबर या समाजाचेही ऋणी असतो, म्हणूनच जेवढे शक्य होईल; तेवढे या समाजासाठी अल्प प्रमाणात ते करत असतात. अरुण किलोस्कर साहेब यांनी रामकृष्ण चॅरिटी संस्थेद्वारे अतिशय गरीब आणि गरजू विद्यार्थ्यांकरिता वाई (ता. सातारा) येथे भारत विद्यालय सुरू केले आहे. वळणे, हरिहरेश्वर, गांधीभवन पुणे येथे दरवर्षी अन्नदान करतात. नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे राष्ट्रीय अथवा मर्यादित क्षेत्रापुरते कोणत्याही प्रकारच्या नुकसानीसाठी ते ऐच्छिक मदत करतात. संपर्कातील लोकांसाठी किंवा वृत्तपत्राद्वारे मदतीचे आवाहन करणाऱ्या रुग्णांकरिता त्यांचा मदतीचा हात नेहमीच पुढे असतो.

हे कळालेच नाही.

त्यांच्या या निर्णयाला परमेश्वरी कृपेचा आशीर्वाद लाभला. त्यावेळी कंपनीमध्ये कॉन्ट्रॅक्टर नेमणुकीचे वारे सुरू होते. याचा लाभ उठवायचा त्यांनी ठरविले; परंतु कंपनीने घातलेल्या अटीनुसार त्यांना या कायमस्वरूपी नोकरीचा राजीनामा द्यावा लागणार होता. तरीपण त्यांनी परमेश्वरावरती विश्वास ठेवून हे आव्हान स्वीकारले. त्यांच्या स्वप्नपूर्तीची सुरवात १ मार्च १९९८ मध्ये झाली. त्यावेळेस त्यांना कंपनीने एक प्रवासी वाहतूक बस, एक टेम्पो ट्रॅक्स व ९ माणसांचे साफसफाईचे कॉन्ट्रॅक्ट दिले व फिल्टगार्ड कंपनीबरोबर असलेले नाते दृढ करण्यासाठी १ पाऊल पुढे टाकले आणि व्यवसायास श्रीगणेशा केला; पण मालकी होण्याचे भूत डोक्यात न घालता मनावर संयम ठेवून पहिली साडेतीन वर्षे ही बस स्वतः चालविली व व्यवसाय वाढीकडे पूर्ण लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला. ही दोन्ही कसरत करत असताना पुण्यातून कंपनीपर्यंतचा प्रवास हा १०५ किलोमीटर जाऊन येऊन होता. या सर्व प्रवासामध्ये ३.५ वर्षांमध्ये ५ मिनीटसुद्धा उशीर झाला नाही.

भाऊ, भावाची मुले, लहान बहीण या कौटुंबिक घटकांना देखील समाविष्ट करून घेतले. त्यांची पत्नी बरोबरीने हा व्यवसाय सांभाळते. त्याचबरोबरीने घरातील सर्व घटकांचा सिंहाचा वाटा आहे. या छोट्या ५ फर्मचे २००६ साली बालाजी-रत्न मल्टिसर्विसेस् प्रा. लि. यामध्ये विलीनीकरण झाले. सन १९९८ साली दरमहा ७० ते ८० हजार होणाऱ्या आर्थिक उलाढालीचे रूपांतर कोट्यावधीमध्ये कधी झाले, हे कळले सुद्धा नाही. आज हा छोट्या रोपट्यांपासून झालेला वटवृक्ष १८०० कामगार, १० बस, सुमो-स्विफ्ट व मालवाहतूक करणाऱ्या गाड्या अशा मिळून ३२ पेक्षा जास्त गाड्यांची सेवा फिल्टगार्ड कंपनीसह इतर २३ पेक्षा जास्त कंपन्यांना देत आहेत. पत्नी, भाऊ बहीण, भावाची मुले, सुपरवायझर, ड्रायव्हर बंधू आणि इतर सर्व कर्मचारी वर्ग यांच्या अथक प्रयत्नांचा या यशामध्ये मोलाचा वाटा आहे. त्यांचे हे सर्व घटक व कामगार बंधू असे मिळून त्यांचे एक छोटेसे बी.आर.एम. कुटुंब आहे.

■■■

चांदोबातल्या विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही!

तसा भारतीय क्रिकेट नियामक मंडळाने सुद्धा आपला हट्ट सोडला नाही. सौरभ गांगुली तसा मूलतः हट्टीच खेळाडू. आरेला कारे म्हणणारा. लॉर्ड्सला मंदिर वगैरे मानणाऱ्यांच्या नाकावर टिच्चून शर्ट काढून फिरवणारा किंवा स्टीव्ह वॉ फलंदाजीला आल्यावर, 'कमॉन बॉईस नाऊ ऑस्ट्रेलियन टेल बीगिन्स' म्हणून चक्क हत्तीच्या गंडस्थळाला कपाळ म्हणणाऱ्या गांगुलीने 'आयपीएल-२०२०' चा नारळ फोडला.

कोव्हिडचं भय अजून संपलेलं नाही. उलट वाढतच चाललंय. अशा परिस्थितीत त्याने स्पर्धा थेट अरबी वाळवंटात नेली. श्रीलंकेनेही ऑफर दिली होती, पण शेवटी दुबई-अबुदाबी, कोलंबोपेक्षा कधीही अधिक सोयीस्कर. तिथे क्रिकेटला लागणारं सर्व इन्फ्रास्ट्रक्चर आहे. आखाती देशांनाही कोरोनावर मात केल्याचं चित्र जगाला दाखवता येतं. पर्यटनासाठी दरवाजे उघडतात.

इथे आता रणजी ट्रॉफी किंवा इतर स्पर्धा आहेत, त्याचं काय करणार? त्या किमान श्रीलंकेत घेऊन जाणार का? की यावर्षी रद्दच करणार? त्या परदेशी नेऊन खेळवतील असं मला वाटत नाही. भारतीय क्रिकेटचा संसार उभा करणारी अशी ही रणजी स्पर्धा. जणू भारतीय क्रिकेटची अर्धांगिनीच. पण ती आता म्हातारी झालीय. तरुण

मैत्रीण हातात हात घालून मिरवायला असताना, म्हातारीला कोण घेऊन जाईल देशाबाहेर?

मुळात आता कुणालाच त्या म्हातारीचं काही पडलेलं नाही. सर्वांच्या नजरा आयपीएलवरच आहेत. कारण त्यामुळे सर्वांनाच फायदा आहे. क्रिकेट नियामक मंडळ, खेळाडू, त्यांचा सपोर्ट स्टाफ, परदेशी खेळाडू, भारताचे अंडर-१९चे खेळाडू, चॅनेल्स, कॉमेंटेटर्स वगैरे सर्व आणि अर्थात संघाचे मालक. या प्रत्येकाचे कोव्हिडच्या दिवसात पेंगुळलेले बँक बॅलन्स खडबडून जागे होणार आहेत आणि आपण सर्व प्रेक्षकांना, पैसे नाही तरी आनंद मिळणार आहे!

क्रिकेट कधीच बंद होणार नाही; पण उद्या ज़र बंद झालं, तर सर्वात शेवटी आयपीएल संपेल. किंवा आयपीएल संपायला आयपीएल पेक्षा आणखी चांगलं बिझनेस मॉडेल यायला हवं. आयपीएलचं एकदा बिझनेस मॉडेल समजून घ्या. खेळाडूंना पैसे कसे मिळतात, किती मिळतात? हे मी सांगायची गरज नाही. पूर्वी फक्त कसोटी खेळणाऱ्या आणि कसोटीच्या आसपास रेंगाळणाऱ्या खेळाडूंना जास्त पैसे मिळत; ते नवश्रीमंत असत. एरव्ही इतर खेळाडू हे मध्यमवर्गीयच होते. आता श्रीमंतांच्या यादीत किमान १५० खेळाडू असतील. त्यातले काही अतिश्रीमंत. काही अति-अतिश्रीमंत. अति गुणवत्ता असलेले खेळाडू हे अतिश्रीमंत होतात, असंही काही

नाही. एकदा मी सौरभ गांगुलीला विचारलं होतं, 'गारफील्ड सोबत खेळत असता, तर त्याला किती पैसे मिळाले असते?' तो हसत म्हणाला- ५० कोटी... किंवा तो सिलेक्टही झाला नसता. गरज ही महत्त्वाची आहे.

आता बोर्डाकडे वळू. आयपीएलमध्ये पैसे आणणारे महत्त्वाचे हात म्हणजे, टीव्हीचे हक्क आणि टायटल स्पॉन्सरशिप. पूर्वी मला असा प्रश्न पडायचा, की मालक पैसे कसे कमवतात आणि खर्च कमवतात किती? चॅनल्स आणि टायटल स्पॉन्सरशिपमधून जे पैसे येतात ते ६० : ४० अशा प्रमाणात वाटले जातात. ६०% क्रिकेट नियामक मंडळाला आणि ४०% हे मालकांना. मी जास्त खोलात जात नाही. मालकांचा खर्च किती असतो? मी तुम्हाला सांगतो, सर्वसाधारणपणे त्यांना चार बाबींवर जास्त खर्च करावे लागतात.

एक खेळाडूवर! त्यांना खेळाडूवर ८० कोटींच्या वर खर्च करता येत नाही. त्यावर बंधन आहे (अर्थात टेबलाखालच्या पैशाला बंधन नाही.). ही लक्ष्मणरेषा मुद्दामहून टाकलेली आहे. कारण ती जर नसती टाकली तर 'आयपीएल मेरी मुट्टी में' म्हणत ती कधीच पळवली गेली असती!

सपोर्ट स्टाफचा खर्च साधारण १० कोटी असतो आणि हॉटेलवर राहणं, ट्रॅव्हल, ट्रान्सपोर्ट याचा जर हिशोब केला तर तो कमीत कमी ४० कोटी असतो. इथे कमीत कमी ४० कोटी अशी अट आहे. कारण यात खेळाडूंचं हित पाहिलंय. नाहीतर खेळाडूंवर झोपडीत राहायची वेळ येईल. खेळाडूंना त्यांच्या दर्जाचं हॉटेल, विमान प्रवास मिळायला हवा, म्हणून ही अट!

कंपनी, मालक हा जाहिरातींवर साधारण १० कोटी खर्च करू

शकतो. म्हणजे एकूण त्याचा जो खर्च असतो तो साधारण १४० ते १५० कोटी असतो. आता टीव्ही हक्क दिलेत ते पैसे आणि गेल्या वेळेचे जे स्पॉन्सर होते त्याचे ४४० कोटी जर धरले तर, त्यामध्ये मालकांच्या वाट्याला किती येतात? हे मी तुम्हाला सांगतो, मालकांच्या वाट्याला येतात प्रत्येक मॅचमध्ये ६३ कोटी. अर्थात सर्व मालक मिळून. प्रत्येक षटकामागे १.२५ कोटी. प्रत्येक चेंडूमागे २२ लाख. याचा अर्थ असा होतो, की जे मालक साधारण १४० ते १५० कोटी रुपये गुंतवतात, त्यांना या दोन म्हणजे टेलिव्हिजन राइट्स आणि स्पॉन्सरशिप टायटल यातून त्यांचे पैसे सर्वसाधारण परत येतात. म्हणजे त्यांनी गुंतवलेली रक्कम त्यांना परत येते. मग आता मालकांना पैसे कुठून मिळतात? तर त्यांचा पहिला मार्ग आहे, त्यांचे खेळाडू जे टीशर्ट्स वापरत असतात, ज्या टोप्या घालत असतात किंवा बॅटला जे लोगो लावत असतात, त्या कंपन्यांकडून त्यांना पैसे मिळतात. म्हणजे त्या ब्रँड्स-कडून. कारण ते ब्रँड सातत्याने टीव्हीवर दिसत असतात. साधारण प्रत्येक मालकाला दरवर्षाला २० ते ४० कोटी मिळतात. दुसरं म्हणजे त्यांना तिकिटातून पैसे मिळतात. प्रत्येक संघ कमीतकमी १६ मॅचेस खेळतो. या १६ मॅचेस मधून त्यांना साधारण ४० ते ४५ कोटी रुपये तिकिटातून मिळतात. नंतर तिसरं स्टेडियमच्या आतमध्ये जाहिराती असतात. ज्या जाहिराती असतात, त्यांचे साधारण प्रत्येक संघाला २० ते ३० कोटी मिळतात. अर्थातच जो संघ चॅम्पियनशिप जिंकतो त्याला त्या चॅम्पियनशिपचे पैसे किंवा रनर अप असतो त्याला रनर अपचे पैसे मिळतात. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक संघाला २२० ते २४० कोटी मिळतात. त्यांनी गुंतवलेले १५० कोटी वगळले तर, त्यांना ७० ते ८० कोटींचा फायदा

होतो आणि तो किती वेळात होतो? तर दीड ते दोन महिन्यात! अर्थात हे झालं सगळं अधिकृत. याच्या पलीकडे सुद्धा पैसे येण्याचे मार्ग आहेत. उदा. समजा एखादा खेळाडू दुसऱ्या मालकाने विकत घेतला तर, आपला प्रीमियम जोडून त्या खेळाडूला विकलं जातं. पैसे त्या मालकाकडे येतात. किंवा एखाद्या मालकाच्या मालकीतल्या खेळाडूला जर त्या मालका सारख्याच कुठल्या दुसऱ्या एखाद्या प्रॉडक्टची जाहिरात करायची असेल तर मालक त्याला परवानगी देतो, पण त्यातून पैसे घेतो आणि तिसरं म्हणजे सुप्रीम कोर्टाला मुद्दल कमिटीने जो रिपोर्ट दिला, त्यावर विश्वास ठेवायचा तर तो रिपोर्ट असं सांगतो की- त्यांना सट्टेबाजीचा संशय येतो... अर्थात त्या रिपोर्टमध्ये मोठी नावं होती, म्हणून त्या रिपोर्टला वाचा फुटलीच नाही.

क्रिकेट नियामक मंडळाला गेल्या वर्षी आयपीएलमधून साधारण २५०० कोटी रुपये

मिळाले. मला सांगा, की इतके कोटी पैशाचा आनंद वाटणारी आणि आपल्याला बिन पैशाचा आनंद देणारी स्पर्धा केवळ कोव्हिडसारख्या यःकश्चित् कारणासाठी का बंद व्हावी?

बरं इंग्लंडने, आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट, कोव्हिडच्या काळात कसं खेळायचं, याचा एक धडा दिलेला आहे. त्यासाठी त्यांनी बायो बबल तयार केला. अर्थात त्यांचा बायो बबल आणि दुबईतला बायो बबल यामध्ये एक फरक आहे. तिथे शिस्त आहे. बायो बबल म्हणजे सोन्याचा पिंजरा. इंग्लंडमध्ये फुग्याला छिद्र पडलं नाही. इंग्लंडचा त्यांचा लाडका वेगवान गोलंदाज जो आर्चर... आपल्या लाडक्या कुत्र्याला पाहायला त्या बुडबुड्या बाहेर गेला. त्याच्यावर थेट कारवाई केली गेली. आपल्या खेळाडूंना बुडबुड्या बाहेर येण्यासाठी कुत्र्यापेक्षा चांगली अनेक कारणे असतात. ह्या सोन्याच्या पिंजऱ्याला नीट कुलूप लावायच्या आतच १३ माणसं कोविड पॉझिटिव्ह झाली. सुरेश रैाने थेट परतीचं तिकीट काढलं. हरभजनने काढता पाय घेतला. मलिंगा, केन रिचर्डसन, क्रिस व्होक्सने आयपीएल टाळायचं ठरवलं. मला रैाना, हरभजनचं कौतुक वाटलं. त्यांनी पैशापेक्षा आपल्या कुटुंबाचं हित महत्त्वाचं मानलं. त्यांनी गमावलेले एका वर्षाचे पैसे, आपली दोन आयुष्याची मिळकत असते. रैाने तर थेट श्रीनिवासन या आपल्या मालकाबरोबरच पंगा घेतला. मात्र, मला त्याच्या निर्णयाचं एका बाबतीत आश्चर्य वाटलं. कारण तो आणि धोनी म्हणजे राम-लक्ष्मण. धोनी निवृत्त झाल्यावर रैानाही निवृत्त झाला. पण धोनी आयपीएल खेळतोय. रैाना नाही. चक्क नवीन रामायण लिहलं जातय. राम अयोध्येत आणि लक्ष्मण वनवासात!

क्रिकेट नियामक मंडळाला आयपीएल खेळणं क्रमप्राप्तच होतं. श्रीमंत मंडळाला प्रचंड आर्थिक जबाबदाऱ्या आहेत. आयपीएलच्या संदर्भात ज्या कोर्ट केसेस सुरू आहेत किंवा आरबिटेशन अवॉर्ड दिली गेली, उदा. डेक्कन चार्जेंस, कोची टस्कर्स, झी टेलिव्हिजन वगैरेंच्या संदर्भात... त्याची लायबिलिटी थेट १० हजार कोटीवर जाते.

आयपीएल नावाची अलीबाबाची गुहा पूर्णपणे बंद होणं जाऊ देत, पण त्याचा दरवाजा एका वर्षासाठी सुद्धा बंद करता येत नाही. खरं तर वर्षातून दोनदा 'तीळा तीळा दार उघड' म्हणणं शक्य झालं असतं तर, तेही केल गेलं असतं. अर्थात यावर्षी मिळणाऱ्या फायद्याचं प्रमाण घसरणार आहे. बोर्डाला १५०० कोटीपेक्षा जास्त अपेक्षा नसावी. मुळात विवो या चिनी कंपनीने टायटल स्पॉन्सर म्हणून काढता पाय घेतलाय. काही जण म्हणतात- सीमेवरच्या चिनी कुरघोडी त्याला कारणीभूत होत्या. काही म्हणतात चिनी गोष्टींवर बहिष्कार टाकायचा म्हणून हे केलं गेलं. काही म्हणतात ती कंपनीच तोट्यात आहे, वगैरे... पण पुढच्या वर्षी तिला पुन्हा टायटल स्पॉन्सरशिप मिळू शकते. तिची जागा 'ड्रीम ११' या गेमिंग कंपनीने घेतली आहे. गेमिंगचा अर्थ तुम्हाला समजावून सांगायची मी गरज नाही. असो, गरजवंताना अक्कल नसते. पण त्यांनी निम्मोपैसे दिले. यावेळी प्रेक्षक नाहीत. त्यामुळे स्टेडियम मधल्या जाहिराती किंवा तिकिटाचे पैसे जवळ जवळ मिळणार नाहीत. एकंदरीत नफा कमी असेल, पण काहीच नाही त्यापेक्षा सर्वांचं थोडं तरी चांगभलं तर नक्की होईल! खेळाडूंना सोन्याच्या पिंजऱ्यात राहायला लागेल. मोकळा श्वास घेता येणार नाही. त्यामुळे काही फायद्याची कामं कमी होतील; पण हक्काचे सोन्याचे दाणे तर मिळतील. पुन्हा बॅट हुंगायला मिळेलच. मरगळ झटकून फिटनेस वाढेल. सरावात राहता येईल. क्रिकेटपटूसाठी सरावात राहणं ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट!

... आणि आपल्यालाही क्रिकेट हवंच आहे. आपले हीरो खेळताना पाहायचेत. कोव्हिड, सुशांत, कंगना राजकीय खो खो, कबड्डी... या विषयांची दुर्गंधी दूर होऊन मस्त क्रिकेटचा सुगंध दरवळेल. पुन्हा मृत्यू, महागाई, बेकारीचे चटके जरा सौम्य जाणवतील. क्रिकेट हे त्यावरचं बरनाळ आहे!

अनेकजण आयपीएलकडे वाकड्या दृष्टीने पाहतात. पारंपरिक क्रिकेटच्या ते मुळाशी येतं, असं अनेकांचं म्हणणं आहे. त्यात तथ्यही आहे, नाही असं नाही. पण काही फायदेही आहेत. फक्त पैसा हा एकच फायदा नाही. जगभरातल्या चांगल्या खेळाडूंबरोबर भारतीय खेळाडूंना खेळता येतं. त्यातून प्रचंड अनुभव मिळतो. परदेशी महान खेळाडूंबद्दलची भीती कमी होते. टी-ट्वेन्टीमुळे कसोटी क्रिकेटही वेगवान झालंय. अधिक आक्रमक झालंय. क्रिकेटचे काही दुष्परिणाम खेळात दिसतात. पण मोठे फलंदाज किंवा गोलंदाज तिन्ही फॉर्मॅटशी व्यवस्थित जुळवून घेत असतात. हे खरं आहे की उदयोन्मुख खेळाडूंची महत्त्वाकांक्षा आता बदलली आहे. पूर्वी त्यांना सुनील गावस्कर, कपिल देव, सचिन तेंडुलकर यांच्या विक्रमांना गवसणी घालण्याचं स्वप्न असे. आता आयपीएल खेळणं हेच त्यांचं स्वप्न आहे. कमी कष्टात अधिक मोबदला हा नवा मंत्र आहे!

■■■

प्रा. संजय दुधाणे

प्रेक्षक मैदानात असो वा नसो परंतु शो मस्ट गो ऑन हे आयपीएल, अमेरिकन खुली टेनिस स्पर्धां जगाला दाखवून दिले. आता जागतिक सर्वात्तम स्पर्धा असणाऱ्या ऑलिम्पिककरीता टोकियोने पुनश्च हरीओम मंत्र गायला आहे. कोरोनामुळे तब्बल एक वर्ष पुढे ढकलण्यात आलेले ३२ वे ऑलिम्पिक होणार की नाही असा यक्षप्रश्न आता राहिला नाही. प्रेक्षकविना नव्हे तर कमी प्रेक्षकांमध्ये जपानमधील ऑलिम्पिक कुंभमेळा रंगणार आहे.

जगातील प्रत्येक खेळाडूंचे स्वप्न असतं, एकदा तरी ऑलिम्पिक खेळावं. त्यात पदक जिंकावं. दर चार वर्षांनी होणाऱ्या या स्पर्धेतसाठी खेळाडू सर्वस्व अर्पित करतात. सहभागी देशांना त्यांची महासत्ता प्रकट करण्याचे माध्यमही ऑलिम्पिक स्पर्धा असल्याने जगाच्या इतिहासात ऑलिम्पिकला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. यामुळे कोरोना संक्रमण जगभर वाढत असताना २४ जुलै ते ८ ऑगस्ट १९२० दरम्यान होणारे ऑलिम्पिक १ वर्ष पुढे ढकलण्यात आले. त्यात जपानच्या पंतप्रधानांनी राजीनामा दिल्याने ऑलिम्पिक संयोजनावर पुन्हा टांगती तलवार आली. जसजसा जगातून कोरोना हळूहळू कमी होत गेला तसतसं ऑलिम्पिक खेळण्याचा निर्धार

पूर्वत होत गेला. आता २३ जुलै ते ८ ऑगस्ट १९२१ दरम्यान जपानच्या राजधानीत कोरोनासह ऑलिम्पिकचा रंगमंच सजणार आहे. ऑलिम्पिकच्या १२४ वर्षांतील इतिहासात तीन वेळा ऑलिम्पिक रद्द झाले आहे. मात्र पुढे ढकलण्यात आलेले हे पहिलेच ऑलिम्पिक आहे.

गत रिओ ऑलिम्पिकवर झिका विषाणूचे दाट सावट होते. येलो लस घेतल्याशिवाय कोणालाच ब्राझिलमध्ये प्रवेश नव्हता. मीही रिओला रवाना होण्यापूर्वी येलो व्हॅसलीनची लस टोचली होती. यावेळी स्थिती थोडी वेगळी आहे. अजून लस आली नाही. ऑलिम्पिक स्पर्धेपूर्वी लस आली तर स्पर्धा दिमाख्यात होईल, मात्र जर लस आली नाही तर किती सुरक्षित वातावरणात स्पर्धा होतील हे अजून स्पष्ट झाले नाही. स्पर्धेच्या दरम्यान एखाद्या खेळाडूला बाधा झाली तर त्याला स्पर्धेतून बाहेर केले जाणार आहे. कोरोनाच्या दाट सावटाखाली टोकियो ऑलिम्पिकचा रणसंग्राम होणार आहे.

दुबई, शारजा आणि आबुदाबीत प्रेक्षकाविना आयपीएलचा महोत्सव रंगला. लाखो भारतीयांनी घरातूनच मोबाईल, टिव्हीवरून आयपीएलचा आनंद लुटला. क्रिकेट हा नॉन टचिंग गेम असल्याने सारंकाही प्रेक्षकाविना सुरळित घडले. ऑलिम्पिक हे प्रेक्षकाविना ही

येत नाही, परंतू पर्यावरणपूरक ऑलिम्पिक नारा जपानी संयोजकांनी सुरूवातीपासून केला आहे. ऑलिम्पिकची पदके ई कचऱ्यापासून बनविण्यात आली आहे. ८० हजार टन ई कचऱ्या संकलित करण्यात आला. मोबाईल, कॅमेरा, लॅपटॉप आणि इतर इलेक्ट्रॉनिक वस्तू नागरिकांकडून जमा केल्या गेल्या. यातून ऑलिम्पिकची आकर्षक पदके साकार झाली आहे.

शेट जपानमधून महावार्ता लाईव्ह

टोकियो अजून तरी थंडच

जपानमधील स्थायिक झालेल्या मराठमोळ्या युवकांनी दिलेला हा गाऊंड झिरो रिपोर्ट.

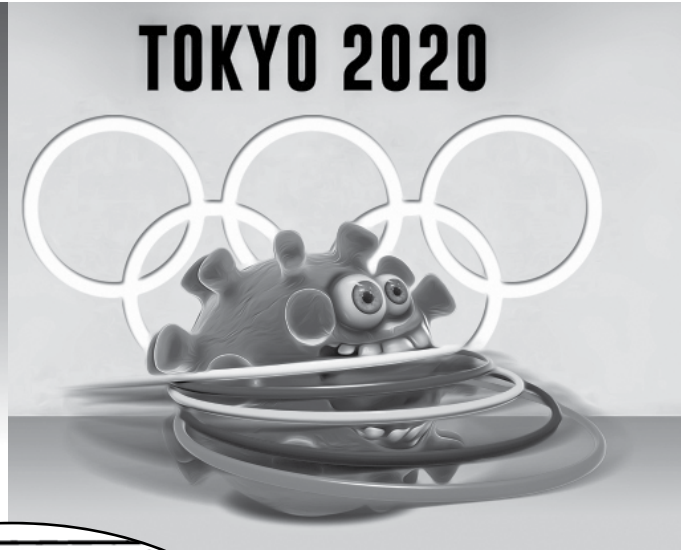
सध्या जपानमध्ये कोरोनाची लाट ओसरली आहे. राजधानी टोकियोत मेट्रोमध्ये मुंबईसारखीच गर्दी उसळत आहे. मात्र सर्वांच्या तोंडावर मास्क असतो. कोणीच बोलत नाही. चिडीचुप ट्रेन धावत असते. तसेच ऑलिम्पिकचा अ देखिल कोणी उच्चारत नाही हे सत्य आहे.

कोरोना काळातच अचानक राजीनामा दिलेले जपानचे पंतप्रधान शिंजो आबे यांचे ऑलिम्पिक भरविण्याचे स्वप्न होते. त्यांनी कोरोना काळात ऑलिम्पिक रद्द न करता ते पुढे ढकलले. ऑलिम्पिक २०२१

नाही. कोरोनापूर्वी ऑलिम्पिकच्या स्वागतसाठी सर्वांनाच उत्कंठता होती. आता काहीच होताना दिसत नाही. ऑलिम्पिकसाठी टुरिझम सज्ज झाले होते. अनेक नवे स्टेडियम तसेच हॉटेल उभे करण्यात आले. अनेक मोठमोठ्या हॉटेलने नूतनीकरण केले. मात्र कोरोनामुळे सारं काही थांबले. पर्यटकांनी बुकिंग रद्द केले असून आता देशांतर्गत जपानीज लोकांनाच २० टक्के सवलतच्या हॉटेलच्या जाहिराती दिसत आहे. ऑलिम्पिकचा मागमूसही कोठेच नाही.

गतवर्षी जपानमध्ये ऑलिम्पिकचे वार वाहताना दिसत होते. टिक्कीवर न्यूजही झळकत होत्या. स्पर्धेसाठी हजारो स्वयंसेवकांचे ट्रेनिंग सुरू झाले होते. टिकिट विक्रीसाठी लॉटरी घोषित झाली होते. आता काहीच नाही. जपानमध्ये यापूर्वी १९६४ मध्ये ऑलिम्पिकचा कुंभमेळा भरला होता. ऑलिम्पिक निमित्ताने टोकियोसह जपानचा मोठा कायापालाट झाले. हाय वे निर्माण झाले, बुलेट ट्रेन आली. आता पुन्हा ऑलिम्पिक होणार असल्याने कोरोनापूर्वी जपानी वेलकम ऑलिम्पिकचा जयघोष करित होता. आता चित्र बदलले आहे. तोटा होत असले तरी ऑलिम्पिक नकोच असा एक मोठा मतप्रवाह तयार होत आहे.

कोरोनावरील लस आली तरच ऑलिम्पिकसाठी जपानीज उत्सुक आहे. कोरोनासह ऑलिम्पिक कितपत यशस्वी होईल याबाबत राजकीय पक्षांनाही संशय आहे. तूर्त ऑलिम्पिक हा विषय

मध्ये होणार असले तरी ऑलिम्पिक २०२० म्हणावे असाही त्यांचा आग्रह होता. नवे पंतप्रधान योशिदे सुगा यांनीही ऑलिम्पिकसाठी हिरवा कंदिल दर्शविला आहे. मात्र तशी काहीच हालचाल टोकियोत दिसत

जपानमध्ये थंड आहे. आर्थिक विकासाला गती मिळाली तरच ऑलिम्पिकचा उत्सव साजरा करता येईल. नाही तर सायोनारा...सायोनारा ऑलिम्पिक गाताना जपानीज दिसण्याचा धोका आहे.

मराठमोळे ऑलिम्पिकपटू टोकियो गाजविणार....

भारताचे ३२ खेळाडू टोकियो ऑलिम्पिकसाठी पात्र ठरले आहे. यापैकी चार खेळाडू मराठमोळे आहेत. नेमबाज राही सरनोबत, नेमबाज तेजस्विनी सावंत, धावपटू अविनाश साबळे, धनुर्विद्यापटू प्रविण जाधव या मराठी खेळाडू टोकियो गाजविण्यासाठी सज्ज होत आहे. टोकियोसाठी महाराष्ट्राने पात्रतेचा जो चौकार झळकविला आहे, तो देखिल वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हे चारही खेळाडू महाराष्ट्र शासनाच्या क्रीडा प्रबोधिनीतून पुढे आले आहेत.

जकार्ता आशियाई स्पर्धेत देशाच्या इतिहासात पहिले सुवर्णपदक जिंकण्याचा पराक्रम कोल्हापूरच्या राही सरनोबतने केला. सुवर्णकन्या

लग्न झाल्यानंतर तीने नेमबाजीत मोठा पल्ला पार केला असून आता ऑलिम्पिक पदकाचा वेध घेण्यासाठी तीच्याकडूनही आशा आहेत.

मुठ्ठा बीडचा आणि सध्या भारतीय लष्करात हवालदार पदावर काम करणाऱ्या अविनाश साबळेंने दोहा येथे सुरु असलेल्या जागतिक अॅथलेटिक्स अजिंक्यपद स्पर्धेत ३००० मी. स्टीपलचेस शर्यतीत सर्वोत्तम वेळ नोंदवत टोकियो ऑलिम्पिकचं तिकीट काबिज केले. अॅथलेटिक्समधील अवघड अश्या प्रकारात तो धावणार आहे. अमेरिका, युरोपमधील खेळाडूंच्या तुलनेत त्याच्याकडून ऑलिम्पिक पदकाची अपेक्षा करणे चुकीचे ठरेल, मात्र ऑलिम्पिकचा अनुभव

तेजस्विनी सावंत

राही सरनोबत

अविनाश साबळे

प्रविण जाधव

राहीने आपले ऑलिम्पिकचे तिकीटही जकार्तामध्येच निश्चित केले. लंडन ऑलिम्पिकला ती पात्र झाली होती. आपल्या आवडत्या २५ मीटर पिस्तुल प्रकारात ऑलिम्पिकचा सुवर्णवेध घेण्यासाठी राही आतुर झाली आहे. ऑलिम्पिक यशस्विनी होण्यासाठी कठोर मेहनत घेत आहे. तिचा लौकिक पहाता तिच्याकडून पदकाची आशा अधिक आहे. ऑलिम्पिकमध्ये प्रथमच कोल्हापूरच्या दोन महिला नेमबाजांची निवड झाली आहे. सरनोबत व तेजस्विनी सावंत. राष्ट्रकुल स्पर्धेत सतत पदकाचा धडाका लावलेल्या तेजस्विनीही ऑलिम्पिकसाठी कसून सराव करित आहे. ५० मीटर थ्रि पोझिशन रायफल या तीन वेगवेगळ्या प्रकारे नेमबाजी करणाऱ्या प्रकारात ती पात्र ठरली आहे. देशात आणि परदेशात सराव केल्यामुळे तिचे मनोबल उंचवले आहे.

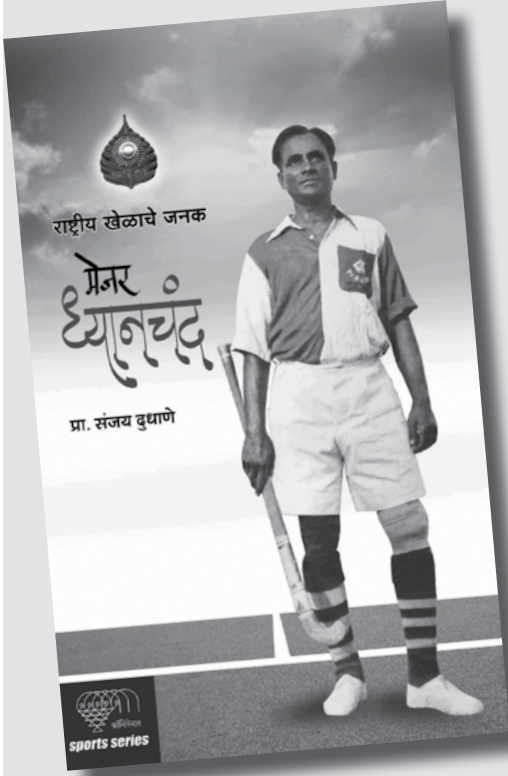
त्याला आशियाई स्पर्धेसाठी मोठा असेल.

सातारामधील अर्चरीचा आशियाई पदक विजेता प्रविण जाधवला सांघिक क्रीडाप्रकारात ऑलिम्पिकचा कोटा मिळाला आहे. जागतिक अर्चरी कोच रणजीत चामले यांनी प्रविण जाधवला नवसंजीवन दिली. पुढे सेनादलाने त्याला सुविधा दिल्याने त्याने ऑलिम्पिकपर्यंत मजल मारण्यात यश संपादन केले आहे. अर्चरीत अजून तरी भारतीय खेळाडूंना ऑलिम्पिक पदक जिंकता आले नाही. दिवस चांगला निघाला तर भारतीय खेळाडूंमध्येही पदकाचा इतिहास घडवू शकतात.

■■■

क्रीडाप्रेमींसाठी वाचनीय भेट

राष्ट्रीय खेळाचे प्रणेते

मेजर ध्यानचंद

लेखक : प्रा. संजय दुधाणे

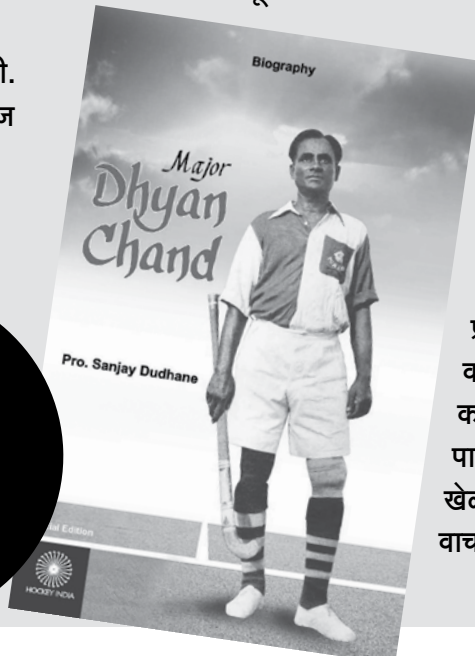
प्रकाशक : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन

भारताचा राष्ट्रीय खेळ हॉकी आणि हॉकी म्हटलं की, पहिलं नाव डोळ्यांसमोर येतं ते ध्यानचंद ! ध्यानचंद यांनी भारताला तीन ऑलिम्पिक सुवर्णपदकं जिंकून देण्यात योगदान दिलं, इतकी त्यांच्याबद्दलची माहिती क्रीडाप्रेमींना निश्चितपणे आहे. मात्र, ध्यानचंद यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात ऑलिम्पिक यश मिळवून देण्यासाठी किती मेहनत घेतली, ते कसे हॉकीकडे वळले, याची माहिती राष्ट्रीय खेळाचे प्रणेते मेजर ध्यानचंद या पुस्तकातून मिळते.

सध्या आपल्या देशात केवळ क्रिकेटचे लाड होत असले तरी एकेकाळी ध्यानचंद यांच्या हॉकी खेळण्याच्या अद्भूत पद्धतीने भारतीयांना वेड लावलं होतं. फक्त भारतीयच नाही, तर हॉकी खेळणारे सर्व देश ध्यानचंद यांच्याकडे एक चमत्कार म्हणून पाहात होते. त्यांना हॉकीचे जादूगार हे टोपणनावही ब्रिटिशांनीच ठेवलं. त्यांना ध्यानचंद यांकडून कसा खेळ करून घ्यायचा, याचं अचूक तंत्र त्यांना

हे नाव कसं पडलं, हा किस्साही वाचण्यासारखा आहे. हॉकीच्या मैदानात कठीण परिस्थितीत खेळात कसे बदल करायचे आणि आपल्या संघसहका-अवगत होतं. स्वातंत्र्यपूर्व काळात त्यांच्या अंगात शिस्त भिनली होती. आणि ऑस्ट्रेलियाचे महान फलंदाज यांच्या झालेल्या भेटीचं वर्णनही निवृत्तीनंतरही ध्यानचंद यांनीही घेतलेलं होतं आणि हे करताना नाही.

आता
 इंग्रजी
 आवृत्तीही
 उपलब्ध

ब्रिटीश सैन्यात काम करत असल्याने जर्मनीचा हुकूमशहा हिटलर डॉन ब्रॅडमन यांच्याशी ध्यानचंद पुस्तक वाचण्याचा आनंद वाढवतं. हॉकीसाठी आपलं जीवन वाहून त्यांनी कधीही कसली अपेक्षा ठेवली परिणामी त्यांचं आयुष्य कायम प्रतिकूल परिस्थितीत गेलं, हे वर्णन वाचताना खेद वाटतो. ध्यानचंद यांची काही दुर्मीळ छायाचित्रंही पुस्तकात पाहायला मिळतात. एकंदरीत हॉकी खेळाची आवड असणाऱ्याने हे पुस्तक वाचायलाच पाहिजे, असं आहे.

केरळमधलं मारोत्तीचल गाव आहे बुद्धिबळवेडया लोकांचं. त्यासाठी या गावातल्या लोकांनी चक्क जुगार आणि दारूही सोडून दिली. या गावात ७०० लोकांची बुद्धिबळ संघटना आहे. गाव म्हणजे वेगवेगळ्या जातिधर्मातली, आर्थिक स्तरातली, वेगवेगळ्या वयाची, स्वभावाची माणसं. एखाद्या गावात तिथली सगळी माणसं मिळून एकाच गोष्टीचं वेड घेऊन जगतात यावर कोण विश्वास ठेवील? आपल्या देशातल्या अशा वेडया गावांविषयी-

बुद्धिबळ हा खेळ म्हणजे भारताने जगाला दिलेली एक अनमोल भेट. एकाग्रता, चिवटपणा, सहनशीलता असे अनेक गुण अंगी असलेली माणसे या खेळात आपले नाव कमवून

बुद्धिबळासाठी दारू सोडणारं गाव

आहेत. चौसष्ट घरांच्या या खेळाने साऱ्या जगाला वेड लावले आहे. बुद्धिबळ हा खेळ फक्त बुद्धीचा कस, समयसूचकता, चित्ताचे स्थैर्य एवढेच पाहतो असे नसून, हा खेळ एखाद्या गावाला व्यसनाधीनतेतून बाहेर काढतो आणि एक सशक्त समाज घडवतो असे जर सांगितले तर कोणाचा विश्वासच बसणार नाही. सांगणारा काहीतरी बरळतोय किंवा तो उगाचच वेडयासारखी बडबड करतोय असेच ऐकणाऱ्याला वाटेल. पण ही नुसती बडबड नाहीये, तर एक सत्य परिस्थिती आहे. आणि तीसुद्धा आपल्याच भारत देशात घडलेली आहे. जसे बुद्धिबळाचा खेळ ही भारतीयांची देणगी आहे असे आपण अभिमानाने सांगतो, तितक्याच अभिमानाने सांगण्यासारखी ही गोष्टसुद्धा

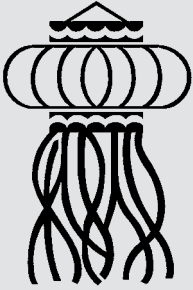

ध्रुवतारा फाउंडेशन

नोंदणी क्रं - महा/१५७४/२०१९/पुणे

सामाजिक । शिक्षण । क्रीडा । कृषीविकास

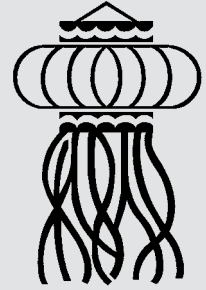
शुभदीपावली

कार्यकारिणी

अध्यक्ष - संजय पांडुरंग दुधाणे
 उपाध्यक्ष - गणेश अशोक भरेकर
 सचिव - महेश वसंत मालुसरे
 खजिनदार - सचिन किसन पवळे
 सदस्य - रामचंद्र दगाडू भुमकर
 सदस्य - संदिप सदाशिव पवार
 सदस्य - ओंकार बबन तुपे

शुभदीपावली

वर्ल्डकप क्रिकेट

क्रिकेट या तीन अक्षरी शब्दातच जादू आहे. ब्रिटिशांच्या या जंटलमन गेममध्ये १९८३ मध्ये कपिल देवच्या संघाने विश्वकरंडक जिंकला. तेव्हापासून साऱ्या देशात उसळलेली क्रिकेटची लाट आजही ओसरली नाही. २०११ मध्ये पुन्हा भारत क्रिकेटचा सम्राट बनला, तेव्हाही सारा देश क्रिकेटमय झाला होता. क्रिकेट वर्ल्ड कपचा १९७५ ते २०१९ पर्यंतचा वाचनीय, रंजक असा प्रवास या पुस्तकाद्वारे प्रा. संजय दुधाणे यांनी उलगडला आहे.

प्रकाशक - वरदा प्रकाशन, पुणे

पृष्ठे - ११८ मूल्य : १४० रुपये.

आहे की पूर्ण वाया गेलेले एक गाव या खेळामुळे आज मोठया दिमाखात उभे आहे.

ही गोष्ट आहे केरळची. 'गॉडस् ओन कंट्री' असे ज्या निरर्गासमृद्ध राज्याचे वर्णन केले जाते अशा केरळमधल्या त्रिसूर जिल्ह्यातील मारोत्तीचल या गावाची. त्रिसूरच्या आग्नेयेला फक्त २१ कि.मी. अंतरावर त्रिसूर-मनमंगलम मार्गावर मारोत्तीचल गाव आहे. सन १९७०-८०च्या दशकात मारोत्तीचल गाव देशी दारू आणि जुगाराच्या विळख्यात पूर्ण अडकले होते. या भयानक व्यसनासोबत येणारी भांडणे, मारामान्या तर नित्याच्याच झाल्या होत्या. संपूर्ण गावाला या व्यसनाचा विळखा पडला होता. गावकऱ्यांना यातून बाहेर पडायला हवे हे समजत होते पण उमजत नव्हते. पण शेवटी गावाला एक देवदूत मिळालाच. सी. उन्नीकृष्णन हे त्या देवदूताचे नाव. उन्नीकृष्णनला बुद्धिबळाचे व्यसन लागले होते. अमेरिकन बुद्धिबळपटू बॉबी फिशर याने वयाच्या १६ व्या वर्षीच इंटरनॅशनल ग्रॅंडमास्टर हा किताब पटकावला. त्याची स्थानिक वृत्तपत्रात आलेली बातमी उन्नीकृष्णनने वाचली आणि त्याला बुद्धिबळ या खेळाविषयी ओढ वाटू लागली. जवळच्याच गावात जाऊन तो बुद्धिबळ शिकला आणि त्याला असे जाणवले की मारोत्तीचल गावातल्या लोकांना दारूच्या विळख्यातून बाहेर काढायचे असेल तर बुद्धिबळासारख्या खेळाचा उपाय करून बघावा. आपले गाव सुधारण्यासाठी आपल्या या लाडक्या खेळाचा उपयोग करून घ्यायचा असा ध्यासच उन्नीकृष्णनने घेतला.

उन्नीकृष्णनचे गावात चहाचे छोटे हॉटेल आहे. त्याने गावकऱ्यांना बुद्धिबळ शिकवायला सुरुवात केली. त्याच्या हॉटेलच्या मागची पडवी हा बुद्धिबळाचा अड्डाच झाला. एक एक करत त्याने सर्व गावकऱ्यांना बुद्धिबळ शिकवले. आणि बघता बघता गावाचा कायापालट झाला. गावकऱ्यांचे दारू आणि जुगाराचे व्यसन लीलया सुटले. लोक आता बुद्धिबळाचा पट आणि सोंगटया मांडून त्यावरच चर्चा करू लागले. वेळप्रसंगी खेळाच्या एखाद्या चालीवरून वाद घालू लागले, तात्त्विक भांडू लागले. बघता बघता मारोत्तीचल गाव हे बुद्धिबळ या व्यसनाच्या अधीन झाले. गावात कोणीही, कुठेही बुद्धिबळ खेळताना दिसू लागला. अगदी प्राथमिक शाळेतसुद्धा मधल्या सुट्टीत मुले बुद्धिबळाचा डाव मांडून बसू लागली. गावाच्या चव्हाटप्यावर, झाडाच्या पारावर, बसथांब्यावर, मंदिराच्या समोर जिथे दिसेल तिथे आता लोक बुद्धिबळ खेळत असतात. उन्नीकृष्णन यांनी आपले इप्सित साध्य करण्यासाठी हाच खेळ का निवडला असे विचारता ते सांगतात की एकतर त्यांना स्वतःला या खेळाची जबरदस्त आवड होती, शिवाय या खेळाला मदनाची गरज नसते. मारोत्तीचल गावाभोवती रबराची शेती मोठया प्रमाणात केली जाते. त्यामुळे तिथे खेळायला मोकळी जागा अजिबात नाही. अशा वेळी अगदी कमी

जागेत बसून खेळता येईल असा बुद्धिबळाचा खेळ त्यांना भावला. त्याचबरोबर बुद्धिबळामुळे मनाची एकाग्रता, शांतता, मानसिक स्थिर्य या सगळ्याच गोष्टी प्राप्त होत असल्यामुळे त्यांना हाच खेळ निवडावासा वाटले. दारू आणि जुगार या व्यसनांना शह द्यायचा असेल तर राजा, वजीर, घोडा, उंट, हत्ती यांचाच वापर केला पाहिजे असे उन्नीकृष्णन यांनी मनोमन ठरवले आणि गावाला या खेळाची गोडी नव्हे व्यसनच लावले.

मारोत्तीचल गावात घरटी एक माणूस बुद्धिबळ खेळतोच. तसेच लोक मोकळ्या वेळात टेलिव्हिजनसमोर बसण्याऐवजी बुद्धिबळाचा पट मांडून बसतात. त्यांचा खेळ बघायला अजून चार माणसे त्यांच्याभोवती जमा होतात. भारताचा थोर बुद्धिबळपटू विश्वनाथन आनंद याने सुद्धा उन्नीकृष्णनच्या या प्रयत्नाचे आवर्जून कौतुक केलेले आहे. मारोत्तीचल गावात आता जवळपास ७०० लोकांची बुद्धिबळ संघटना निर्माण झालेली आहे. त्यांनी एकाच वेळी जास्तीत जास्त लोकांनी बुद्धिबळ खेळण्याचा आशियाई विक्रम केला आहे. या बुद्धिबळवेडया गावाची दखल २०१३ सालच्या 'ऑगस्ट क्लब' या मल्याळी चित्रपटानेसुद्धा घेतलेली आहे. व्यसनाधीनता सन्मार्गाला लागली तर ते व्यसन माणसाचा उत्कर्ष तर करतेच, परंतु त्याचसोबत गावाचा आणि समाजाचासुद्धा उत्कर्ष करते याचे ढळढळीत उदाहरण म्हणजे केरळमधले हे मारोत्तीचल गाव. उन्नीकृष्णनसारख्या एका ध्येयवेडयाने गावकऱ्यांना साद घातली, आणि गावकऱ्यांनीसुद्धा चौसष्ट घरांच्या आणि त्यावरच्या सोंगटया यांच्या साहाय्याने दारूच्या व्यसनाला चेकमेट केले.

■■■

कोरोनरनुतरचे कुरीडर कुषुतुर... ँक अनुतुरीत डुरशुतुर

कुनरेश डुरे

कोरोनरनुतरचे कुरीडर कुषुतुर कुसे असेल ? हर डुरशुतुर असुूच शकत नरही आणुतुर असलर, तर तुवररके उतुर नकुीच कुणरडरशरी नसेल. ँक डुकुषुतुर आदडी कुे...अडुनरतु नरनर डरटेकर डरंकुडर धीरगंडुडर आवररकुतुल हर डुलुडु डरडलुग डुधलुडर करळरत करंगलरक गरकुलर हुेतु. डण, डर वेळी 'कोरुनर' हर ँक वुषरणु...डरने ँकर डरणरसरके नरही, ँकर शहररके...देशरके नरही...तर अवधुडर कुगरके कुगणे हरैरण केले. डररु डुहनुडरत कुीनडुधुे कोरोनर डुसरलुडरकुी डरतडी डेते करड आणुतुर डरठुडरड इतुली, सुडन, सुवीडन, इंगुलंड, अडेररकर असे ँक नर अनेक देश डर वुषरणुकुडर वुळखुडरत अडकले कुररतुत. सगळं ठडुडं...ठडुडं डुहणकुे ठडुडं. आडुलुडरकडे सरकररकडून डरणुडर डुरुणु डरणुडरसरठी करुडुकरतुडरनर धरुन ककुु डरण अंडुलन केलं कुरतुनर तसरक करहीसर हर अनुडुव. डण, तुवरही डेकुषर डुडरनक. डररत देशही डरतुन सुतुलर नरही. देशरतुल डुरतेक ररकुडरत डर वुषरणुकर संसुग डुओकलर. तुवरकुडरवर इलरकु नरही हे सरुवरत डुहतुवरके. अडुूक इतुके दलुवस इतररडरसुन वेगळे रहरडुके.

शररीरक कुषुडतु वरढुवरडुकी हेच तुवररुल डुकुके उडरडु. डरतुल डुहलर शकुड हुेतु. डण, दुसरु...के आकु कोरोनरके संकत नरही डुहणरडुल नलुवळरडुल लरगलुडरकुी करुकर सुरु कुलरली, तरुी दुसरु उडरडु शकुड हुेतु नरहीडे. कसर हुणरर...तुवरसरठी डुैदरने तरुी खुली वुडरडुल हरवुत कर नकुेत. खेळ ही अकुन डुंडक आहुेत. कुे करही सुरु आहुेत, ते डुरुणु कुषुडतेने नरहीत. कोरोनरकुडर डुहलुडर डेशुतुडरसुन आकु आठ डुहने कुलले, तरुी तुवरकुी डुतुी करही केलुडर कुरत नरही. खरं, तर खेळरतुन सरुवरधक डुरडरणरत डुरतुकरर शकुी वरढुवतु डेत असते. डण, डर खेळरंवर आणुतुर खेळ हुणरनुडर डुैदरनरंवर नलुडुध आलुडरडुळे सगळुडरक वरठर खुंडलुडर हुेतुडर. डुैदरनरवर वुडरडुडरडुडरतुी डुुकळुीक देणुडरकर वुगळर डुरडुग कररडुल करहीच हरकत नवुहतर. कुठलरही शरीर वेध हुणरर नवुहतर आणुतुर नलुडुडु लरदुले असते, तर गदुीही कुलरली नसतुी. उलत ँरुवी वुडरडुडरडुडे न वळणररी डरवुले वुडरडुडरडुडे वळरली असतुी.

डर दुसनुडर उडरडुडरकर कथुीच गरंडुडरडुनलु वुकरर केलर गेलर

कुमार गटातून कुणी खेळाडू पुढे येईल असे दिसत नाही. त्यामुळे कोरोनानंतर नियम आणि सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वामधून जे समोर येईल ते क्रीडा क्षेत्र नक्कीच कठोर असेल यात शंका नाही. मुळात क्रीडा क्षेत्र बंद करण्याची आपण घाई केली आणि एकूणच क्रीडा क्षेत्रामुळे तंदुरुस्ती राखता येते ही संकल्पना एका झटक्यात मागे पडली आहे. ती पुन्हा रुढण्यासाठी वेळ द्यावा लागेल आणि तो किती हे येणारा काळच ठरवेल.

आर्थिक फटका

क्रीडा क्षेत्राची व्याप्ती वाढली, तसा त्यावर येणारा खर्चही वाढला. त्यामुळे क्रीडा पुरस्कर्ते हा एक महत्वाचा भाग होता. मात्र, कोरोनाच्या टाळेबंदीमुळे आर्थिक व्यवहारही ठप्प झाले होते. आर्थिक व्यवहारही अजून सुरळीत झालेले नाही. अनेक उद्योगधंद्यांना या कोरोनाचा फटका बसला आहे. त्यामुळे आता क्रीडा क्षेत्राला सुरवात झाली तरी त्याचा आवाका पुन्हा पहिल्यासारखा राहिल असे म्हणावेसे वाटते. पूर्वी अगदी छोटे उद्योजकही क्रीडा क्षेत्राच्या मदतीसाठी हात पुढे करत होते. मात्र, आता छोटे सोडा मोठे उद्योजकही क्रीडा क्षेत्राला आर्थिक पुरस्कार देताना विचार करतील.

आधीच

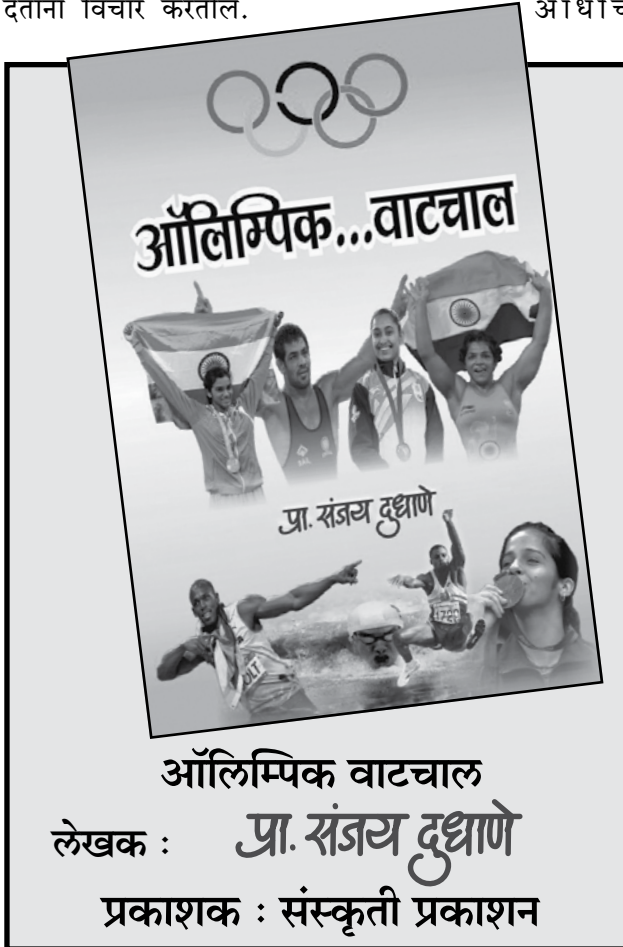
म्हटले होते की क्रीडा क्षेत्र हे अधुनिक उद्योग क्षेत्र म्हणून पुढे येत होते. अनेक वाटा समोर येत होत्या. गुंतवणूकदार पुढे येऊन या नव्या वाटेवर चालायला तयार झाले होते. पण, आता या आघाडीवर देखील क्रीडा क्षेत्राला फटका बसणार आहे. आर्थिक मदतीशिवाय कुणीच उभे राहू शकत नाही. आज देशाची अर्थव्यवस्था या कोरोनामुळे खिळखिळी झाली आहे. अशा वेळी क्रीडा क्षेत्राचे काय घेऊन बसलात.

आभासी क्षेत्र

कोरोनामुळे आता बहुतेक क्षेत्र ही आभासी होत आहेत. क्रीडा क्षेत्रही याला अपवाद राहिलेले नाही. आता प्रत्यक्ष खेळ सोडला, तर त्याच्याशी निगडित असणाऱ्या इतर प्रत्येक गोष्टी या आभासी होत आहेत. मग, खेळाची प्रसिद्धि असो, किंवा खेळाती तांत्रिक बाबी या सर्व गोष्टी आता आभासी पद्धतीनेच होत आहेत. आतापर्यंत एका क्लिकवर खेळाची माहिती मिळते असे म्हटले जायचे. आता कोरोनानंतर एका क्लिकवर खेळही बघायला मिळेल असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. खेळाडूसाठी बबल तयार केली जात आहेत. म्हणजे खेळाडूला हॉटेल ते मैदान इतकाच प्रवास करायचा. या दरम्यानही तो कुणाला भेटू शकत नाही. व्हॉटस अॅप आणि फेसबुकमुळे आभासी पद्धतीने का होईना पण माणसे जोडली गेली. पण, कोरोनामुळे आभासीच काय सर्वच प्रकारे माणसांमध्ये अंतर पडले असे दुर्दैवाने म्हणायची वेळ आली आहे. खेळाडू आपल्या प्रतिस्पर्धाशी थेट मैदानातच समोरसमोर येतो. दर चार दिवसांनी अशा पद्धतीत खेळाडूची चाचणी घेतली जाते आणि खेळाडू जर दहा दिवस एका ठिकाणी राहणार असेल, तर तेथे तीन वेळा खेळाडूला चाचणी द्यावी लागते. ही सध्याची परिस्थिती असली, तरी त्याची क्रीडा क्षेत्राला सवय करून घ्यावी लागणार आहे.

या आघाडीवरही परिणाम

आपल्याला समोर दिसते, त्यापेक्षा क्रीडा क्षेत्राची व्याप्ती फार मोठी आहे. स्पर्धात्मक स्वरूपावर हे क्रीडा क्षेत्र मर्यादित नाही. त्याला अनेक वलयं आहेत. यातील शालेय आणि महाविद्यालयीन क्षेत्र काही वेगळे नाही. या आघाड्यांवर सर्वांत मोठा परिणाम क्रीडा क्षेत्रावर होणार आहे. आणि हा सर्वांत महत्वाचा असेल. कारण, पुढे मोठा होणारा खेळाडू आपल्याला इथूनच मिळणार आहे. हे शालेय आणि महाविद्यालयीन क्षेत्रच जर सुरू झाले नाही, तर खेळाडू मिळणार तरी कसा. खेळाडूंना मैदाने खुली करण्याचा निर्णय झाला आहे. पण, शाळा आणि महाविद्यालये बंदच आहेत. मुख्य म्हणजे इतके महिने मैदाने बंद राहिल्यावर खेळाडूला व्यायामाची, सरावाची सवय कायम राहिली असेल, तर ठीक आहे. अनेक

जणांना पुन्हा नव्याने श्रीगणेशा करावा लागणार आहे. ज्या खेळाडूंनी यातून मार्ग शोधला ते टिकून राहतील. पण, शंभर टक्के सराव न मिळाल्यामुळे ते स्पर्धा झालीच, तर आपले शंभर टक्के योगदान देऊ शकणार नाहीत. त्यामुळेच आधी म्हटल्याप्रमाणे आपण मैदाने बंद करण्याची घाई केली. स्पर्धांवर बंधने आणणे योग्य होते. पण, वैयक्तिक सरावासाठी मैदाने खुली करायला हवी होती. खेळात कारकिर्द करण्याचा विचार करणाऱ्या खेळाडूला सात आठ महिने सराव बंद म्हणजे त्याची कारकिर्द संपल्यासारखेच आहे. भारतातील क्रीडा क्षेत्राचा विचार करायचा झाल्यास खेळो इंडिया हे व्यासपीठही आता कोरोनानंतर मोकळे राहिल अशी भिती वाटत आहे. एक वेळ शालेय स्तरावरील खेळावर नियंत्रण ठेवता येऊ शकेल. त्यांच्यावर क्रीडा शिक्षक किंवा संघटनांचे स्वतःचे खेळाडू असतात. पण, महाविद्यालयीन स्तरावर जे खेळाडू सराव करतील तेच टिकून राहतील. कारण एकतर महाविद्यालयीन स्तरावर खेळणारा खेळाडू हा व्यावसायिक खेळणारा नसतो. तो ग्रामिण भागातील असतो. एक स्पर्धा आली ती खेळला आणि गेला अशी काहीशी स्थिती आज आहे. ज्यांना खेळायचे आहे ती मुले येतील. पण, त्यांना दर्जा राहणार नाही.

मुळात इतके महिने खेळापासून दूर राहिल्यानंतर खेळाडू

किती न्याय देऊ शकतील हा प्रश्नच आहे. स्पर्धा होतील की नाही इथपासून विचार करायला सुरवात होईल. सात ते आठ महिने खेळापासून दूर राहिल्यावर खेळाडू पूर्ण क्षमतेने खेळू शकतील की नाही याबाबत शंका आहे. सराव, तंदुरुस्ती आणि कामगिरी यात सातत्य नसल्यामुळे खेळाडू पूर्ण क्षमतेने खेळू शकणार नाहीत.

साशंकता कायम

मैदाने खुली व्हायला आणि खेळांना परवानगी मिळण्यास सुरवात झाली असली, तरी एकूणच क्रीडा क्षेत्र कसे उभे राहिल याबाबत जरा साशंकता आहे. जोपर्यंत लस आणि औषध येत नाही तोवर क्रीडा क्षेत्राला पूर्ण न्याय मिळणार नाही. देशातल्या देशात खेळाडू खेळायला जातील. परदेशात जाण्याचा फारसा विचार प्रमुख खेळाडू करणार नाहीत. जोपर्यंत याबाबतचे वातावरण पूर्ण निवळत नाही तोवर क्रीडा क्षेत्र हे असेच धेडगुजरेच राहणार. नव्याने उभे राहण्यासाठी प्रयत्न केले जातील, पण त्याचा प्रतिसाद हा असाच दोलायमान राहणार आहे. त्यामुळे हा प्रश्न अजून अनुत्तरीतच आहे.

काही प्रतिक्रिया

खेळ म्हणाल, तर स्पर्धात्मक खेळ खेळायला न मिळाल्याने खेळाडूंची जी शारीरिक क्षमता असते ती कमी होणार आहे आणि हा सर्वात मोठा फटका म्हणण्यापेक्षा तोटा प्रकर्षाने समोर येईल. खेळाडूला पुन्हा फॉर्ममध्ये यायला वेळ लागणार. या वेळात एखादी स्पर्धा आली, तर ते पूर्ण क्षमतेने खेळू शकणार नाहीत. दुखापतींचे प्रमाण वाढणार, एक वर्ष वाया जाणार. अखेरच्या वर्षातील खेळाडूला फटका बसणार. लांब पल्ल्याच्या धावपटूंना खूप मेहनत घ्यावी लागणार आहे. खेळ प्रकारानुसार खेळाडूंचे वेगळे परिणाम बघायला मिळणार. खेळाबद्दलचे आकर्षण कमी होणार. शारीरिक क्षमता आणि कौशल्य कमी होईल.

—प्रा. शिरीष मोरे,
चंद्रशेखर आगाशे शारिरिक शिक्षण
महाविद्यालय, पुणे

सराव बंद होते याचा फटका बसायचा तो बसणार आहे. सात ते

आठ महिने हालचाल नव्हती. अशा कालावधीत ज्यांनी मार्ग शोधले ते टिकून राहतील. पण, सराव न झाल्यामुळे चांगला खेळ होणार नाही. स्पर्धेला काही आम्ही करतो यापेक्षा सरावासाठी म्हणून खेळायचे असा विचार झाल्यास खेळाडू टिकतील. आतापर्यंत स्पर्धक प्रेक्षकांना कामगिरी दाखविण्यासाठी खेळत होते. पण, आता कुठेच प्रेक्षक नसतात. त्यामुळे कामगिरी दाखविण्याबरोबर

स्वतःला टिकविण्याचा विचार कोरोनानंतरच्या कालावधीत खेळाडू करताना दिसेल. मुळात व्यायामाला बंदी का केली हेच कळत नाही. या एका निर्णयामुळे कोरोना टिकून राहिला असे म्हणावेसे वाटते. व्यायाम थांबवायला नको होता. आता स्पर्धापेक्षा वैयक्तिक सरावावर अधिक भर द्यावा लागेल. तेच जास्त उपयोगी ठरेल. कोरोनानंतरचे क्रीडा क्षेत्र हे तंत्रावर अधिक आधारलेले असेल

- डॉ. आनंद लुंकड,
शारीरिक शिक्षण संचालक प्रतिभा महाविद्यालय, चिंचवड..

क्रीडा क्षेत्राकडे लोक अधिक वळतील. मैदाने सुरू होण्याची अनेकांना प्रतीक्षा होती. त्यामुळे खेळाकडे वळण्याचे प्रमाण वाढेल हा एक सकारात्मक बदल कोरोनानंतर बघायला मिळाला, तर आश्चर्य वाटायला नको. या वर्षी रद्द झालेली ऑलिंपिक स्पर्धा पुढे ढकलण्यात आली आहे. आता ती पुढील वर्षी होणार आहे. मात्र, युरोपात दुसरी लाट आली असून, ती वाढण्याची भितीही व्यक्त केली जात आहे. अशात ऑलिंपिक पुन्हा रद्द झाले, तर खेळावर मोठा परिणाम होईल आणि ऑलिंपिक

भारतीय खेळ

जुने खेळ गेले, नवे खेळ आले, आता घरापुढे अंगणे राहिली नाहीत. घराच्या आसपास मोकळ्या जागा उरल्या नाही. त्यामुळे अंगणात मोकळ्या जागांवर खेळले जाणारे अनेक देशी खेळ नुसते आठवणीतच उरले आहेत. भाताचा इंडिया होत असल्यानि अस्सल देशी खेळ काळाच्या पडद्याआड गेले आहेत. आपले पारंपरिक देशी खेळ नेमके खेळतात के, हे कोणाला ज्ञात नाही. आठवणींतील खेळांना संजीवनी देण्यासाठी 'भारतीय खेळ' हे पुस्तक साप्ताहिक विवेकचे हिंदुस्थान प्रकाशन संस्थेने नुकतेच प्रकाशित करून सर्वांच्याच हाती एक पारंपरिक मौल्यवान ठेवा दिला आहे.

प्रकाशक - हिंदुस्थान प्रकाशन संस्था
पृष्ठे - ६६ मूल्य : ६० रुपये.

स्पर्धा झाल्या तर क्रीडा क्षेत्रात एक नवचैतन्य येईल.

-उदय साने,
आंतरराष्ट्रीय बडमिंटन पंच

भारतात अजून प्रत्येक खेळाच्या स्पर्धेला परवानगी नाही. पण, जेव्हा मिळेल तेव्हा प्रत्येक खेळाडूचे एखादे वर्ष तरी गेलेले असेल. याला पर्याय नाही. असेच जगावे लागणार आहे. भारतात पुन्हा स्पर्धा सुरू करण्यासाठी बरीच मेहनत घ्यावी लागणार आहे. नियम आणि अटी यांच्यात वाढ होणार आहे. त्यामुळे स्पर्धांचा खर्च वाढणार आहे. सरकारचा प्राधान्य क्रम वेगळा असेल, प्रत्येक वेळेस सरकारची मदत मिळेल यावर अवलंबून राहता येणार नाही. एकूणच अत्यंत कठिण काळ राहणार आहे.

-सुंदर अय्यर,
भारतीय टेनिस संघटनेचे सह सचिव

कोरोनावर अजून लस आलेली नाही. शरीर वेध खेळ (बॉडी कॉन्टॅक्ट) असणाऱ्या कुस्ती, कबड्डी, बॉक्सिंग या खेळांना अधिक फटका बसला आहे आणि या खेळांना अजून शासनाने परवानगी दिलेली नाही. महाविद्यालयीन स्तरावर खेळो इंडिया हे वेगळे व्यासपीठ उपलब्ध झाले होते. आता या व्यासपीठावर येण्यालाही मर्यादा येणार आहेत. अशा परिस्थितीत शालेय आणि महाविद्यालय स्तरावरील स्पर्धा कितपत सुरू होतील याबाबत शंकाच आहे. पण, सुरू न होणे हेच योग्य आहे. व्यायाम आणि खेळाच्या सरावाला परवानगी देण्यात आली असली, तरी त्यासाठी योग्य ती नियमावली करणे आणि त्याचे काटेकोर पालन करणे गरजेचे आहे. कोरोनाचा प्रादुर्भाव कमी झाला आहे तो संपलेला नाही हे लक्षात घ्यायला हवे.

-सुवर्णा देवळाणकर,
शारीरिक शिक्षण शिक्षक, सेंट मीरा महाविद्यालय

शालेय स्तरावर जेवढा खेळाडू खेळतो, तेवढा तो महाविद्यालयीन स्तरावर कमी खेळतो. महाविद्यालयीन क्रीडा क्षेत्र हे टीम म्हणजे संघापुरते मर्यादित असते. ऑगस्टमध्ये मॅच म्हटली की जुन, जुलै सराव करायचा ऑगस्टमध्ये सामने झाले की संपले. खेळण्याचे प्रमाण आधीच कमी. त्यात सात आठ महिने आराम म्हणजे किती संघ तयार होणार किती संघ खेळणार हा प्रश्नच आहे. कोरोनानंतरच्या काळात हा आकडा नक्कीच कमी असेल. क्रीडा क्षेत्रात सातत्य राखण्यासाठी टोस उपाययोजना करण्याची गरज आहे.

-रणजित चामले,
क्रीडा संचालक, स.प. महाविद्यालय

मुळशीत चमकूदेत 'मल्लखांबातील' ध्रुवतारे

ज्या मुलांना व मुलींना मल्लखांब म्हणजे माहितच नाही, अशा ग्रामीण भागातील मुले व मुलींना हा क्रीडाप्रकार शिकविण्याचा योग मुळशीत आला.

मुळशी पत्रकार संघ व ध्रुवतारा फौंडेशन यांचे वतीने आसदे तालुक्यातील (मुळशी), जि. पुणे येथील 'स्वामी विवेकानंद विद्यालय' मध्ये १४ व १५ फेब्रुवारी २०२० रोजी माझ्या मार्गदर्शनाखालील शाळेतील १४० विद्यार्थी, विद्यार्थीनींना 'मल्लखांब प्रशिक्षण शिबिर' (निवासी) चे यशस्वी आयोजन करण्यात आले होते. अर्थातच मुळशीतील पत्रकार श्री. संजय दुधाणे, प्रदिप पाटील तसेच इतरांचे या मुळशीतील पहिल्याच मल्लखांब प्रशिक्षण शिबिरासाठी योगदान लाभले.

श्रीनिवास हवालदार

मुळशीतील आसदे म्हणजे निसर्गरम्य परिसर आहे. डोंगररांगांच्या मध्ये वसलेले तसेच मूळानदीतीरी व आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे महिंद्रा महाविद्यालयाचे रस्त्यावर असणारे 'स्वामी विवेकानंद विद्यालय' या विद्यालयाचे मैदानावर (मातीचे) कबड्डीचे कोर्ट तर खो-खो चे जुने पोल आढळतात. शाळेचे कार्यालय (ऑफिस) कौलारू असून दुमजली इमारतीचे पहिल्या मजल्यावरील हॉलमध्येच मुलांसाठी लाकडी मल्लखांब (स्टँड) व मुलींसाठी दोरीचा मल्लखांब प्रशिक्षण शिबिराचे दोन दिवस आयोजन (निवासी) करण्यात आले होते.

या विद्यालयातील मुलांना व मुलींना मल्लखांब या क्रीडा विषयाची माहिती देऊन मुलांकरिता लाकडी मल्लखांबावरील चढणे

व उतरणे, याकरिता हातांची बोटांची पकड (ग्रीप) तसेच पायातील मांडीतील पकड (ग्रीप) कशी असावी तसेच, मल्लखांबाला एंडेल तेल कसे लावायचे यापासून सुरुवातीपासूनचे प्रशिक्षण देण्यात आले. प्रत्येक शिबिरार्थी (मुले) यांना लाकडी मल्लखांबाविषयीचे महत्व तसेच त्यांना हे व्यायाम प्रकार शिकताना मदत करणे यातील माझ्यासारख्या मल्लखांब मार्गदर्शकालाही सोपे करून सांगण्यात व शिकविण्यात कलाच असते. मल्लखांबावरील चढणे व उतरणे नंतर खोडा, नमस्कारासन तसेच खोडा-खोडा हे पिरॅमिडस् (मानवी मनोरे), इ. या नवोदित मल्लखांबपटूंना शिकविताना शिबिरातून काहीतरी कार्य व या शिबिरार्थींची भावी जडणघडण तसेच त्यांचे मल्लखांबासारख्या कधीही न शिकलेल्या क्रीडाप्रकाराविषयीचे प्रश्नांची उत्तरे त्यांना निश्चितच या खेळाविषयीची आधी आवड निर्माण केली व नंतर प्रशिक्षण दिले. लाकडी मल्लखांबाप्रमाणेच मुलींना दोरीचा (रोप) मल्लखांब शिकविताना या नवोदित मल्लखांबपटू मुलींनाही अगदी पायाच्या बेचक्यात म्हणजेच अंगठा व बाजूचे बोटाने दोरी (रोप) मल्लखांब पकडणे व हाताची बोटे पकड (ग्रीप) कशी असावी, अशा अगदी प्राथमिक प्रशिक्षणापासून सुरुवात केली. ज्यायोगे भावी आयुष्यात या मुलींना हा क्रीडाप्रकार शिकणे सोपस्कर झाले. या सर्व शिबिरार्थी मुलींना दोरीचे मल्लखांबावर चढणे व उतरणे तसेच मल्लखांबावरील क्रॉस, सुरुवातीचा व्यायामप्रकार म्हणजे माऊंट स्टार्टिंग स्ट्राइडल (एल) इ. दोरीवरील व्यायामप्रकाराचे असे प्रशिक्षण देऊन नवोदित मल्लखांबपटू मुलींना दोरीचा मल्लखांब कसा बनवितात याचीही माहिती दिली. तसेच वॉर्म अप प्रकार शिकवितानाही या मुले व मुली शिबिरार्थींनी चांगले क्रीडाप्रकार आत्मसात केले.

पहिल्या दिवशीचे सकाळी दोन तास व संध्याकाळी २ तास असा कालावधी झाल्यानंतर, दुसऱ्या दिवशीचे सकाळचे सत्रात या शिबिरार्थींना या क्रीडाप्रकाराचा इतिहास, उपयुक्तता, व्यायामप्रकारांची संख्या, स्पर्धात्मकदृष्ट्या मल्लखांब तसेच

विविध मल्लखांबाचे प्रकार, इ. विषयी सत्र ठेवण्यात आले होते. ज्यायोगे अभ्यासिकदृष्ट्या या भावी नवोदित मल्लखांबपटूंना या क्रीडाप्रकाराची माहिती व प्रशिक्षण योग्यरित्या व सहजपणे देण्यावर माझा भर होता. संध्याकाळचे सत्रात या विद्यालयातील 'मल्लखांब प्रशिक्षण शिबिर' सहभागी शिबिरार्थींना शिकविण्यात आलेले मल्लखांबावरील लाकडी व दोरीवरील व्यायामप्रकार तसेच मानवी मनोरे सादर केले. दुसऱ्या दिवशीचे संध्याकाळचे सत्राअगोदर माझी डोंगरावरील व जंगलातील भटकंतीही या गावाचे महत्व तसेच माझे वास्तव्य असणाऱ्या 'चितळे बंगला' (मुलांचे वसतिगृह) व वाळेश्वर मंदिर आणि वाळेश्वर गावातील श्री. वाघमारे सरांबरोबरही शतपावली म्हणजेच ग्रामीण भागातील स्वच्छ हवा, डोंगराळ प्रदेश, कच्चे रस्ते, गावकोस विद्यालय, शिबिरार्थींचा आहार इ. विविध विषयांवरील चर्चा या शिबिरार्थींना भावी आयुष्यात नक्कीच मल्लखांब या खेळाचे प्रशिक्षणासाठी व शाळेतील अभ्यासांचे तासिकांकरिता उपयुक्त ठरते. शिबिरार्थींची सायकलवारी, पाणी भरताना आणणारे हंडे, इ. साहित्य म्हणजेच ग्रामीण भागातील झलकच म्हणावी लागेल.

माझ्यासारख्या मल्लखांब मार्गदर्शकाकडून या ग्रामीण भागातील नवोदित मल्लखांबपटूंना मिळणारे मार्गदर्शन या खेळातील प्राविण्य व बलोपासनेकरिता उपयुक्त ठरो. तसेच आसदे प्रमाणे (ता. मुळशी), जि. पुणे प्रमाणेच इतर ग्रामीण भागातील विद्यालयांतही 'मल्लखांब प्रशिक्षण शिबिर' आकलन व व्यायामयुक्त होवोत, ज्यायोगे अस्सल मराठमोळ्या असणाऱ्या मल्लखांबासारखा देशी खेळ ग्रामीण भागातील भावी नवोदित मल्लखांबपटू देशोदेशांत व देशांतर्गत पताका उंचावत सतत अगदी सततच उंचावत ठेवोत.

– श्रीनिवास श्री. हवालदार

(राष्ट्रीय मल्लखांबपटू व प्रशिक्षक)

१४५५, सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०. मो- ९९२२७५४०४६

www.shrinivashavaladar.co.in

खेळांचा राजा - फुटबॉल

क्रीडा पत्रकार संजय दुधाणे यांनी याच खेळाचा वेध घेणारं पुस्तक लिहिलं आहे. हा खेळ इतका लोकप्रिय कसा आहे, त्याचा विस्तार आणि त्यातील नामांकित खेळाडू, त्याचबरोबर या खेळाशी हिटलर आणि मुसोलिनी यांसारखे बडे नेते कसे जोडले गेले होते, हा तपशीलदेखील त्यांनी यात दिला आहे. फुटबॉलमध्ये भारतीय संघाला कुठंच स्थान नसतं, त्यामागचं कारण काय यासंबंधीही त्यांनी यात लिहिलं आहे. फुटबॉलमय सगळं वातावरण असताना या खेळातील नेमक्या आणि महत्त्वाच्या गोष्टी समजून घेण्यासाठी हे पुस्तक वाचलंच पाहिजे.

प्रकाशक - काॅन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे

पृष्ठे - ८० मूल्य : ६० रुपये.

तुकोबारायांचे साक्षात्कारी प्रेमनिधी संत गणोरेबाबा

संत शिरोमणी तुकाराममहाराजांच्या साक्षात्कारानंतर श्री गणोरे बाबांचा जीवन प्रवाह पूर्णपणे परमार्थमय होऊन गेला. एक तप सतत परमेश्वरप्राप्तीचा ध्यास घेत संतरूप झालेल्या श्री गणोरे बाबांना अनेक देवदेवतांची दर्शनं होत होती. १९६८ मध्ये पुनश्च तुकाराममहाराजांचा कृपाप्रसाद श्री बाबांना लाभला. स्वप्नात दैवताच्या रूपाने दर्शन देऊन तुकोबारायांनी श्री बाबांच्या मस्तकी हात ठेविला आणि त्या वेळी सांगितले की, 'आज कलियुगात ज्या गोष्टीची गरज आहे, त्या कार्यासाठी तुला पाठविलेले आहे. तेव्हा तू निमित्त रहा. सर्व काही मी करितो.' असे म्हणून श्री बाबांना दृष्टांतात जागा दाखविली व 'तू या ठिकाणी नाम घे, लोकांची सेवा कर व सांगतो ती पथ्ये पाळ' अशी आज्ञा केली.

दिसेल ती माता । भेटेल तो पिता ।

होईल तो मित्र । वागेल तो पुत्र ।

हे पथ्य पाळून तुकाराम महाराजांनी श्री बाबांना लोकसेवा करण्यास सांगितले. अंतर्धान पावण्यापूर्वी ते श्री बाबांना म्हणाले की, समोर आलेल्या व्यक्तीची विनाचौकशी सेवा कर. सेवा करताना अंतरी दयेचा भाव, प्रेम, समतेची दृष्टी ठेवून सेवा कर व तो गेला की त्याला विसर.

तुकाराममहाराजांची दृष्टांतात जी जागा दाखविली होती त्या जागेचा शोध श्री बाबांनी प्रारंभ केला. महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी श्री बाबा गेले. परंतु श्री बाबांना जागा सापडत नव्हती. श्री बाबा बेचैन झाले होते. त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येक गिऱ्हाईकाला ते दृष्टांतात

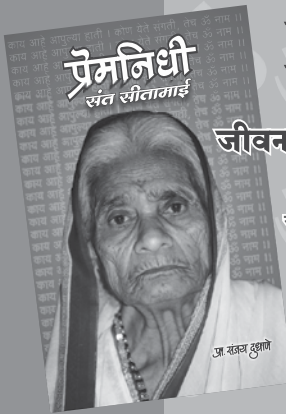

ग्रंथकार- संत गणोरेबाबा
मुल्य- रुपये १३०/-

परिस्थिती जितकी भोगवादी आणि निराशाजनक होत जाते तितकी श्रद्धावान भक्तांची शुध्द भक्तीची- आत्मकल्याणाची आणि विश्वकल्याणाची धारणा व प्रयत्नही बळकट होत जातात. ते घडण्यात अशी समकालीन संतांची प्रेमळ चरित्रे मोलाची कामगिरी बजावतात. पू. बाबांचे चरित्र हे एक असेच जीवनचरित्र आहे. ते वाचून माणूस त्यांच्या 'ॐ हा गुरु' या सिध्द पण सुबोध ग्रंथाकडे आणि पू. संत सीतामाईच्या चरित्राकडे वळेल. त्याची पावले भक्तिमार्गाची वाटचाल करण्याची प्रेरणा घेण्यासाठी 'मठा'कडे वळतील.

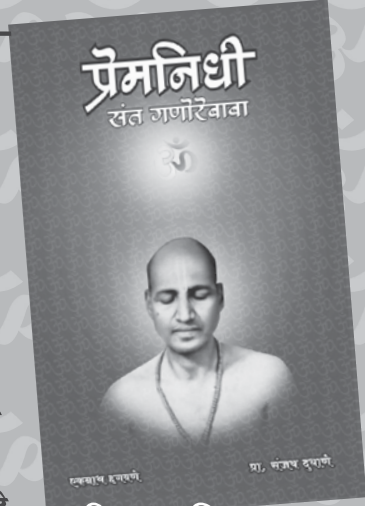
- डॉ. सुहास पेठे

जीवनचरित्र

मुल्य
रुपये ३०/-

सामान्यातला सामान्य माणुसही वाट्याला आलेल्या मनुष्य देहाचे सार्थक सोने कसे बनवु शकतो याचा वस्तुपाठ म्हणजे पू. बाबांचे जीवन होय. हा संत गणोरेबाबांच्या जीवनाचा प्रवास प्रेमनिधी या चरित्रात प्रा. संजय दुधाणे यांनी ओघवत्या भाषेत व उचित तपशील व छायाचित्रांसह मांडला आहे. त्यातून आजच्या विदारक, जडवादी, चंगळवादी जीवनात गुरफटलेल्या तसेच ते ळलक्षात येऊन त्याला तोंड देणाऱ्या अशा सर्वांना प्रेरणा मिळून, निष्ठेने वाटचाल करून याची देही देव गाठायला खचितच मदत होईल.

जीवनचरित्र

मुल्य
रुपये ३०/-

www.santganorebaba.org

ग्रंथासाठी संपर्क : ॐ हरिनाम आश्रय मठ, मु. पो. भुकूम,
ता. मुळशी, जि. पुणे, मो. : ९८२२८४६७६७, ७०४०५७६२११

दिसलेली जागा वर्णन करून सांगत व विचारीत, अशी जागा तुम्हाला कोठे दिसली आहे का ? परंतु त्यांना समाधानकारक उत्तर मिळत नसे. तुकाराममहाराजांनी दाखविलेल्या जागेचा शोध भुकूम गावातील पिरंगुट घाटाच्या माथ्यावरील डोंगरावर संपला. अनंतराव माझिरे यांची ती जागा होती. पुण्याजवळील भुकूम गावातील अनंतराव माझिरेंना श्री बाबांनी दृष्टांतामधील जागेसंबंधी विचारले, तेव्हा ते क्षणात म्हणाले की, अशी जागा तर आमच्या गावाला आहे. तुम्ही केव्हाही या, मी ती जागा तुम्हाला दाखवीन.

श्री बाबा लगेच पुण्याजवळील मुळशी तालुक्यामधील भुकूमला गेले व दृष्टांतात जशी एक टेकडी दिसली होती, त्या टेकडीच्या दिशेने ते निघाले. घाट रस्तेच्या कडेला टेकडी होती. जागा अतिशय निवांत ठिकाणी होती. त्या ठिकाणाचे वातावरण प्रसन्न व चैतन्यमय होते. श्री बाबांनी त्या टेकडीला नमस्कार केला. टेकडीच्या मध्यभागी श्री बाबा आले आणि एकदम आतून आवाज आला, हीच ती जागा, येथे बसून तू लोकांची सेवा कर. श्री बाबांना इतका आनंद झाला की, त्यांच्या नेत्रातून आश्रुधारा वाहू लागल्या. ही जागा सर्वप्रथम पहाताना भुकूम गावातील प्राथमिक शिक्षक लक्ष्मण पाटील हेदेखिल श्री बाबांबरोबर होते.

आमच्या जागेत जर ईश्वराने सांगितलेले कार्य होणार असेल, तर आमचे किती मोठे भाग्य, असे सांगून माझिरे यांनी एकही पैसा न घेता मठाच्या कार्यासाठी भूदान केले. श्री बाबा या दानशुराला प्रेममय कंठाने म्हणाले, की आपल्यासारखी पुण्यवान माणसे अजूनही या जगात आहेत. म्हणूनच तर आम्हाला आमचे कार्य करणे सोपे जाते.

हिंदू नववर्षारंभ. गुढी पाडवा. २९ मार्च १९६८. या शुभदिनी हरिराम आश्रय मठाची मुहूर्तमेढ रचली गेली. त्यावेळेचे आमदार मामासाहेब मोहोळ यांच्या हस्ते भूमिपूजन करण्यात आले. मंदिराची पायाभरणी शंकरराव ढमाले यांनी केली. मान्यवरांनी वृक्षारोपण केले. भजनाने कार्यक्रमाची भक्तीमय सांगता झाली. चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून श्री बाबांच्या जीवनाचे नवे पर्व सुरू झाले. पौराणिक माहात्म्य असलेल्या भुकूम गावच्या डोंगरमाथ्यावर आता आध्यात्मिक सूर्योदय झाला होता.

संत तुकाराम महाराजांनी दृष्टांतात दाखविलेल्या जागेचा रामायणातही उल्लेख आढळतो. त्रेतायुगात सीतामाईंना परत एकदा वनात सोडण्याची आज्ञा प्रभू रामचंद्रांनी दिली. तेव्हा प्रथम लक्ष्मणाने सीतामाईंना ज्या ठिकाणी सोडले तो भुकूमचा डोंगर परिसर होता. त्या काळात वाल्मीकी ऋषींनी याच पुण्यजागेत तपश्चर्या केली. पूर्वी मठाचा परिसर घनदाट अरण्याचा होता. घोर जंगलातील काट्याकुट्यातून चालावे लागत असल्याने एकदा वैतागून सीतामाई म्हणाल्या, जळो हे सर्व. वाल्मीकी ऋषींनी हे ऐकले व ते म्हणाले, तु जगदजननी आहेस. हे सर्व जळाल्यावर प्राणिमात्रांना अन्न, चारा

कोटून मिळेल. तरी तू असा शाप देऊ नको. तेव्हा सीतामाईंच्या ध्यानी आपली चूक आली आणि त्या लगेच म्हणाल्या, जळो पण पिको. सीतामाई शांत झाल्यानंतर भुकूमच्या पवित्र टेकडीवरच वाल्मीकी ऋषींनी उपदेश केला. सीतामाईंनी पिण्याच्या पाण्यासाठी गंगा आणली. या गंगेमधूनच पुढे रामनदीचा उगम झाला. अशा पवित्र भूमीवर श्री गणोरेबाबांनी हरिराम आश्रय मठ स्थापन करून जनसेवा सुरू केली होती.

साधी चंद्रमौळी झोपडी बांधून श्री बाबांनी गुढी पाडव्याच्या मंगलदिनी मठाची स्थापना केली. या दिवसापासून तीन दिवस पुण्यात व चार दिवस भुकूम मठात, असा श्री बाबा-आईचा दिनक्रम सुरू झाला. ज्या वेळेत श्री बाबा नसायचे, तेव्हा सीतामाई मठात थांबायच्या. या निर्जन ठिकाणी सीतामाई रात्रीच्या एकट्याच असायच्या, पण त्यांना कधीही भीती वाटली नाही. त्यांची सुद्धा नित्यनेमाने नामसाधना, विठ्ठलभक्ती सुरूच होती.

समभाव मनी असलेल्या श्री गणोरेबाबांकडे हरिराम आश्रय मठाची स्थापना झाल्यानंतर येणाऱ्या भाविकांची संख्या वाढू लागली. कोणी आपल्या अडचणी त्यांना सांगत व श्री बाबा त्यावर उपाय सांगत. त्यांच्या मंत्रसामर्थ्याचा अनुभव श्रद्धाळू भाविकांना येऊ लागला. पुढे शेकडो लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी त्या झोपडीच्या ठिकाणी येऊ लागल्या होत्या. येणाऱ्यांना ते नामासंबंधी मार्गदर्शन करीत. ईश्वरप्राप्तीचा निश्चित मार्ग दाखवीत. श्री बाबांकडे चमत्कार घडवून आणण्याची सिद्धी होती, पण त्यांनी आपल्या शक्तीचा चमत्कारासाठी कधीच वापर केला नाही. मृत असलेली गाय श्री बाबांनी जिवंत केली होती. तसेच, एकदा प्रसाद म्हणून देण्यासाठी आणलेली एक डझन केळी शंभर लोकांना देऊनही संपली नव्हती. असे काही चमत्कार घडले, तरी श्री बाबांनी विज्ञानाचा पाया असलेल्या नामसाधनेचा महिमा अखेरपर्यंत गायिला व प्रत्येकाला आचरणात आणण्यासाठी मार्गदर्शन केले. येणाऱ्या भाविकांना आपण एखाद्या कोणत्या तरी महाराजांकडे आलो असे खरोखरच वाटत नसे, तर आपण आपल्या पित्याकडेच आलो, असे वाटे.

मठात येणाऱ्याला त्याचे नाव श्री बाबा विचारीत नव्हते. त्यांची चौकशी न करता निष्कामपणे त्याची सेवा ते करीत होते. कोणाकडूनही ते काहीच मागत नव्हते. येणाऱ्यांना ते नामासंबंधी मार्गदर्शन करीत. त्यांना ईश्वरप्राप्तीचा निश्चित मार्ग दाखवित. ते म्हणत की, “ नामसाधना मार्गानेच मी ईश्वरपर्यंत पाहोचलो आहे. या मार्गावरून ईश्वर निश्चितपणे भेटेल. फक्त या मार्गावरून चालणे एवढेच तुमचे कार्य आहे.” कधी कधी ते म्हणत, “जर या मार्गाने तुम्हाला ईश्वर प्राप्ती झाली नाही. तर तुम्ही परमेश्वरावर विश्वास ठेवू नकाच. पण माझा अगदी शंभर टक्के विश्वास आहे की, या मार्गाने तुम्हाला ईश्वरप्राप्ती होईलच.” अशा प्रकारे बोलून श्री बाबा येणाऱ्या

भाविकांची नामसाधनेवर श्रध्दा दृढ करीत.

एका छोट्या झोपडीत मठाची स्थापना झाल्यानंतर वर्षभरातच एका मागोमाग एक नऊ दैवतांनी श्री गणोरेबाबांना दर्शन दिले. या दैवतांची मंदिरे स्थापन कर, असा ईश्वरी संकेत मिळाला. त्याच काळात मठावर येणाऱ्या भाविकांची संख्या वाढू लागली होती. श्री बाबांच्या प्रेमळ मार्गदर्शनाने ते अतिशय प्रभावित होत. त्यांना श्री बाबांनी सांगितलेल्या नामसाधनांचा अनुभव येऊ लागला.

येणारे भाविक स्वतःहून म्हणत, “आम्हाला काही तरी मठाची सेवा करण्याची संधी द्या.” श्री बाबा म्हणत, “हा मठ माझ्या एकट्याचा नाही. हा मठ सर्वासाठी आहे. तो तुमचाही आहे.” दृष्टांतामध्ये ज्या नऊ दैवतांनी श्री बाबांना दर्शन दिले, त्याच्या बांधकामाविषयी येणाऱ्या भाविकांना श्री बाबा सूचना करीत. येणाऱ्या भाविकांनी श्री बाबांच्या सूचनांचे श्रध्देने पालन केले. पहाता-पहाता नऊ मंदिरांचे बांधकाम पूर्ण झाले. मठ आता आकार घेऊ लागला होता. मठाच्या दक्षिणेकडे रामेश्वर, गोरक्षनाथ, गणपती, हनुमान, भैरवनाथ, जगदंबा देवी, श्री दत्त, श्री विष्णू व संत तुकाराममहाराज अशी ९ मंदिरे श्री बाबांनी बांधली.

गोरक्षनाथाच्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करताना एक चमत्कार भक्तांनी अनुभवला. मूर्तीची स्थापना करण्यापूर्वी तीन साधू मठात आले. “आम्ही मूर्ती बसवितो” असे म्हणाले. श्री बाबांनी अनुमती दिली. मंत्रोच्चार, आरती झाली. साधूंना जेवणासाठी पाने तयार केली. साधूंना बोलविण्यास गेले असता ते मंदिरात नसल्याचे आढळले. श्री बाबा म्हणाले, “तीन नाथ आपले काम करून गेले. संत महंतांना फलाची अपेक्षा नसते.”

सुरुवातीला मठाच्या परिसरात पाण्याचा तुटवडा होता. येणाऱ्या भाविकांना पिण्यासाठी पुरेसे पाणी मिळत नसे. त्यामुळे

श्री बाबांचे अंतःकरण खूप दुःखी व्हायचे. एकदा पहाटे पांडुरंगाला श्री बाबांनी विनवणी केली की, तुझ्याकडे येणारा भाविक समाधानाने गेला पाहिजे. पाणी नसल्याने तो कसा समाधानी पावेल? तेव्हा मठाच्या टेकडीवर विशिष्ट दोन ठिकाणी खोदकाम कर, पाणी मिळेल असा ध्वनी अंतःकरणातून आला.

एक ठिकाण टेकडीखाली होते आणि दुसरे टेकडीच्या वरच्या भागातच होते. त्या दोन्हीही ठिकाणी श्री बाबांनी खोदकाम सुरू केले. दोन्ही जागी पाणी लागले. श्री बाबांना अतिशय आनंद झाला. अत्यानंदाने त्यांच्या नेत्रातून अश्रुधारा वाहू लागल्या. ते सद्गदीत कंठाने म्हणाले की, “माझ्या पांडुरंगाला माझ्यापेक्षा त्याच्या भक्तांची खूप काळजी आहे” ज्या दोन ठिकाणी पाणी लागले त्यापैकी एकीकडे विहीर बांधली गेली तर दुसरीकडे कूपनलिका बसविण्यात आली. टेकडीवरील पाण्याचा वापर मठातील नित्याच्या कामासाठी करायचे ठरले. टेकडीखालील विहीर रस्त्याच्या कडेला होती. त्या विहिरीच्या पाण्याचा वापर उन्हाळ्यातून रस्त्यावरून जाणाऱ्या प्रवाशांना पिण्यासाठी व्हावा म्हणून तशी व्यवस्था करण्यात आली.

मुबलक पाण्याची सोय होताच भाविकांच्या निवासाची गैरसोय श्री बाबांनी दूर केली. मठाच्या उत्तरेकडे एका भव्य धर्मशाळेचे बांधकाम श्री बाबांनी करून मठाच्या विकासाला एका कुटुंबाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. मठाच्या विकासकामात श्री बाबा स्वतःहून सहभागी होत असत. “तुम्ही हे काम कराच” असे त्यांनी कधीही कोणाला सांगितले नाही. कारण ते म्हणायचे की, “मी फक्त निमित्तमात्र आहे. करता करविता सर्व काही तो पांडुरंग आहे. तो पांडुरंगच निरनिराळ्या पुण्यवान भाविकांना प्रेरणा देऊन तो आपले कार्य करवून घेत असतो.”

श्री बाबा मठाधिपती होते. तरी त्यांनी आपण कोणी तरी मोठे आहोत, असे कधीच आचरण केले नाही. ते मठावर धोतर-पंचावर असत. ते मजूरकाम करणाऱ्या कामगारांत स्वतः मिसळत. आनंदाने काम करीत.

प्रथमच मठावर एखादा भाविक आला की तर त्यांना या मठात महाराज कोण आहेत ? हे समजत नसत. ते भाविक श्री बाबांनाच विचारायचे, “येथील महाराज कोठे आहेत ?” श्री बाबा हसायचे व म्हणायचे की, “येथे महाराज वगैरे कोणी नाही, पण मठाचं काम पहाणारा सेवक मीच आहे. बोला आपली काय अडचण आहे?” श्री बाबांच्या या सुसंवादाने येणारा भाविक ओशाळून जायचा आणि श्री बाबांच्या चरणी लोटंगण घ्यायचा. ओळख असो वा नसो, येणाऱ्या माणासाला ते “या महाराज, या देवा, या साहेब” या नावाने संबोधित व म्हणायचे की, तुम्ही उन्हातून आलात. थोडा वेळ विश्रांती घ्या. श्री बाबा स्वतः पाणी आणून देत असत. श्री बाबांना दुसऱ्यांची सेवा करताना खूप आनंद होत असे. येणाऱ्या माणसांशी ते प्रेमाने वागत. त्यामुळे येणाऱ्या माणसांना वाटे की, आपण आपल्या घरीच आलो आहे.

श्री बाबा दिसायला वागायला किती साधे, पावणेसहा फूट उंची, सावळा रंग, उभट गोल चेहरा, रूंद कपाळ, सरळ नासिका आणि अज्ञाताचा भेद करणारी नजर. वेष अगदी साधा. पांढरे शुभ्र धोतर, भगव्या रंगाची कोपरी, कपाळी गंध, गळ्यात रूद्राक्षमणि असलेली तुळशीची माळ. श्री बाबांची सदैव हसरी प्रसन्न मुद्रा. किती साधी राहणी, कसले अवंडबर नसल्याने मठात आलेला प्रत्येक माणूस सहजपणे नतमस्तक होत असे.

श्री बाबा क्षणभरातच आपल्या मधुर वाणीने समोर

असलेल्या माणसांना आपलेसे करून टाकत. मठावर येणाऱ्या हजारां लोकांची सेवा करताना देखील ते कधी थकत नव्हते की त्यांच्या चेहऱ्यावर कधी त्रासिक भाव उमटले नाहीत. प्रसंग कितीही कठिण असो श्री बाबांच्या चेहऱ्यावरची शांती जरादेखील कधी ढळली नाही. असे हे श्री बाबा एकांतप्रिय असले तरी अनेकांचे आधार होते.

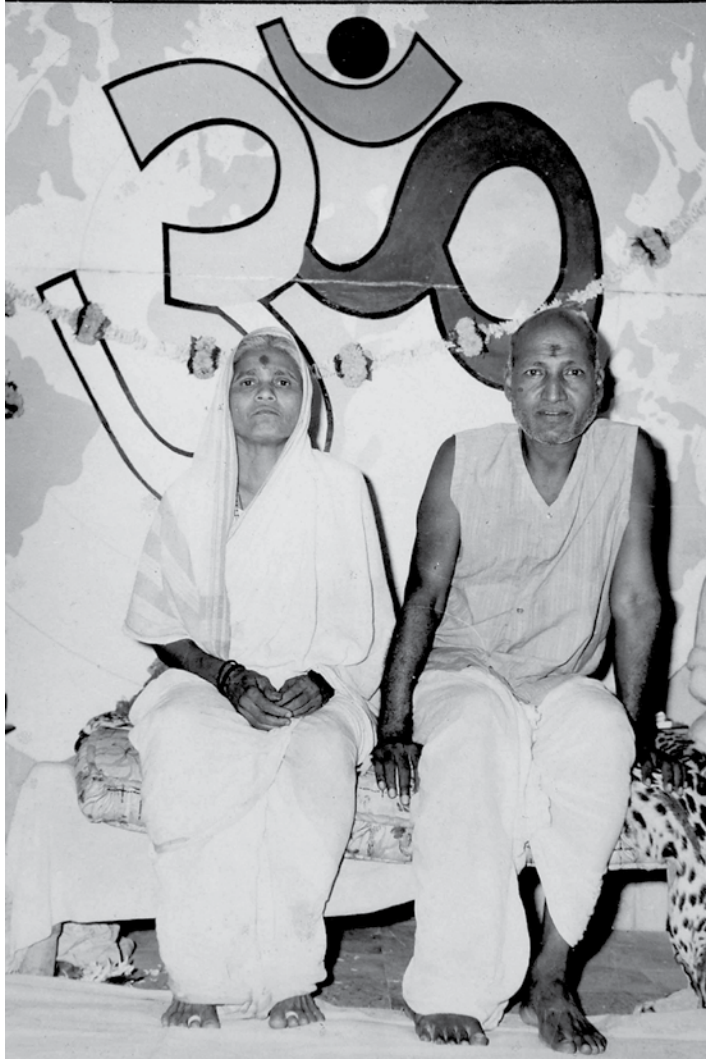
हरिराम आश्रय मठाच्या स्थापनेनंतर संत गणोरेबाबांचे कष्टमय जीवन थांबले नव्हतेच. मोठ्या कष्टाने, श्रमाने आणि स्वतः

घाम गाळून त्यांनी मठाचा विकास केला होता. या दैवी कार्यात त्यांना सीतामाईची पदोपदी मदत मिळत होती. येणाऱ्या भक्तांना मातृप्रेम देण्याचे सामर्थ्य सीतामाईमध्ये श्री बाबांच्या सहवासामुळे प्रकट झाले होतेच. येणाऱ्या भाविकांच्या मनाची तहान संत गणोरेबाबा शमवीत. तर देहाची तहान-भूक आई आपल्या अन्नदानाने पूर्ण करीत. असा तन-मनाने तृप्त झालेला भाविक मठाचा एक घटकच बनून जात असे.

मंदिरे, धर्मशाळा उभारल्याने मठाचा कारभार वाढत गेला. धार्मिक कार्यक्रम सुरू झाल्याने अनेक वस्तू लागत असत. या वस्तू-भांडी ठेवण्याची एक खोली व भक्तगणांना मार्गदर्शन करण्याकरिता एक खोली श्री बाबांनी बांधून घेतली. त्यानंतर २९ मार्च १९६८ गुढी पाडव्याच्या दिनी श्री बाबांनी भाविकांना एकाग्रतेने

ध्यानसाधना करता यावी म्हणून एक गुहा बांधण्याचे ठरवले. जमिनीत खोल बांधलेल्या या गुहेचे आतल्या आत दोन भाग करून दगडी बांधकाम करण्यात आले. गुहेत बसलेल्या साधकाची पूर्ण एकाग्रता कशी साधेल व बाहेर होणारा आवाज आत बसलेल्या साधकाला ऐकू येणार नाही याची पूर्ण शास्त्रीय दृष्टिकोनातून दक्षता घेण्यात आली.

गुहेबाबत श्री बाबा कधी कधी गंभीर व लीन आवाजात

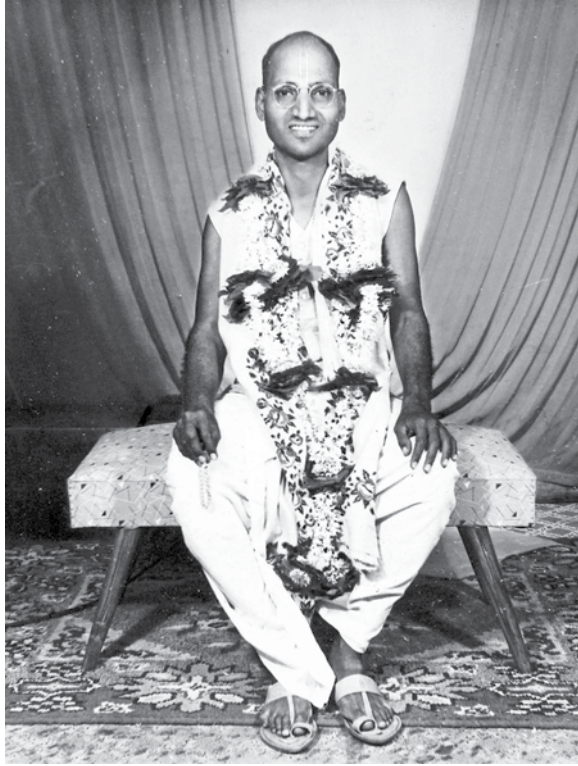
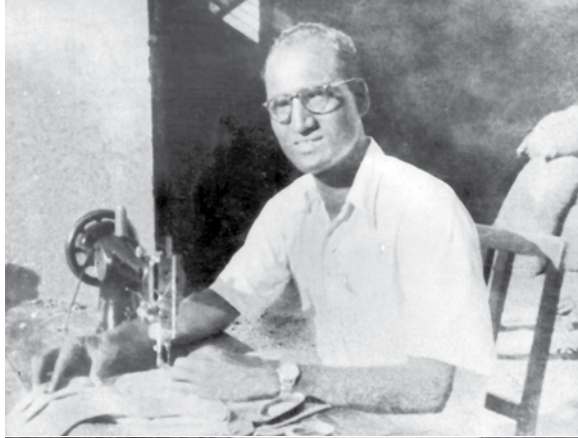

म्हणत, “पांडुरंगाने माझ्याकडून जी गुहा बांधून घेतली ती श्रेष्ठ दर्जाची आहे” श्री बाबांनी गुहेच्या शेजारी एक झोपडी बांधली होती. ही झोपडी म्हणजे श्री गणोरेबाबांचे आध्यात्मिक गुरुकुलच होते. या झोपडीत बसून श्री बाबांनी अनेक वर्षे सेवाकार्य केले. पूर्वी ते ज्या खोलीत सेवा करीत त्या खोलीत ते प्रवचने करत. केवळ पारमार्थिक म गर्दशन करण्याचे काम ते या खोलीत करत. भाविकांच्या अडचणींचे निवारण ते झोपडीत करत.

पवित्र तीर्थक्षेत्री ३६ कोटी देवांचे अस्तित्त्व असणारी गो माता असतेच. श्री बाबांनीही म ठात गाईसाठी गोशाला बांधली. गोशालेच्या बाजूलाच प्रसाधन गृह बांधण्यात आले. हळूहळू मठाचा व्याप वाढत गेला. श्री बाबांच्या योजना साकार होत गेल्या. श्री बाबा म्हणत, “मी फक्त पांडुरंग जशी आज्ञा करतो तसे मी करतो, मी फक्त निमित्तमात्र आहे. माझे स्वतःचे असे काहीच नाही.”

वृक्षवेळींनी नट लेल्या परिसरात हरिराम आश्रय मठ गेल्या चार दशकांपासून एक निसर्गरम्य, पावन तीर्थक्षेत्र बनला आहे. म ठाच्या स्थापनेपासून संत गणोरेबाबांनी पर्यावरणाचे महत्त्व जाणून शुद्ध हवा व प्रसन्न वातावरणाकरिता अनेक प्रकारची झाडे मठाच्या परिसरात लावली. आजही ती झाडे श्री बाबांच्याच रूपाने सावली देत, फुलेफळे देत मठाची शोभा वाढवीत आहेत. अनेक पक्षीही मठात घरटी करून सकाळ-संध्याकाळ सुस्वरे आळवीत असतात.

आळंदीत ज्ञानदेवांच्या सम अधीजवळ असणारा अजाण वृक्ष मठात

पाहाण्यास मिळतो. श्री बाबांच्या निर्वाणानंतर आळंदीतूनच अजाण वृक्षाचे रोपटे मठात आणून लावण्यात आले होते. या अजाण वृक्षाजवळच श्री बाबांनी सर्वप्रथम छोटी झोपडी बांधून आपले मानवजातीच्या उद्धाराचे कार्य सुरू केले होते. श्री बाबांना औषधी वनस्पतींचे सखोल ज्ञान होते. असाध्य रोगावर कोणती वनस्पती रामबाण उपाय आहे, याचा श्री बाबांना गाढा अभ्यास होता. श्री बाबा हे वैद्यही होते. आपल्या या औषधी वनस्पतींद्वारे त्यांनी अनेकांना रोगमुक्त केले होते. वड, पिंपळ आणि औदुंबर अशी एकाच रेषेत असणारी झाडे श्री बाबांनी लावून मठाचे हेदेखील एक वेगळेपण पूर्वापासूनच निर्माण करून ठेवले आहे.

संत गणोरेबाबांना तुकारामम हाराजांनी माघ शुद्ध दशमीला नाममंत्र दिल्याने या पुण्यदिनी त्यांनी मोठा उत्सव साजरा करण्याचा पायंडा पाडला. सुरुवातीला श्री बाबांच्या काळात दशमीचा उत्सव एका दिवसाचा होता. याच उत्सवात महाप्रसादाचा-भंडान्याच्या कार्यक्रम चि प्रथा श्री बाबांनी रूढ करून ठेवली आहे. अन्नप्रसादासाठी सर्व वस्तू भाविक स्वेच्छेने श्री बाबांकडे आणून देत.

मठाची स्थापना गुढी पाडव्याच्या दिवशी झाल्याने या मंगलदिनी जगकल्याण व शांतिकरिता श्री बाबांनी नवग्रह शांती यज्ञ सुरू केला. या दिवशीच श्री बाबा येणाऱ्या भाविकांना नाममंत्र देत असत. गुरुपौर्णिमेचा मोठा कार्यक्रम श्री बाबांच्या काळापासून उत्साहात साजरा होत आहे.

प्रेमनिधी संत गणोरेबाबांचे विचार-आचार

विसरायला शिक्का
 अंतरीचे प्रेम
 समदृष्टि
 जयजीवा नमस्कार
 चिंतन गुरूचे
 ध्यान पांडुरंगाचे
 ज्ञान ॐचे
 नाम विठ्ठलाचे

अविनाश देवनाळकर

मानवी जीवनात एकंदर पहाता, सुखापेक्षा दुःख अधिक, समाधानापेक्षा असमाधान अधिक व स्वस्थतेपेक्षा अस्वस्थता अधिक. जीवन हे अतिशय गुंतागुंतीचे असून फार गूढ आहे. बुद्धीने या जीवनाचा अंत लागत नाही. परंतु ज्याला समाधान हवे असेल त्याची समस्या श्रद्धेने सुटेल. बुद्धीने नाही. बुद्धी विचारांच्या जंगलात नेऊन तुम्हाला सोडून देईल तर श्रद्धा तुमचे बोट धरून तुम्हाला योग्य दिशेने घेऊन जाईल. योग्य श्रद्धेने जीवनाचे कोडेही हळूहळू उलगडत जाईल. सारांश बुद्धीने जीवनाचे कोडे उलगडत बसण्यापेक्षा, श्रद्धेच्या आधारे आपल्या वाट्याला आलेले जीवन आनंदमय करण्याची कला शिकण्यातच माणसाचे खरे शहाणपण आहे. या जीवनात ज्ञान मिळविण्याची धडपड करण्यापेक्षा अज्ञान घालवावे लागते, मला काय कळते आहे यापेक्षा मला काय कळत नाही ते समजाऊन घ्यावे लागते. परमेश्वर सर्व करतो या समजुतिने अकर्तेपण लादून घेण्यापेक्षा कर्तेपण सोडावे लागते. निवृत्त होण्यापेक्षा प्रवृत्ती आवरावी लागते. वैराग्य किंवा विरक्ती धारण करण्यापेक्षा विषयाची वृत्ती नष्ट करावी लागते. देवबुद्धीला आवाहन करण्यापेक्षा देहबुद्धी नाहीशी करावी लागते.

बाह्यजगाच्या प्रवासात तुम्ही क्षिणला असाल तर आतल्या

जगाच्या प्रवास तुम्हाला विश्रांती देईल. बाह्यजगाच्या प्रवासाने तुम्ही जर अस्वस्थ झाला असाल तर आतल्या जगाचा प्रवास तुम्हाला स्वस्थ करील. बाहेरच्या जगाच्या प्रवासाने तुम्ही जर रोगग्रस्त झाला असाल तर आतल्या जगाचा प्रवास तुम्हाला आरोग्य प्रदान करेल. बाहेरील जगाच्या प्रवासाने तुम्हाला जर खूप दुर्बलता आली असेल तर आतल्या जगाचा प्रवास तुम्हाला सामर्थ्य प्रदान करेल. बाहेरच्या जगातिला प्रवासात तुमचा आत्मविश्वास हरविला असेल तर आतल्या जगाचा प्रवास तुम्हाला स्वतःवरचा विश्वास परत देईल आणि बाहेरच्या जगाच्या प्रवासात तुम्हाला जर निराधार व असह्य वाटत असेल तर आतल्या जगाच्या प्रवासाने तुम्हाला आधार व सहाय्य दोन्ही प्राप्त होईल.

जो आतल्या जगात शिरला व रमला त्याला इतर काही न कळता सर्व कळते. जो बाहेरच्या जगातच रंगला त्याला सर्व कळल्यासारखे वाटेल परंतु काहीच कळणार नाही.

आतल्या जगाच्या अभ्यासाचे व प्रवासाचे एकमेव साधन म्हणजे 'ध्यान' होय.

ख्रिस्ती धर्माच्या वाङ्मयात एक छान गोष्ट आहे. परमेश्वराने

सजीव सृष्टी निर्माण करण्यापूर्वी प्रथम एक प्रयोग करायचे ठरविले. त्याने प्रथम एक बैल, एक कुत्रा, एक घुबड आणि एक माणूस असे चार प्राणी निर्माण केले. त्या सर्वांना परमेश्वराने सांगितले की, तुम्हा सर्वांना मी प्रत्येकी वीस वर्षांचे आयुष्य देतो. तुम्ही सर्व पृथ्वीतलावर जाऊन वीस वर्षे राहा व परत येऊन मला तुमचा अनुभव सांगा. त्याप्रमाणे हे चारही प्राणी पृथ्वीतलावर आले. माणूस सर्वात हुशार असल्यामुळे सहाजिकच त्याच्याकडे सर्वांचे पुढारीपण आले. माणसाने बैलाला शेतात कामाला लावले. कुत्र्याला दिवसा राखण करण्यास सांगितले व रात्री घुबडाला राखण करण्यास बसविले. माणूस स्वतः मात्र इतरांना हुकूम सोडण्यापलिकडे दुसरे काहीच काम करीत नसे. पिक आल्यावर माणूस त्या धान्याचे चार हिस्से करीत असे, चलाखी करून स्वतःला जास्त हिस्सा घेत असे व इतरांना अर्थातच कमी हिस्सा देत असे.

होता होता वीस वर्षे निघून गेली. चारही प्राणी परमेश्वराकडे परतले. परमेश्वराने सर्वांना विचारले. पृथ्वीतलावरील वीस वर्षांचा तुमचा अनुभव काय आहे? तुमचे आयुष्य कसे गेले? तुमचे आयुष्य तुम्हाला कमीजास्त करून हवे आहे का? यावर बैल म्हणाला, छे छे आयुष्य फार कष्टाचे आहे. कष्ट कर कर करायचे, मर मर मरायचे, परंतु ज्यांच्यासाठी मी कष्ट करतो त्यांना त्याची काहीच जाणीव नसते व पर्वाही नसते. दोन सहानुभूतिचे शब्द सुद्धा कोणी उच्चारत नाही. हे अतोनात कष्टाचे आयुष्य जर कमी करून मिळाले तर मला हवे आहे. कुत्रा म्हणाला, याच्यावर वसावसा ओरडायचे, त्याच्यावर ओरडायचे. ओरडून ओरडून घसा बसला सर्वजण हाडहाड करतात ते वेगळेच. कोणी जवळ करीत नाही. मला असले आयुष्य जास्त जगण्याची अजिबात इच्छा नाही. असले आयुष्य जेवढे कमी होईल तेवढे चांगले घुबडानेही आपले मत मांडले. ते म्हणाले, सर्वजण शांतपणे झोपलेले असतात. मी एकटाच जागत बसतो. रात्री एकट्याने जागून जागून मी अगदी कंटाळलो आहे. या आयुष्याचा मला अगदी कंटाळा आला आहे. मला माझे आयुष्य कमी करून दिल्यास मी ती परमेश्वराची कृपा समजेन.

शेवटी माणसाची पाळी आली. माणूस खुषीत होता. या वीस वर्षांत माणसाने काही कामच केलेले नव्हते. फक्त खाल्लेप्यायले होते व ऐषाराम केलेला होता. मजेत आयुष्य काढले होते. माणूस म्हणाला, वा! वा! फारच छान आयुष्य आहे. हे छान आयुष्य वाढवून मिळो तर मला हवे आहे. मला परमेश्वराने माझे आयुष्य वाढवून द्यावे.

परमेश्वर आश्चर्याने म्हणाला, 'अरे, हे सर्वजण म्हणतात आयुष्य कष्टाचे आहे. आम्हाला कमी करून हवे आहे आणि तू एकटाच म्हणतो आहेस की आयुष्य फार छान आहे. मला वाढवून द्यावे. हे तू खरोखरच मनापासून म्हणत आहेस का? हो मी अगदी मनापासून म्हणतो आहे, 'परमेश्वराने माझे आयुष्य वाढवून द्यावे.'

माणसाचा हा हट्ट पाहून परमेश्वर म्हणाला, 'ठीक आहे तर मग, या तिघांचे वीस वीस वर्षांचे आयुष्य मी तुला दिले. तू या तिघांचे व तुझे मिळून एकूण ऐंशी वर्षांचे आयुष्य जगशील'. माणूस खूप झाला. त्यावेळी त्याला या गोष्टीचे गांभीर्य समजले नाही. परंतु नंतर जेव्हा समजले तेव्हा वेळ निघून गेलेली होती.

सर्वसाधारणपणे माणसाच्या जन्मानंतरचे पहिल्या वीस वर्षांचे आयुष्य हे माणसाचे स्वतःचे आयुष्य असते. त्याची सर्व जबाबदारी घेणारे व त्याला जपणारे आईवडील असतात. तो मागेल ते व तसे आईवडील त्याला पुरवितात, त्याचे लाड करतात. त्याला कोणतीही जबाबदारी नसते, काम वगैरे काही करावे लागत नाही. कष्ट करावे लागत नाहीत. हे जन्मापासूनचे पहिले वीस वर्षांचे आयुष्य हे माणसाचे स्वतःचे आयुष्य होय.

त्यानंतर पुढील वीस वर्षांचे, म्हणजे चाळीशीपर्यंतचे आयुष्य हे त्याला मिळालेले बैलाचे आयुष्य होय. कष्ट कर कर करायचे मर मर मरायचे. या त्याच्या कष्टांची जाणीव, तो ज्यांच्यासाठी कष्ट करतो त्या त्याच्या आजूबाजूच्या इतर कुटुंबियांना-नातेवाईकांना असेलच असे नाही. बहुतेक ती नसतेच. ती त्याची जबाबदारीच समजली जाते. त्याच्या कष्टांचे कोणालाही काही विशेष वाटत नाही.

वय वर्षे चाळीस ते साठ हे माणसाचे आयुष्य म्हणजे, त्याला मिळालेले कुत्र्याचे आयुष्य होय. माणसाने आतापर्यंत जे कष्ट करून मिळविलेले असते, त्याची व्यवस्थित राखण करण्याचे काम त्याला करावे लागते. इन्कम टॅक्स, सेल्सटॅक्स, प्रोफेशनल टॅक्स, घरपट्टी, पाणीपट्टी, लाईट बील, दूध बील, मेन्टेनन्स, अनेक टॅक्सेस व अनेक हप्ते, इत्यादी व अशा सर्वांच्यापासून स्वतःचे, स्वतःच्या मालमत्तेचे व स्वतःच्या कमाईचे रक्षण करणे, त्याची राखण करणे यातच त्याचे बहुतेक सर्व उत्तरायुष्य निघून जाते. हा माझा हिस्सा, यात मी इतका खर्च केला आहे, मला त्यात हिस्सा नको का? माझा मालमत्तेतील हिस्सा, हे दागिने माझ्या आईने दिलेले आहेत, ही माझी सीमा ही तुझी सिमा, हा माझा बांध हा तुझा बांध अशा प्रकारच्या समस्यांशी माणसाला या वयात झगडावे लागते.

वय साठ ते ऐंशी ही वृद्धापकाळाची वीस वर्षे म्हणजे माणसाला मिळालेले घुबडाचे आयुष्य होय. माणसाचे शरीर थकलेले असते, खूप थकवा व अशक्तपणा हाच एक आजार असतो. त्यातच डायबिटीस, ब्लडप्रेसर, सांधेदुखी, हृदयविकार, दमा असा एखादा किंवा यापैकी एकदोन आजार जडलेले असतात. अनेक वेळा झोपेच्या गोळ्या घेऊनही झोप येत नाही. घरात आजूबाजूला सर्वजण आरामात झोपलेले असतात व माणूस एकटाच घुबडाप्रमाणे रात्रभर जागत बसलेला असतो.

वयाची तिशी ओलांडली की, हळूहळू माणूस प्रौढत्वाकडे झुकू लागतो. स्वतःची व स्वतःच्या मर्यादांची, आजूबाजूच्या समाजाची

व एकंदर मानवी जीवनाची त्या व्यक्तिला बऱ्यापैकी कल्पना येऊ लागते. वयाच्या पस्तिसनंतर माणूस अधिक परिपक्व बनू लागतो. चाळीसाव्या वर्षी मला प्रथमच स्वतःच संशय येऊ लागतो की, मी मूर्ख तर नाही? पन्नासाव्या वर्षी माझी खात्री पटते की, मी मूर्खच आहे. हा मूर्खपणा घालविण्यासाठी मग मी विविध योजना आखतो आणि या सर्व योजना आमलात आणता आणता मला वार्धक्य गाठते व मी म्हातारपणाच्या जीर्णतेने ग्रासला जातो व माझा मूर्खपणा घालविण्यात मला यश येण्यापूर्वीच मृत्यू मला गाठतो.

कमीजास्त प्रमाणात, ढोबळमानाने बहुतेकांचे आयुष्य याप्रमाणे व्यातित होत असते. वेदांताचे असे म्हणणे आहे की, आपल्या जीवनाचे स्वरूप व्यवस्थित समजाऊन घ्या, म्हणजे हे जीवन तुम्हाला घायाळ करू शकणार नाही, हे जीवन तुम्हाला जखमी करू शकणार नाही, हे जीवन तुम्हाला निराश व दुःख करू शकणार नाही. वेदांत तत्त्वज्ञान हे जीवन तुम्हाला फेकून द्यायला सांगत नाही, हे मानवी जीवन तुच्छ आहे ते सोडून तुम्ही रानात निघून जा. असेही हे तत्त्वज्ञान तुम्हाला सांगत नाही. तर या जीवनाचे स्वरूप नीट समजाऊन घ्या असे वेदांताचे तुम्हाला आवाहन आहे.

सध्या भारताच्या छोट्या-मोठ्या शहरातून राहाणारा जो श्रीमंत वर्ग, उच्चमध्यम वर्ग व मध्यमवर्ग आहे, तो सर्व बुद्धीजीवी वर्ग पाश्चात्य विचारसरणीने प्रभावित झालेला दिसून येतो. असा प्रभाव पडण्यास काही हरकत नाही. परंतु हा प्रभाव कोणत्याही तर्कनिष्ठ व परिपूर्ण अशा अभ्यासातून निर्माण झालेला नसून हा प्रभाव केवळ मानसिक गुलामगिरीच्या भावनेतून व न्यूनगंडाने पछाडलेल्या दृष्टिकोनातून निर्माण झालेला आहे. पाश्चात्यांकडून आलेले व ज्याला आधुनिक किंवा अत्याधुनिक असे विशेषण लावले जाते ते सर्व चांगले, निर्दोष व सर्वश्रेष्ठ असलेच पाहिजे व त्याची कोणतीही बुद्धिनिष्ठ-तर्कनिष्ठ मिमांसा न करता आम्ही ते स्वीकारले पाहिजे आणि त्यामुळेच आमचा विकास होणार आहे. आम्ही सुसंस्कृत-सुशिक्षित बनणार आहोत व त्यामुळेच आम्हाला सुख, समृद्धी, शांती व समाधान मिळणार आहे. या भावनेतून केलेली पाश्चात्यांची आंधळी नक्कल हाच बहुसंख्य शहरवासियांच्या जीवनाचा आज आधार बनला आहे. ज्याप्रमाणे आमच्या समाजात खुळचट आणि विचित्र समजुती आहेत अगदी

त्याचप्रमाणे पाश्चात्य समाजातही अशाच विचित्र आणि खुळचट समजुती असलेल्या आपल्याला आढळून येतात. कोणत्याही समाजात दोष हे असतातच. परंतु आपल्या समाजाच्या वेडेपणाच्या कल्पना व समजुती व दोष घालविण्यासाठी दुसऱ्या समाजाच्या वेडेपणाच्या समजुती व कल्पना आणि दोष घेऊन आपल्यात सुधारणा होईल का?

बहुतेक सर्वच लोकांच्या बाबतीत प्रथम क्रमांकावर आर्थिक समस्या असतात व दुसऱ्या क्रमांकावर आरोग्याच्या समस्या असतात. या आधुनिक काळात या दोन्ही समस्या दिवसेंदिवस अधिकाधिक किचकट होत आहेत. 'आता काय आमची चाळीशी आली, आता हे असे चालायचेच!' असे उद्गार सर्रास कानी पडतात. वास्तविक

हा काही निसर्ग नियम नाही. हा आताच्या माणसाने करून घेतलेला समज आहे. एकंदर परिस्थिती पाहता या आधुनिक माणसाला आरोग्यापेक्षा रोगाचेच ज्ञान अधिक असलेले आढळून येते आणि त्यालाच तो आरोग्याचे ज्ञान समजतो.

आपल्या सर्वच अवयवांची व यंत्रणांची शक्ती याप्रमाणे हळूहळू कमी होत जाणार आहे. याचे प्रत्येकाने भान ठेवणे अत्यावश्यक आहे.

वय वर्षे पस्तिस (३५) पर्यंत प्रत्येकाने खाण्यासाठी जगावे परंतु पस्तिशीनंतर मात्र त्याने व्यवस्थित जगण्यासाठी मी काय व कसे खावे हे शिकण्याची आवश्यकता आहे. ही गोष्ट लक्षात घेऊन प्रत्येकाने वयोमानानुसार आपल्या खाण्यापिण्याच्या सवयी बदलल्या पाहिजेत. तसेच जीवनाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोनही बदलणे आवश्यक

आहे. वयाला अनुसरून अन्नाच्या प्रमाणात व अन्नाच्या दर्जात प्रत्येकाने अनुकूल बदल करित जाणे आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत हितावह ठरते. त्याचप्रमाणे बदलल्या काळानुसार व वयानुसार तुमचा जीवनाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन व इतरांशी, विशेषतः कुटुंबियांशी वागावयाच्या पद्धती यातही योग्य तो बदल केल्यास आरोग्याच्या अनेक समस्या उद्भवणारच नाहीत. तुमच्या खाण्यापिण्याचा सवयी व तुमचा जीवनाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन या दोन गोष्टींचा तुमच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्याशी अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे.

माणसाची जीभ हा अत्यंत लहान परंतु अत्यंत महत्त्वाचा अवयव आहे. हा लहानसा अवयव मनुष्याच्या जेवढा ताब्यात असेल तेवढे त्याचे आयुष्य यशस्वी होईल. तो जीवन जिंकेल.

खाणे व बोलणे ह्या दोन्ही महत्त्वाच्या क्रिया जीभेच्या सहाय्याने केल्या जातात. या दोन्ही क्रियांवर जर माणसाचा ताबा असेल, या दोन्ही क्रिया करताना माणूस जर जिभेच्या आहारी गेला नाही तर त्याने निम्म्याच्यावर जीवन जिंकले आहे, आपले जीवन यशस्वी झाले आहे, असे त्याला आढळून येईल.

सारांश सर्वांनी साध्यासोप्या, कोणताही दुष्परीणाम नसणाऱ्या व भारतीय हवामानाशी एकरूप असणाऱ्या आयुर्वेदिक वनस्पती औषधांचा वापर करून व त्याच बरोबर आहारविहाराचे पथ्यपालन करून, नियमित व योग्य असा भारतीय योगासनांचा व ध्यानाचा घर्च्याघरीच अभ्यास करून स्वतःचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य उत्तम राखावे.

या मानवी जीवनात खोटेपणा आहे, ढोंग आहे, गैरसमज आहेत, खोटीनाटी निंदानालस्ती व बदनामी आहे, अपमान आहेत, विविध प्रकारची दुःखे आहेत, अपेक्षाला आहे, विश्वासघात आहे, पैशाचे नुकसान आहे, फसवणूक आहे, आजारपण आहे, आजारपण आहे, अपघात आहे, म्हातारपण आहे, अचानक उद्भवणारी संकटे आहेत, मृत्यू आहे. या व अशा सर्वच गोष्टींचा अनुभव लहानमोठ्या सर्वच व्यक्तींना घ्यावा लागतो. या पृथ्वीतलावर जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तींच्या वाट्याला यातील बहुतेक सर्व अनुभव कमीजास्त प्रमाणात येतच असतात. हे जीवन असेच आहे. ते कसेही असले तरी माणसाला स्वीकारावेच लागते. त्यापासून माणसाची सुटका नसते.

हे जीवन असे आहे. मग पुढचा प्रश्न असा येतो की, हे जीवन आम्हाला जगायचे आहे का? मग आमच्या आतून उत्तर आले की, हो, जीवन कसेही असले तरी मला ते जगायचे आहे. अर्थातच मग पुढचा प्रश्न निर्माण होतो, कसे जगायचे आहे? आपल्याकडे दोनच पर्याय आहेत. एक पर्याय आहे जीवन रडत रडत जगणे व दुसरा पर्याय आहे. जीवन लढत लढत जगणे. तिसरा कोणताही पर्याय आमच्यापुढे उपलब्ध नाही.

जीवन रडत रडत जगायचे असेल तर घरात कोपऱ्यात बसा आणि खुशाल भरपूर रडा. असे करण्याने जीवनाच्या समस्या सुटतात का ते पहा. त्या सुटणार नाहीत. त्यानंतर येतो दुसरा पर्याय, लढतलढत जीवन जगणे, लढतलढतच आम्हाला जीवनाच्या सर्व समस्या सोडवाव्या लागतात. या खेरीज आमच्याकडे दुसरा कोणताही पर्याय नाही.

आजपर्यंत मानवजातीची जी प्रगती झाली आहे ती सर्व दुःखामुळे किंवा दुःखावर मात करण्याच्या धडापडीतूनच झालेली आहे. समस्यांना तोंड देतादेता व त्या सोडवता सोडवताच मनुष्याची अंतस्थ शक्ति विकसित होत असते, मनुष्याचा विकास होत असतो. त्याची बुद्धी विकसित होत असते. शिकागोमध्ये असताना, एका पत्रकार महिलेने स्वामींना प्रश्न विचारला, 'स्वामी जीवन म्हणजे

काय?' स्वामींनी अप्रतिम उत्तर दिलेले आहे, 'माणसातील एक अंतस्थ शक्ती तिच्या मुळ स्वरूपात बाहेर प्रकट होण्यासाठी धडपडत असते आणि बाहेरची परिस्थिती तिला दाबत असते. या संघर्षाचे नाव म्हणजे जीवन होय', हा संघर्ष हेच जीवनाचे सौंदर्य आहे. हा संघर्ष नसता तर मानवी जीवन कंटाळवाणे व निरस झाले असते. मानवाच्या मन-बुद्धीचा विकासच झाला नसता.

हे जीवन असे आहे की वाघ म्हटले तरी खाते आणि वाघोबा म्हटले तरी खाते, असेच जर असेल तर मग वाघ्या म्हणा बरे, बघुतरी ते काय करते! सारांश निर्भय मनाने आपण जीवनाला सामोरे जाऊ या आणि ताठ मानेने आपण जीवन सीकारू या. आपल्या सर्वांनाच केव्हातरी मरायचे आहे. तरमग आपण रडतरडत मरण्यापेक्षा, लढतलढत मरणे पसंत करू या. दुःखामुळेच माणसाची प्रगती झाली आहे व होत असते. आपण समस्या आणि दुःखाचे स्वागत करू या. हा दृष्टीकोन स्वीकारल्यानेच आपल्या मन-बुद्धीचा व अंतस्थ शक्तिचा विकास होत जाईल. फुलांच्या गादीवर झोपून आनंदाने जीवन जगत कोणी मोठा झालेला माणूस मी अद्याप पाहिलेला नाही. मानवजातीवर प्रभाव गाजविणाऱ्या मोठमोठ्या लोकांच्या चरित्रातूनही आपल्याला हाच संदेश मिळतो. सर्व वेदांताचे-उपनिषदांचे सार स्वामी फक्त दोन शब्दात सांगतात, 'निर्भय बना, बलवान बना.'

आपले शरीर जन्माला येते, वाढते, काही काळ स्थिर राहाते व नंतर हळूहळू नष्ट होत जाते. हा नियम श्रृष्टीतील सर्वच इद्रियगम्य गोष्टींना लागू आहे. मात्र आपल्या शरीराबरोबर जे मन जन्माला येते त्या मनाला हा नियम लागू नाही. आपण आपल्या मनाची वाढ हवी तेव्हाही, हवी त्या दिशेने, अगदी अनंतापर्यंत करू शकतो. परंतु बहुसंख्य लोक संपूर्ण आयुष्य या शरीराभोवतीच गरगर फिरण्यात घालवितात. स्वतःच्या शरीराचा विचार किंवा दुसऱ्याच्या शरीराचा विचार. स्वतःच्या मनाच्या-विचारांच्या वाढीकडे, विकासाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष देणारी माणसे फार कमी आढळतात.

आपल्याला या भौतिक शरीराबरोबरच एक विचारशरीर असते व या विचारशरीराची सुद्धा आपल्याला जाणीवपूर्वक वाढ करणे अत्यावश्यक आहे. या गोष्टीचेही प्रत्येक सुशिक्षित स्त्री-पुरुषाने भान ठेवले पाहिजे.

खाणेपिणे व कामवासना भोगणे व सामाजिक वेडेपणाच्या त्याचत्याच गप्पा करणे, याखेरीज आयुष्याला दुसरे कोणतेही ध्येय नसलेली, कोणत्याही विषयाचा गंभीरपणे विचार न करणारी व सखोल अभ्यास नसलेली अनेक माणसे आपल्या आजूबाजूला असतात. पान खावून कुठेही पिचकाऱ्या टाकणाऱ्या माणसांप्रमाणे कोणत्याही विषयावर उथळ शेरबाजी करित हिंडणे व न मागता कोणालाही सल्ला देणे ही या माणसांची खास सवय असते. अशा माणसांचा एक आवडता सल्ला ते ने मागता सर्वांना देत असतात. योग! आध्यात्म!

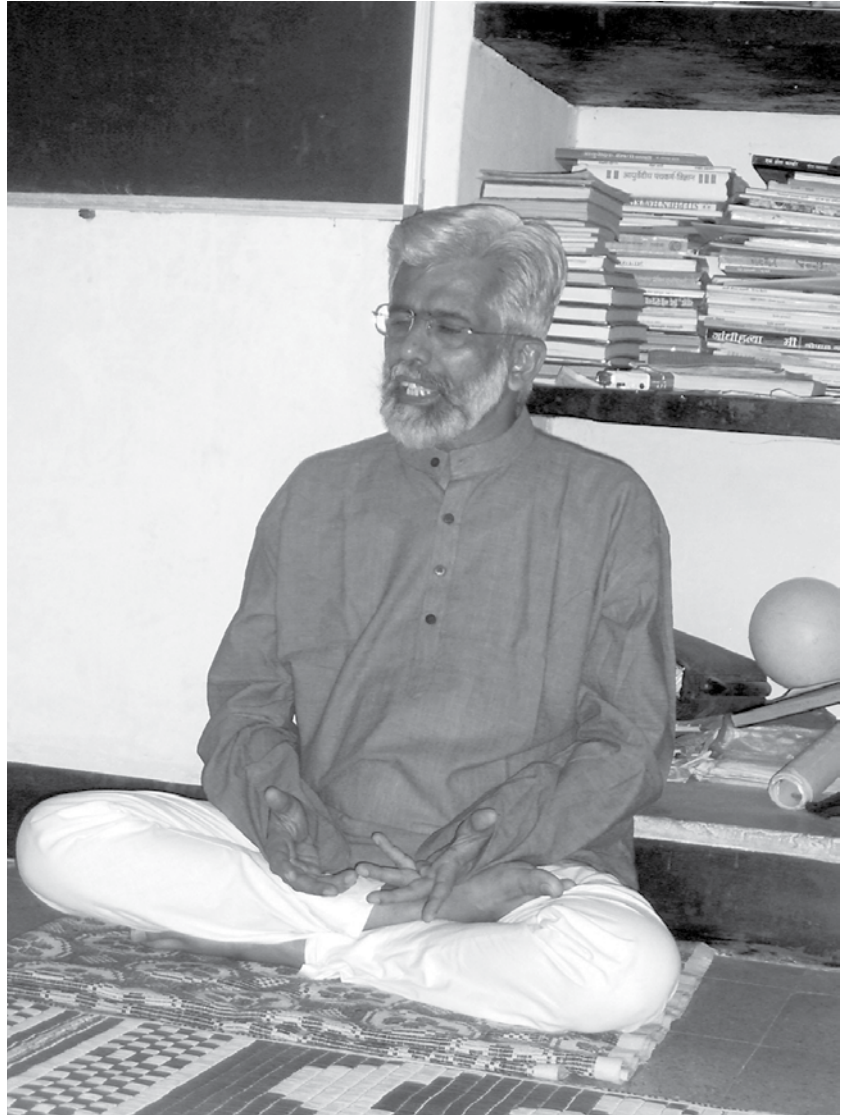
या वयात कसला आला आहे योग आणि कसली साधना व कसलं आध्यात्म! या वयात चांगले खावे-प्यावे मजा करावी. या सर्व गोष्टी म्हतारपणी करावयाच्या असतात. जणू यांना सर्व जीवन समजले आहे, योग व अध्यात्मिक शास्त्र जणू हे लोक कोळून प्यायले आहेत. अशा थाटात हे लोक असली बेजबाबदार व उथळ विधाने करीत असतात. आणि ज्याचा स्वःतावर विश्वास नसेल. ज्याचे मन अस्थिर व कमकुवत आहे अशा लोकांवर असल्या विधानांचा-सल्याचा त्वरीत परिणाम होत असतो. सारांश कोणत्या विषयावर कोणाचा सल्ला घ्यावा. कोणाची विधाने आणि शिरेबाजी मनावर घयावी याचे तारतमय सुध्दा प्रत्येकाने बाळगणे आवश्यक आहे.

पैसे मिळविणे, साधन-भजन-पूजन, योगासने-प्राणायाम-नामस्मरण-ध्यान, यात्रा, तीर्थाटन, वाचन इत्यादी व अशा सर्व चांगल्या सवयी सर्वांनी पूर्वाध्यात प्रथम वयातच लावून घेतल्या पाहिजेत. म्हतारपणी मेंदूचे स्क्रू ढील होताता, काही लक्षता राहात नाही, कफदात-पित्त बळावते. सर्व सवयी व शरीर घट्ट होते, दोन पावलेही धड चालत येत नाहीत, कोणाचा तरी आधार लागतो, माणूस तीचतीच वटवट करतो व इतरांना त्रास देतो. काही मिळविण्याची आसही राहात नाही सारांश वृद्धापकाही काहिही होत नाही. शरीर जीर्ण होण्यापूर्वी, शरीरावर वार्धल्याच्या जीर्णतेची छाया पडण्यापूर्वीच जे काही करायचे-मिळवायचे ते मिळवून घ्या. खाऊन खाऊन किती खाल? ऐकून ऐकून किती ऐकाल? पाहून पाहून किती पहाल? हळूहळू तुमचे सर्व दात व पचनशक्ती तुम्हाला सोडून जाणार आहे. तुमचे कान व डोळेही अधू होऊन तुम्हाला सोडून जाणार आहेत. पूर्व वयातच जर नामस्मरण, ध्यान, परमश्र्चर चींतन अशा सवयी लागलेल्या असतिल व तुम्हाला अंतर्मुख होऊन आतल्या जगात रमण्याची सवय लागलेली असेल तर सर्व अवयव सोडून गेल्यावर सुध्दा, तुम्हाला स्वःताला त्रास होणार नाही व तुम्ही आजूबाजूच्या लोकांनाही त्रास देणार नाही. तुमचा वृद्धापकाळ सुखाचा होईल. भारतीयांचे अद्वैत तत्त्वज्ञान माणसाच्या जीवनाचीच नव्हे तर त्याच्या मृत्यूचीही तयारी करून घेते हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे.

स्वामी म्हणतात, 'जे आपल्या गरजा कमीतकमी ठेवतात व चांगले संयमशील जीवन जगतात ते अखेर जीवनाची लढाई जिंकतील

आणि जे भोग व वैभव यांच्यामागे धावत सुटतात, ते काही काळ कितीही शौर्य व चमक दाखवीत, त्यानं मरून नष्ट व्हावेच लागेल.'

आपल्यासारख्या सर्वसामान्य माणसाला भविष्यबद्दल पूर्ण अज्ञान असते. त्याने श्रद्धा ठेवून परमेश्वराच्या इच्छेवर सर्व सोपवावे. आपल्याला हव्या असणाऱ्या गोष्टीसाठी व्यवहाराच्या दृष्टीने योग्य वाटतील ते सर्व प्रयत्न अगदी मनापासून करावेत. प्रयत्नात कसूर करू नये मात्र त्याचा होणारा परिणाम सर्वस्वी परमेश्वरावर सोपवावा. याचा एक चांगला परिणाम असा होतो की घडणे आपल्या हिताचे असते ते घडते व जे घडणे आपल्या हिताचे नसते त्याची इच्छाच मनातून नाहीशी होते. सारांश दोन्ही प्रकारे शेवट चांगलाच होतो. ध्यानाने, नामाने व प्रार्थनेने मनुष्याच्या वासना क्षिण होत जातात. म्हणजेच इंद्रियांची वखवख कमी होत जाते. अद्वैताच्या दृष्टीकोन असे सांगतो की, या जगातील मानवी जीवन सर्व बाजूने अपूर्ण आहे. परंतु संत

आपल्याला असे दाखवून देतात की या जगातच माणसाला एक पूर्ण जीवन जगाता येते. माणसाचे सध्याचे अपूर्ण जीवन म्हणजे, त्यापूर्ण व सर्वोच्च जीवनाकडे जाण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. त्या पूर्ण, सर्वोत्तम व स्वानंदसंपन्न जीवनालाच अद्वैत तत्त्वज्ञान मुक्ति असे म्हणते.

साधकाला साधनेसाठी शक्ति लागते. त्यामुळे त्याने शक्तिचा संचय करण्याकडे अधिक लक्ष द्यावे. शक्तिचा फालतू खर्च बंद करावा. त्यासाठी खाली काही सूचना लिहिल्या आहेत.

१) कडकडून भूक लागल्याशिवाय काहीही खावू नये व पोटाच्या वर एकही घास खावू नये. दोन घास कमीच खावेत. शरीर कार्यक्षम ठेवण्यास आपल्याला वाटते किंवा आपण समजतो त्यापेक्षा कितीतरी कमी अन्न लागते.

आवश्यक तेव्हाच अन्न खावे.

२) बोलण्यामुळे आपली खूप शक्ति खर्च होत असते. म्हातारपणी मेंदूचे स्क्रू ढीले होतात व माणूस फार वटवट करून स्वतःला व इतरांना त्रास देतो. प्रत्येकाचे स्क्रू ढीले होणारच परंतु फालतु व त्याच त्याच बडबडीपेक्षा नामस्मरणाची सवय असल्यास चांगले कमीतकमी रोज दोन तास व जास्तीतजास्त जमेल तेव्हा व जमेल तेव्हा मौन पाळून मौनाचा अभ्यास करावा.

३) सध्या सर्वत्र, विशेषतः गजबजलेल्या मोठ्या शहरांमधून इतका प्रचंड गोंदळ चालू असतो की, प्रत्येकीच्या डोळे व कान या इंद्रियांवर अक्षरशः अत्याचार होत असतात. या इंद्रियांवर प्रचंड ताण पडत असतो. त्यामुळे जमेल तेव्हा कानात इयर प्लग किंवा कापसाचे बोळे घालून, डोळे बंद करून नामस्मरण अथवा ध्यान करित स्वस्थ बसावे. जमल्यास अधूनमधून एकांतात जावे.

४) कामवासनेत अपवित्र व वाईट असे काहीच नाही. परंतु वय, परिस्थिती व आपली साधना या गोष्टी लक्षात घेऊन कामवासनेच्या भोगाला बंधन घालणे आवश्यक आहे. ही एक प्रचंड शक्ति आहे. तिला अतीसावधपणे आवरून धरून तिचे परमेश्वराच्या प्रेमात रूपांतर करावे. ध्यान-नामस्मरणाच्या द्वारे परमेश्वराच्या उत्कट चिंतनानेच कामवासना आपल्याला आवरता येते व त्या शक्तिचे परमेश्वरी प्रेमात रूपांतर करता येते.

५) रोज वर्तमानपत्र किंवा वर्तमानपत्रे वाचण्याचे व त्यावर चर्चा करण्याचे अनेक लोकांना जणू व्यसनच असते. वर्तमानपत्र वाचल्याने सर्व जगातील कचरा आपल्या मनात-डोक्यात साठतो व त्यावर चर्चा करून काही विशेष घडणार नसते. आपण आपली शक्ति उगाच वाया घालवतो. एखाद्या वर्तमानपत्रातील काही ठळक घडामोडी तेव्हा पाहिल्यात व बाकी सोडून द्यावे.

६) लोकांच्या घरगुती भानगडींची स्वतःहून चौकशी करणे व त्यावर डोकफोड करून त्याचे चर्चीकरण करणे बंद करावे.

७) काळजी ही आश्चर्यकारक वृत्ती आहे. काळजी कमी करण्यासाठी आपल्याला प्रारब्धावरील आपली श्रद्धा व जे घडणार ते परमेश्वराने इच्छेने घडणार ही निष्ठा फार उपयोगी पडते.

मला ईश्वराचे दर्शन व्हावे, ही चांगली वासना होय. ईश्वराच्या दर्शनाचा उगम अंतःकरणात होतो. अंतःकरण ईश्वराच्या दर्शनासाठी योग्य बनण्यास ईश्वराला शरणागत व्हावे लागते. सततचा ध्यास, म्हणजे निदिध्यास लागल्याने साधकाला शरणागती प्राप्त होते. या सर्व पायऱ्या सिद्ध होण्यासाठी ध्यान, नामस्मरण व प्रार्थना यासारखी दुसरी साधने नाहीत. या साधनांनी परमेश्वराबद्दलची आस्तिक्य भावना म्हणजे तो आहेच. वाढीला लागते. आपण अल्पज्ञ, अल्पसुखी व अल्पशक्ति आहोत तर परमेश्वर सर्वज्ञ, सर्वसुखी व सर्वशक्तिमान आहे ही भावनाही मनात स्थिरावत जाते.

जसजसे पुढे जाऊ तसतसे परमेश्वर माझा आश्रय व मी त्याचा आश्रित, परमेश्वर माझा रक्षणकर्ता, तो माझा स्वामी व मी त्याचा सेवक-दास या व अशा प्रकारच्या भावना आपोआप उद्भवतात. यामुळेच परमेश्वराला शरण जाण्याची तीव्र इच्छा निर्माण होते. आपलीच कर्तेपणाची भावना आपल्या आड येत असल्याचे समजते व ते परमेश्वराला अर्पण करण्याची साधकाला घाई होते. अशा वेळी साधकाच्या अंतःकरणातच परमेश्वराच्या सूक्ष्म रूपाचा आविष्कार होता. सारांश साधनाने मिळणाऱ्या शांतीपुढे जगातील इतर सर्व सुखे, सत्ता व वैभव वगैरे गोष्टी अगदी तुच्छ वाटू लागतात.

■■■

मुळशी पर्यटन

हेमंत ववले

काय तुम्ही मुळशी पॅटर्न अस वाचल का? मुळशी शब्द कानावर आला किंवा वाचला तर आपोआप मागोमाग मनात उमटतो तो शब्द म्हणजे मुळशी पॅटर्न. बरोबर ना?

अख्ख्या जगात आपल्या तालुक्याचे नाव या चित्रपटामुळे पोहोचले. कुणाला जर मी मुळशीचा आहे असे सांगितले तर लोक भुवया उंचावुन विचारतातच की मुळशी पॅटर्न मधील मुळशी का? या आधी पुण्या-मुंबईतील लोकांना मुळशीची जी ओळख आहे ती तर अजुनही तशीच आहे. मी मुळशीचा आहे असे ऐकल्यावर अनिष्ट प्रवृत्तीचे लोक माझ्या पासुन हातभर लांबच थांबतात, एवढी दहशत मुळशी या नावात आहे. पण मुळशीची अशी ओळख घेऊनच काय आपण कायम स्वरूपी राहणार आहोत.

पुणे शहरापासुन अगदी हाकेच्या अंतरावर असणारा आपला तालुका निसर्गदत्त अनंत देणग्यांची खाण आहे. पावसाळी मोसमात देशात सर्वात जास्त पाऊस पडणा-या स्थळांमध्ये मुळशी दरवर्षी पहिल्या एक दोन स्थानांवरच असतो, मागील वर्षी तर मुळशीतील ताम्हिणी अभयारण्य परिसरात चेरपुंजी पेक्षाही जास्त पावसाची नोंद आहे. या सोबतच आपला तालुका जगातील सर्वात जुन्या अशा पश्चिम घाटाच्या माथ्यावर वसलेला असल्याने, जगातील अत्यंत दुर्मिळ होत चाललेल्या अशा जैवविविधतेचे देखील घर आहे.

ताम्हिणी सद्य स्थितीमध्ये अभयारण्य म्हणुन घोषित करण्यात आलेला प्रदेश आहे. आपल्या दृष्टीने ही बाब खुप चांगली आहे. सद्यस्थितीमध्ये देखील ताम्हिणी व परिसर पर्यटकांचे आकर्षण आहेच. सामान्य पुणे-मुंबईकरांना मुळशीतील पळसे धबधबा हाच काय तेवढा माहीती आहे. आणि तो एकच धबधबा पाहुन, त्यात

न्हाऊन त्यांना स्वर्गात आल्यासारखे वाटते. वाटणारच कारण शहरांमध्ये प्रदुषण, गर्दी आणि जीवघेणी स्पर्धाच इतकी आहे की पळसे धबधब्यावरील गर्दी देखील अनेकांना सहज सहन होते. पावसाळ्यात मुळशी शहरवासीयांचे वीकएंड डेस्टिनेशन बनून जाते.

येणा-या पर्यटकांपैकी बहुतकरुन एका दिवसासाठीच मुळशीत येतात, म्हणजे सकाळी शहरातुन निघायचे व संध्याकाळी रात्रीपर्यंत घरी पोहोचायचे. या एका दिवसाच्या पर्यटनात देखील मुळशीतील स्थानिकांना व्यवसाय करण्याची व रोजगार कमाविण्याची संधी मिळते. मका विकणारे, चहा, वडापाव असे रस्त्याच्या कडेला दुकाने, टप-या लावुन व्यवसाय करणारे शेकडोंच्या संख्येत पावसाळ्यात दिसुन येतात. बाकी व्यवस्थित पंजाबी, महाराष्ट्रियन, कॉन्टीनेंटल असे जेवण देणारी हॉटेल्स देखील आहेतच. याही पुढे जाऊन रीसॉर्ट्स देखील मुळशी परिसरात खुप आहेत. एकुण पर्यटनातुन जो काही व्यवसाय होत असावा मुळशी मध्ये त्याच्यातील केवळ पाच ते दहा टक्क्यांइतकाच स्थानिक मुळशीकरांच्या वाट्यास येतो आहे. आणि तो देखील केवळ पावसाळ्यातील तीन महिनेच. बाकीचे वर्ष पर्यटन व्यवसाय सुरु असतोच पण मुळशीकर मात्र यापासुन वंचित राहते. इथे स्थानिक व बाहेरचा व्यावसायिक असा भेद करणे या लेखाचा हेतु नसुन, ग्रामीण युवकांना नवनवीन रोजगार संधी पर्यटनाच्या माध्यमातुन कशा निर्माण करता येतील या विषयी सविस्तर मांडणी करणे हा आहे, हे लक्षात असु द्यावे.

तर वर्षभर पर्यटन व्यवसाय चालेल यासाठी पुरक वातावरण कसे आहे ते आपण आधी पाहूयात.

शहरापासुन अंतर - सर्वात जवळचे मेट्रोपॉलिटन शहर म्हणजे

पुणे. पुणे शहराची लोकसंख्या कित्येक कोटींच्या घरात पोहोचली आहे. पुणे शहरातील मेट्रो पॉलिटन म्हणजे बहुभाषिक, बहुदेशीक, बहुसांस्कृतिक रहिवाशी शहरात नोकरी व्यापार उदीम करतात. सोबतच पुण्याचा असा एक चोखंदळ खर्च करणारा वर्ग आहेच की जो हौशी आहे. या सर्वांना काय केवळ पावसाळ्यातच 'ब्रेक' हवा असतो?

बरं, काय फक्त पुणे शहरतीलच लोकांनाच अशा 'ब्रेक' ची गरज असते? तर नाही अगदी सगळ्याच शहरातील लोकांना याची गरज असते. त्यातही आपणास मुंबई देखील त्यामानाने खुपच जवळचे व इथे पोहोचण्यासाठी सोयीचे शहर आहे. केवळ मुंबईच नाही तर भारतातील अन्य शहरे देखील आपल्याला आता तशी फारशी दुर राहिलेली नाहियेत. विमान मार्गाने हे भारत, जग खुपच जवळ

आले आहे. प्रवासासाठी लागणारा वेळ खुपच कमी झालेला आहे.

आमचे स्वतःचे उदाहरण देतो. आमच्या निसर्गशाळा या निसर्गपर्यटन व्यवसायात आम्हाला असे अनुभव देखील आले आहेत की लोक हैद्राबाद, सोलापूर, मुंबई, दिल्ली, बँगलोर, गुजरात, राजस्थान, इतक्या लांबुन देखील खास आमच्या मार्फत दिला जाणारा अनुभव घेण्यासाठी येतात. एकदा तर एक कुटूंब हैद्राबादेतुन चक्क चारचाकी गाडी चालवत आमच्याइथे , केवळ आमच्या पर्यटनाचा अनुभव घेण्यासाठी आले. अशी अनेक उदाहरणे आहेत.

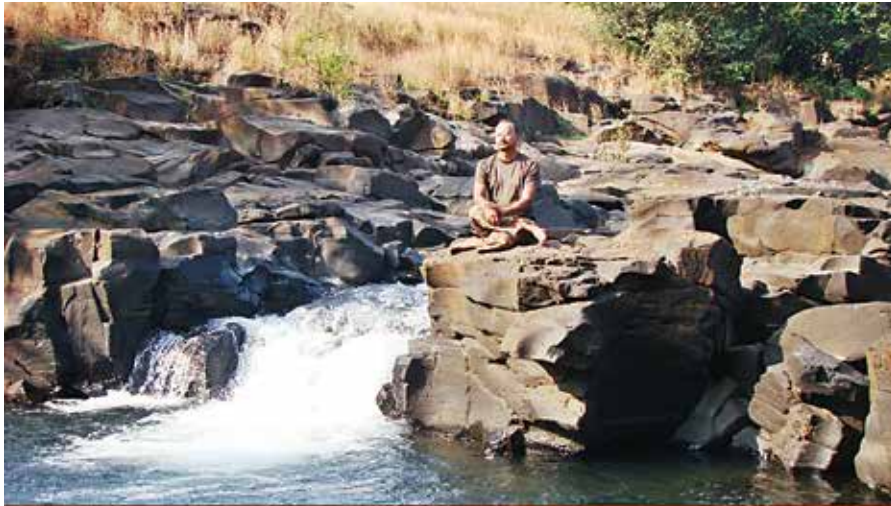
त्यामुळे शहरापासुनच चे अंतर व लागणारा वेळ या संदर्भात विचार केला तर आपला तालुका अशा पर्यटनासाठी अगदी अनुकूल आहे यात शंका कुणाच्याही मनात नसावी.

पर्यटन गावागावांत पोहोचण्यासाठी काय करावे लागेल?

निसर्ग, कृषि, ग्रामीण संस्कृती, परंपरागत ज्ञान, जैवविविधता, औषधी वनस्पती, रानफुले, रानभाज्या, गावाकडील अस्सल खाद्य संस्कृती, खगोल पर्यटन, साहसी पर्यटन, निसर्गपर्यटन, ग्रामपर्यटन, अशा अनेक प्रकारे आपण पर्यटन विकासाकडे पाहू शकतो.

ता-यांचे गाव!

एक उदाहरण घेऊयात. समजा मुळशीतील एखादे गाव अशा पध्दतीने वसले आहे की त्या गावाला चहुबाजुंनी डोंगरांनी वेढलेले आहे. त्या गावात लोकवस्ती कमीच असुन, रात्रीचा कृत्रिम दिव्यांचा प्रकाश देखील खुपच कमी आहे. अशा गावातील तरुणांनी आकाशातील नक्षत्रांचे जुजबी ज्ञान दिले गेले तर शहरांतुन आवर्जुन पर्यटन पावसाळ्याव्यतिरिक्त देखील केवळ ता-यांनी गच्च भरलेले आकाश पाहण्यासाठी इथे येऊ शकतात. शहरांतील लोकांना, मुलांना उघड्या डोळ्यांनी तारे पहावयास मिळतातच कुठे आजकाल. शहरच काय पण आपल्या गावांकडे ही रात्रीच्या दिव्यांचा झगनगाट इतका जास्त झालेला आहे पिरंगुट, पौड सारख्या गांवातुन, शिवारांतुन देखील तारे अजिबात दिसत

www.nisargshala.in

nisargshala camping
9049002053

नाहीत. या मध्ये केवळ तारे दाखवणे ही एकच संधी नसून, मुक्कामाची सोय, जेवण-खाण ची सोय यातून देखील व्यवसाय संधी उपलब्ध होऊ शकते. ठरवून काही गावे अशा पध्दतीने विकसित करता येऊ शकतात की ज्या गावांतून असंख्य तारे दिसू शकतात. जाणिवपूर्वक, वीजेचे दिवे अशा पध्दतीने लावणे की त्यांचा प्रकाश केवळ खाली जमिनीच्या दिशेनेच पडेल व प्रकाश देखील पांढरा नसेल. यासाठी गावातील लोकांनी एकत्र येऊन, सामंजस्याने असे काही निर्णय करावे लागतील. कित्येकदा, फार्म हाऊस बांधणारे लोक, रीसॉर्ट्स बांधणारे व्यावसायिकच त्यांच्या त्यांच्या प्रॉपर्टीच्या

स्वार्थ करण्यात, लांड्या लबाड्या करण्यात, भ्रष्टाचार करण्यात, हेवेदावे करण्यात, जीवघेणी स्पर्धा करण्यात हाशिल ते काय? असा स्वाभाविक प्रश्न आकाशदर्शनातून, खगोल पर्यटनातून मनुष्यास पडतोच पडतो.

असे ता-यांचे गाव करण्यासाठी वर सांगितल्याप्रमाणे अनेकाम्च्या प्रयत्नांची गरज आहे. सोबतच असे उत्साही, नवनवीन गोष्टी शिकण्यास उत्सुक तरुणांची गरज आहे की जे आकाशदर्शन, खगोल शिकतील. पण यांना शिकविणार कोण बरे? तर आम्ही म्हणजे निसर्गशाळा ही जबाबदारी घेण्यास उत्सुक आहोतच.

परिसरात व बाहेर राखणदारी सोपी व्हावी म्हणून मोठ मोठे प्रकाशझोत लावतात व तेच अधिकच्या प्रकाश प्रदुषणास कारणीभूत असतात. एकेकाळी पुण्याजवळील चांदणी चौकातून खुप सारे तारे दिसायचे, चांदण्या दिसायच्या, व त्यामुळेच या चौकास चांदणी चौक असे नाव पडले. पण आता अगदी ताम्हिणी पर्यंत जरी गेले तरी तुम्हाला मोठ मोठे प्रकाशझोत दिसतील पण तारे मात्र दिसणार नाहीत. स्थानिक तरुण, गावातील नेतेमंडळी, ग्रामपंचायती, प्रशासन, तालुक्यातील शीर्ष नेतृत्व अशा सर्वांनी एकत्र येऊन यासाठी जाणिवपूर्वक काम केले तर आणि तरच हे होऊ शकेल. आणि यात अवघड असे ही काही नाही. ज्यांनी ज्यांनी अधिकचे प्रकाशझोत लावले आहेत त्यांना त्यांना विनंती करून ते बदलण्यास लावणे. असे केल्याने तारे सर्वांनाच दिसणार आहेत. फार्म हाऊस वाल्यांना देखील आणि रीसॉर्ट मधील पर्यटकांना देखील. तारे दिसणे, पाहणे म्हणजे निसर्गाच्या, या अफाट विश्वाच्या कोडे सोडवण्याकडील पहिले पाऊल होय. मनुष्य निसर्गपेक्षा वेगळा नाही, तो निसर्गाचाच एक भाग आहे, व या महान, विस्तीर्ण आकाशगंगांच्या पसा-यात आपले अस्तित्व एका क्षुद्र धुळीच्या कणा पेक्षाही कमी, क्षुल्लक आहे तर मग मारे

जसे ता-यांचे गाव होऊ शकते, तसेच पर्यटनातील अन्य अनेक आयाम खुले आहेत. ते काय काय असू शकतात हे मी वर लिहिले आहेच. व प्रत्येक आयामामध्ये होतकरु तरुणांना प्रशिक्षण आम्ही देण्यास तयार आहोत.

यासोबतच आपण एक गोष्ट आवर्जून केली पाहिजे, ती म्हणजे पर्यटनाच्या नावाखाली दारु पाटऱ्या करणा-या हुल्लडबाजांपासून आपला पर्यटन व्यवसाय वाचवणे. अनेक ठिकाणी पर्यटनाचे व्यवसाय काही स्थानिकांनी सुरु केले आहेतच पण त्यांच्या कडे येणारे ग्राहक हे पर्यटक नसून, अस्सल दारुबाजच असतात. त्यामुळे असे ग्राहक शाश्वत पर्यटन विकासासाठी अडथळे आहेत हे आपण समजून घेतले पाहिजे. तालुक्यातील सर्व सुज्ञ लोकांनी, नेत्यांनी, तरुणांनी, प्रशासकिय अधिका-यांनी असा वेगळा विचार केला तर काही वर्षांतच मुळशी पर्यटन हा शब्द रूढ झालेला आपण पाहू शकतो.

– हेमंत ववले,

निसर्गशाळा

www.nisargshala.in

■■■

मुळशीतील नद्यां, गडकिल्ले व वाडे

आकाश मारणे

मुळशीच्या जीवनदायनी मुळा-मुठा

“इति श्री पद्यपुराणे उत्तराखंडे भीमा माहात्म्ये मुळा मुठा संगम महिमानम षट् विशती नमो अध्याय.”

भीमा माहात्म्य या हस्तलिखित ग्रंथामध्ये दत्त किंकर या कवीने भीमा नदीचे माहात्म्य याचे वर्णन केले आहे. यात भिमेसोबतच तिच्या उपनद्यांच्या रंजक कथा सुद्धा यात संगीतल्या आहे. २६ व्या अध्यायात मुळा मुठा आणि भीमा यांच्या संगमाची वर्णने येतात खाली या अध्यायाच्या शेवटच्या ओळी.

भीमाशंकर पर्वतावर गजानक राजाने कठोर शिवभक्ती सुरु केली. त्यामुळे महादेव त्याला प्रसन्न होतील आणि आपलं इंद्रपद जाईल अशी भीती इंद्राला वाटू लागली. त्याने आपल्या दरबारातील दोन अप्सरांना गजानकाची तपश्चर्या भंग करण्यासाठी पाठवले. इंद्राचा हा डाव गजानकाच्या लक्षात आला. त्याने त्या दोन अप्सरांना शाप दिला की “तुम्ही नद्या व्हाल!” त्या अप्सरांनी गयावया केल्यावर त्याने उःशाप दिला की भीमा नदीशी संगम झाल्यावर तुम्हाला मुक्ती मिळेल. इंद्राच्या दरबारातील त्या अप्सरा मुळा-मुठा नद्यांच्या रूपाने वाहू लागल्या.

मुळा नदी .

मुळा नदी ही पौड खोऱ्यातील नंदिवली या गावाजवळ देवघर या ठिकाणी मोठ्या उंबराच्या झाडाच्या मुळा पासून एका झऱ्याच्या

स्वरूपात बाहेर पडते. म्हणूनच या नदीचे नाव मुळा असे पडले अस सांगितले जाते. पुढे या नदीला निळा नावाची उपनदी येऊन मिळते. आता ती मुळशी धरणांमध्ये गेली आहे. त्यामुळे तिचा प्रवाह दिसत नाही पुढे या नदीवर टाटा ग्रुप ने एक मोठे धरण बांधले आहे. आज ते मुळशी धरण या नावाने प्रसिद्ध आहे . यावर मुंबई शहरासाठी लागणारी वीज निर्मिती भिरा या ठिकाणी केली जाते . या बद्दल सविस्तर माहिती आपण घेणारच आहोत. पुढे कोळवण खोऱ्यातून येणारी वळकी ही छोटी नदी मुळेला मिळते. पुढे भुकुम गावाजवळ उगम पावणारी रामनदी मुळेला जाऊन मिळते. पुढे पवना नदी पुण्यातील खडकी जवळ मुळा नदीला मिळते .

मुठा नदी.

मुठा नदी ही मुठा खोऱ्यातील वेगरे गावाजवळील मांडवखडक वस्तीजवळ मुठा नदी सुरू होते. या उगमावरती एक गोमुख बसविलेले आहे. या नदीचा उगम मुठा नावाच्या खेकडीच्या बोळातून एक झरा बाहेर पडून झाला आहे. म्हणून हीचे नाव मुठा असे पडले आहे. पुढे या नदीवर टेमघर हे धरण बांधले गेले आहे. दुर्दैवाने ते गळके निघाले आहे .

इथून पुढे येणाऱ्या मुठेला दोन नद्या येऊन मिळतात. एक आहे आंबी आणि दुसरी आहे. मोसी. आंबी नदीवर पुढे पानशेत धरण बांधले गेले आहे. तर मोसी नदीवर वरसगाव हे धरण या नद्या पुढे

एकत्र जाऊन पुण्यातील प्रसिद्ध असे खडकवासला धरण बांधले गेले आहे. खडकवासला, वरसगाव, पानशेत व टेमघर या ४ धरणांच्या पाणलोट क्षेत्रातून पुण्याला पाणी पुरवठा करण्यात येतो.

अश्या या मुळशी तालुक्यातील जीवनदायनी मुळा मुठा या बहिणी पुण्यातील संगम पुल येथे एकत्रित येऊन भीमा नदीला भेटायला पुढे जातात .

परंतू वाईट या गोष्टीचे वाटते की मुळशी तालुक्यातून निघणाऱ्या या जीवनदायनी नद्या पुण्यात गेल्यावर मात्र त्यांचे गटारामध्ये रूपांतरित होतात. हजारो वर्षांपूर्वीच्या सभ्यतांचे, संस्कृतींचे अवशेष सापडलेल्या या नद्यांच्या खोऱ्यात आज मात्र सांडपाणी आणि फक्त दुर्गंधी पसरत आहे . हे कुठे तरी बदलले पाहिजे

किल्ले तिकोणा उर्फ वितंडगड

लोहगड आणि विसापूर या किल्ल्यांच्या मागे हा किल्ला असल्याने थेट नजरेस पडत नाही. द्रुतगती महामार्गावरून मात्र हा

किल्ला सहज दृष्टीक्षेपात येतो. बोरघाट चढून गेल्यावर माथ्यावर कालें, भाजे, बेडसे, भंडारा आणि शेलारवाडी ही लेणी आहेत. या लेण्यांच्या सुरक्षिततेसाठी उभारलेले किल्ले म्हणजे लोहगड, विसापूर, तुंग आणि तिकोणा. प्राचीन बंदराना घाटमाथ्याशी जोडणार्या अनेक घाटवाटा या परिसरात आहेत. त्यामुळे यावर वचक ठेवण्यासाठी या दुर्गाची निर्माती केली होती. साधारणतः या परिसरातील लेणी ही बौध्द आणि हिनयान पध्दतीची असल्यामुळे हे सर्व किल्ले ८०० ते १००० या काळात बांधलेले असावेत इतिहास

इ.स १५८५ च्या सुमारास निजामशाहीचा सरदार मलिक अहमद निजामशाहा याने हा किल्ला जिंकला आणि किल्ला निजाम शाहीत सामील झाला. या गडा बदलचा इतिहास फारसा कुठेही उपलब्ध नाही. शिवरायांनी १६५७ मध्ये कोकणातील माहुली ,लोहगड, विसापूर, सोनगड, तळा व कर्नाळा या किल्ल्यांसोबत हा किल्ला देखील आपल्या स्वराज्यात सामील करून घेतला. किल्ल्याचा उपयोग संपूर्ण पवन मावळावर देखरेख ठेवण्यासाठी होत असे तिकोणा हा किल्ला जरी छोटा असला तरी परीपूर्ण गड आहे . सन १६६० मध्ये या भागाच्या सुरक्षिततेसाठी नेताजी पालकर यांची नियुक्ती झाली. १२ जून १६६५ रोजी झालेल्या पुरंदर तहानुसार, १८ जूनला कुबादखानाने हलालखान व इतर सरदारांसोबत ह्या परिसराचा ताबा घेतला. इ.स. १६८२ च्या ऑगस्ट महिन्यात छत्रपतीसंभाजी महाराज व अकबर याची भेट झाली. या भेटीनंतर अकबर तिकोणा किल्ल्यावर राहण्यास आला. मात्र येथील हवा न मानवल्याने त्याला जैतापूर येथे धाडण्यात आले. इ.स. १८१८ मध्ये किल्ल्यावर इंग्रज व मराठे यांच्यात लढाई झाली. यात किल्ल्याचे बर्बाच प्रमाणावर नुकसान झाले. आजमितिस किल्ल्याची मोठया प्रमाणावर पडझड झाली आहे. श्री शिवदुर्ग संवर्धन संस्था पुणे यांच्या तर्फे गडावर संवर्धनाचे काम २००९ पासून चालू आहे

गडावरील पाहाण्यासाठीची ठिकाणे

गडावरील मेट, गडद लेणी चपेटदान मारूती , श्री रामाची गादी ,तळजाई माता मंदिर व लेणी ,पाण्याची टाकी, महादरवाजा व तटबंदी ,१०ओमध्ये कोरलेल्या कातळ पायऱ्या , बालेकिल्ल्यावरील वितंडेश्वर महादेव मंदिर त्रंबक टाके बालेकिल्ल्यावरून तुंग लोहगड विसापूरव पवना धरणाचे विहंगम दृष्य दिसते तसेच पवना धरणाच्या जवळील वाघेश्वर मंदिर सुद्धा उन्हाळ्यात पाहाता येऊ शकते

कोराईगड(कोरीगड) उर्फ शहा गड

मुळशी धरणाच्या पश्चिमेला कोरेबारस म्हणून मावळ आहे त्या मावळात कोरीगड व घनगड हे किल्ले येतात कोरी हे कोळ्याच्या एका पोटजातीचे नाव आहे या कोळी लोकांचा गड कोरीगड लोणावळा व पाली यांमधील सव्वाष्णीच्या घाटमार्गावर लक्ष ठेवण्यासाठी या गडाचा उपयोग केला जाई पायथ्याशी असलेल्या पेटशहापूर या गावामुळे याला शहागड असे सुध्दा म्हणतात

गडाचा इतिहास

या गडाचा इतिहासात फारसा कुठे उल्लेख नाही. गडावरील गुहा गड प्राचीन असल्याचे सिध्द करतात. इ.स. १४८६ मध्ये हा किल्ला निजामाने कोळी राजाकडून जिंकला. १६५७ मध्ये महाराजांनी लोहगड, विसापूर, तुंग,तिकोना या किल्ल्यांबरोबर कोरीगड आपल्या स्वराज्यात दाखल करून घेतला इ.स. १६६५ मध्ये जो पुरंदर चा तह झाला त्या तहा नुसार महाराजांनी स्वतः कडे जे १२ किल्ले ठेवले त्या मधील कोरीगड हा १किल्ला इ.स. १७०० मध्ये हा किल्ला पंत सचिवांनी मुघलाकडून जिंकून घेतला. ११ मार्च १८१८ मध्ये कर्नल प्रॉथरने लढाई करूनही हा किल्ला आपल्याला जिंकता येत नसल्याने फार वैतागला. मात्र १४ मार्च १८१८ मध्ये एक तोफेचा गोळा दारूकोठारावर पाडून त्याने हा गड जिंकला. गडावर मोठ्या प्रमाणावर प्राणहानी आणि वित्तहानी झाली. या किल्ल्याबरोबर दक्षिणेकडील घनगडही इंग्रजांना मिळाला.

गडावरील पाहाण्याची ठिकाणे

गडावर पाहायला अनेक ठिकाणे आहेत सुरवातीला पायरी मार्गाने गेल्यावर आपल्याला १लेणी व गड गणेशाची मुर्ती दिसते पुढे गेल्यावर उजव्या बाजूला आपल्याला पाण्याची टाके दिसते पुढे गणेश दरवाजातून आपण गडावर प्रवेश करतो गडावरील १.५०३ चा तटबंदी व पठार आपल लक्ष वेधून घेत गडावर महादेवाचे मंदिर आहे शेजारीच शंखचक्र गदापद्मधारी श्री विष्णूची मूर्ती असलेले छोट मंदिर आहे समोरच पठारावर दूरवर कोराईदेवीचे मंदिर आहे. मंदिराचा जीर्णोद्धार केला आहे. मंदिरासमोरच एक दीपमाळ आहे देवीचे दागिने

१८१८मध्ये इंग्रजांनी काढून घेतले पुढे ते दागिने मुंबईतील मुंबा देवीच्या मुर्तीला घातले आहेत गडावर एकूण ६तोफा असून त्यातील कोराई मंदिरामागील लक्ष्मी ही सर्वात मोठी तोफ आहे पुढे गेल्यावर बुरुज लागतो पुढे आंबावणे गावाकडून एक चोर दरवाजा लागतो सह्याद्री प्रतिष्ठान मावळ यांनी याच वर्षी हा दरवाजा साफ करून दरवाजा मोकळा केला आहे गडावरून समोरच नागफणीचे टोक विस्तीर्ण सहारा सिटी , तुंग, तिकोना, माथेरान, प्रबळगड, कर्नाळा आणि माणिकगड असा सर्व परिसर दिसतो.

घनगड

शिवकाळात किल्ल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व होते कोकणातून येणाऱ्या नाळेचा घाट ,नाणदांडा घाट , सवाष्णीचा घाट, या तीन घाटांवर लक्ष ठेवण्यासाठी घनगड चा वापर केला गेला गडाचा इतिहास

गडाघचा ताबा निजामशाही कडे तर पुढे आदीलशाही कडे होता पुढे शिवरायांनी हा गड स्वराज्यात सामिल करून घेतला पुरंदरच्या तहात हा गड मोगलांच्या ताब्यात गेला पण इ.स.१६७०/७१ मध्ये परत हा गड स्वराज्यात सामील झाला राजाराम महारांच्या काळात हा गड पंतसचिवांच्या ताब्यात होता पेशवाईच्या काळात गडाचा तुरुंगासारखा वापर करण्यात येई पानिपत युद्धानंतर भाऊसाहेबांचा तोताया आला होता त्याला ह्याच किल्ल्यावर डांबून ठेवले होते त्याला भेटायला आलेल्या त्याच्या बायकोने पुढे सवाष्णीच्या घाटात उडी मारून आत्महत्या केली होती १७मार्च १८१८ रोजी.कर्नल प्रॉथरने हा गड इंग्रजांच्या आमला खाली आणला

गडावरील पाहण्याची ठिकाणे

गडाच्या पायथ्याशी एकोले गावापासून आपण चालायला सुरवात करतो पुढे घनदाट जंगलातून आपण उजव्या बाजूला असलेल्या गारजाई मंदीराजवळ येऊन पोहोचतो मंदीराच्या परिसरात दिपमाळ व विरगळी आहेत पुढे जाऊन पहिल्या दरवाजा मधून गडामध्ये प्रवेश करतो प्रवेशव्दारासमोर कातळात कोरलेली गुहा आहे. प्रवेशव्दारातून आत आल्यावर डाव्या बाजूस एक प्रचंड मोठा खडक वरच्या कातळातून निसटून खाली आलेला आहे. हा दगड कातळाला रेलून उभा राहिल्यामुळे येथे नैसर्गिक कमान तयार झालेली आहे. या कमानीतून पुढे गेल्यावर वरच्या बाजूस कातळात कोरलेली छोटी गुहा आहे. गुहेच्या खालून पुढे गेल्यावर एक अरूंद निसरडी पायवाट कातळकड्याला वळसा घालून पुढे जाते. या वाटेच्या शेवटी कातळात कोरलेले टाक पहायला मिळते. ते पाहून परत प्रवेशव्दारापाशी यावे. प्रवेशव्दाराच्या डाव्या बाजूला १५ फुटाच्या कडा आहे. या ठिकाणी पूर्वी पायऱ्या होत्या. त्या इंग्रजांनी सुरंग लावून उध्वस्त केल्या आहेत. येथे आता लोखंडी शिडी बसवलेली आहे. शिडीच्या शेवटच्या पायरी समोरच कातळात कोरलेले टाक आहे. यातील पाणी गार व चवदार असून बारमाही उपलब्ध असते.

शिडी चढून गेल्यावर कड्याला लागून कातळात कोरलेल्या पायऱ्यांची पायवाट लागते. या वाटेने पुढे गेल्यावर आपण घनगड व बाजूचा डोंगर यामधील खिंडीच्या वरच्या भागात पोहोचतो. या ठिकाणी कातळात कोरलेली एक गुहा आहे. हीचा उपयोग टेहळ्यांना बसण्यासाठी होत असे. ही गुहा पाहून परत पायवाटेवर येऊन १०-१२ पायऱ्या चढून गेल्यावर उजव्या बाजूला कातळात कोरलेली गुहा दिसते. गुहेच्या पुढे पाण्याची ४ कोरलेली टाक आहेत. त्यातील पहीली २ टाकं खांब टाकी आहेत. तिसर टाक जोड टाक आहे. चौथ टाक छोट असून त्यातील पाणी पिण्यायोग्य आहे.

टाकी पाहून परत पायवाटेवर येऊन १०-१२ पायऱ्या चढून गेल्यावर डाव्या बाजूला पायवाटेच्या वरच्या बाजूस कातळात कोरलेली गुहा दिसते. हीचा उपयोग टेहळ्यांना बसण्यासाठी होत असे. येथून १५ पायऱ्या चढून गेल्यावर आपण पूर्वाभिमुख प्रवेशव्दारातून किल्ल्याच्या माथ्यावर प्रवेश करतो. किल्ल्याचा माथा छोटा आहे. प्रवेशव्दाराच्या उजव्या बाजूला असलेल्या पायवाटेने थोड पुढे गेल्यावर कोरड पडलेले पाण्याच टाक आहे. त्याच्या वरच्या बाजूला पायऱ्या असलेले पाण्याच टाक आहे. यातील पाणी पिण्यायोग्य आहे. पुढे डोंगराच्या टोकाला वास्तूचे अवशेष आहेत. गडमाथ्यावर झेंड्याच्या आजूबाजूला वास्तूचे अवशेष आहेत. प्रवेशव्दाराच्या

डाव्या बाजूला प्रचंड मोठा बुरुज आहे. त्यात तोफेसाठी झरोके आहेत. हा बुरुज पाहून प्रवेशव्दारापाशी आल्यावर आपली गडफेरी पूर्ण होते.

किल्ल्यावरून सुधागड, सरसगड आणि तैलबैलाची भिंत हा परिसर दिसतो. तसेच नाणदांड घाट, सवाष्णीचा घाट, भोरप्याची नाळ या कोकणातील घाटवाटा दिसतात.

किल्ल्यावर शिवाजी ट्रेल या संस्थेने अवघड ठिकाणी शिडी व लोखंडाच्या तारा बसवलेल्या आहेत. तसेच किल्ल्याची डागडुजी करून माहीती फलक लावलेले आहेत.

कैलासगड उर्फ घोडमांजरीचा डोंगर

मुळशी तालुक्याच्या पश्चिमेला तसेच मावळ तालुक्यात अनेक गडकिल्ले आहेत त्यांचा वापर प्रामुख्याने कोकणातून देशावर येण्यासाठी व्यापारी वापरतात असलेल्या घाटवाटांवर लक्ष ठेवण्यासाठी करण्यात येत सातवाहन काळात आश्या अनेक

घाटवाटा व त्यांच्या रक्षणासाठी गडकिल्ले उभारण्यात आले त्यातील एक म्हणजे कैलासगड

सातवाहन काळात सावळ्या घाटातून मोठ्या प्रमाणावर वाहतूक व व्यापारी येजा करत होते त्यांवर लक्ष व त्यांच्या सुरक्षेसाठी कैलासगडाची उभारणी करण्यात आली असावी कारण सावळ्या घाटातील पाण्याची टाके हे सातवाहन कालीन आहेत आणि कैलास गडावरील टाके देखील सातवाहन कालीन तसा आज मितीला गडावर पाण्याची टाके व महादेवाची शिवलिंग सोडता काही अवशेष नाहीत मध्यंतरी काही स्थानिक तरुणांनी काही जोत्यांचे अवशेष बाहेर काढले होते

गडाचा इतिहास

तसा गडाला फारसा इतिहास नसला तरी

गडावरील टाक्यामुळे गड सातवाहनकालीन आहे हे लक्षात येते ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्येया किल्ल्याचा उल्लेख इ.स १७०६ मध्ये शंकरजी नारायण सचिवांनी (पंतसचिव भोर) हनुमंत फाटकांना लिहीलेल्या पत्रामध्ये येतो

गडावरील पाहाण्याची ठिकाणे

गड छोटा व दुर्लक्षित असल्याने गडावर आज मितीला जास्त काही पाहायला मिळत नाही पाण्याचे टाके, शिवलिंग , व जोत्यांची अवशेष तसेच गडावरून मुळशी धरणाचे दिसणारे विहंगम दृष्य. ताम्हिणी घाट कुंडलीका दरी हे निसर्ग सौंदर्य अप्रतिम दिसते. गडावर आसपासच्या स्थानिक तरुणांचे संवर्धनाचे काम चालू आहे

तैलबैला उर्फ कावडीचा डोंगर

सह्याद्रीची रचना ज्वालामुखीच्या उद्रेकामुळे बाहेर आलेल्या लाव्हा रसामुळे झालेली आहे. या लाव्हासाचे थर थंड होतांना अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण रचना तयार होतात. त्यापैकी एक रचना म्हणजे डाईक ; तैलबैला उर्फ कावडीचा डोंगर हे अशा रचनेचे एक उत्तम उदाहरण

आहे. डाईक म्हणजे लाव्हासाच्या विशिष्ट प्रकारे साठण्यामुळे व थंड होण्यामुळे बेसॉल्ट खडकाची तयार झालेली भिंत. तैलबैलाचा डोंगर हा अशाच प्रकारच्या दोन कातळभिंतीमुळे लक्ष वेधून घेतो. तैलबैलाची भिंत साधारणपणे १०१३ मीटर / ३३२२ फूट उंच असून उत्तर - दक्षिण अशी पसरलेली आहे. या भिंतीच्या मध्यावर त आकाराची खाच आहे. यामुळे या भिंतीचे २ भाग झालेले आहेत. या भिंतीच्या माथ्यावर जाण्यासाठी गिर्यारोहणाचे सामान व गिर्यारोहण तंत्राची माहिती असणे आवश्यक आहे.

गडाचा इतिहास:

तसा गडाबद्दल फारसा इतिहास उपलब्ध नाही परंतु

कोकणातून देशावर येण्यासाठी अनेक घाटवाटा पार कराव्या लागत त्यांवर लक्ष ठेवण्यासाठी हे किल्ले उभारण्यात आले होते त्यातील एक तैलबैला ह्या गडावरून वाघजाई या घाटमार्गावर लक्ष ठेवले जात असे .

गडावरील पाहाण्याची ठिकाणे :

तैलबैला किल्ल्याचे मुख्य. आकर्षण म्हणजे दोन महाकाय भिंती तैलबैलाच्या दक्षिण दिशेकडे पसरलेल्या भिंतीच्या पोटांमध्ये एक गुहा आहे. या गुहेमध्ये २-४ शेंदूर लावलेले दगड आणि पूजेचे साहित्य आहे. हे ग्रामस्थांच श्रद्धास्थान असून २०१३ मध्ये तेथे छोटेशिखरी मंदिर उभारण्यात आले आहे. गुहेमध्येच उजव्या बाजूला एक बारामाही पाण्याचं टाकं देखील आहे आणि त्यातील पाणी पिण्यायोग्य आहे. खिंडीतून ५-६ पावलं खाली येऊन डाव्या बाजूने वरच्या वाटेने तसेच पुढे जावे. या बाजूस उत्तरेकडे पसरलेल्या भिंतीच्या पोटात आपल्याला २ गुहा बघायला मिळतात. त्यामधील एक गुहा छोटी तर दुसरी गुहा बयांपैकी रुंद आहे. गुहेच्या थोड पुढे एक सुकलेल टाकं देखील बघायला मिळत.गिर्यारोहणाच सामान न वापरता आपण तैलबैलाच्या खिंडीत जाऊन वरील ठिकाणे पाहू शकतो.

तैलबैलाच्या दक्षिण दिशेकडे पसरलेल्या कातळ भिंतीवर चढाई करण्यासाठी खिंडीतल्या गुहेच्या उजवीकडून रोपच्या सहाय्याने चढाईची सुरुवात करावी. दक्षिण दिशेकडे पसरलेली ही कातळभिंत अर्ध्यापर्यंत चढून गेल्यावर, डाव्या बाजूला थोड्याच अंतरावर कातळात खोदलेल्या ४ ते ५ पायऱ्या आहेत. त्या पायऱ्या चढून गेल्यावर एक गुहा लागते. गुहेमध्ये साधारण ४-५ माणसं नीट बसू शकतात. या गुहेवरून तसेच पुढे चालत गेल्यावर कातळावर ३ गिरीदेवातांच्या मूर्ती कोरलेल्या दिसून येतात. त्यापुढे दुसरी गुहा आहे. गुहेच्या पुढे स्वच्छ व पिण्यायोग्य असे पाण्याचे खांब टाके आहे. हे टाके ओलांडून कातळावरून पुढे गेल्यावर १०-१५ पावलांवर दुसरे टाके आढळून येते.

हे सर्व पाहून परत दुसऱ्या गुहेच्या बाजूस असलेल्या टाक्यापाशी येऊन रोपच्या सहाय्याने वरचा कातळ चढून गेल्यावर डाव्या बाजूस कातळात खोदलेल्या पायऱ्या दिसून येतात. या पायऱ्यांवरून थोडा चढ चढल्यावर आपण भिंतीच्या माथ्यावर पोहोचतो. माथ्यावर बयांपैकी सपाटी असून, डावीकडील टोकापर्यंत जायला एक वाट आहे. तेथे १-२ जांभूळची झाडे आहेत. परंतु बाकी पूर्ण परिसरात एकही झाड दृष्टीस पडत नाही.

उत्तर दिशेकडे पसरलेल्या कातळभिंतीच्या माथ्यावर

पोहोचण्यासाठी मात्र पूर्णपणे गिर्यारोहण तंत्राचा वापर करावा लागतो. या भिंतीच्या मध्ये दक्षिणेकडील भिंतीप्रमाणे कुठेही गुहा किंवा पाण्याचे टाके नाही.

तैलबैलाच्या दोन्ही भिंतींच्या माथ्यावर जाण्यासाठी गिर्यारोहणाचे तंत्र पूर्णपणे अवगत असणे आणि गिर्यारोहणाचे सामान असणे अत्यावश्यक आहे. गडावर शिवकार्य प्रतिष्ठान मुळशी यांचे संवर्धनाचे कार्य चालू आहे

भुकुम गावातील ऐतिहासिक पुष्करणी

मुळशी तालुक्यातील प्रवेशद्वार अशी भूगाव व भुकुम या गावांची ओळख आहे भुकुम गावाच्या शेवटी हनुमानाचे मंदिर आहे. खालून गावा शेजारून, एक सुंदर ओढा वाहतो. याच ओढ्याच्या शेजारी शिवलिंगाच्या आकाराची पुष्करणी आपल्याला दिसते

साधारण . १८ फूट रुंद तर ३२ फूट लांब असलेली ही पुष्करणी मुळशी तालुक्यातील एकमेव पुष्करणी आहे पुष्करणी म्हणजे काय हे पाहिलं समजून घेऊ विहिरीतील पाण्याच्या पातळीपर्यंत पोचण्यासाठी पायऱ्या असलेली विहीर. जुन्या काळी अशा विहिरी बांधण्याची पद्धत होती. राजस्थानमधील पुष्कर या गावी अश्या प्रकारची पहिली विहीर बांधली गेली, म्हणून हे नांव पडले आहे भुकुम गावातील पुष्करणी मध्ये जायला ११ पायऱ्या असून आता मध्ये एका देवळी आहे या मध्ये माऊलाई देवीचा तांदळा आहे. पुष्करणीच्या मध्ये एक गोमुख सुद्धा असून, या पुष्करणी कडे पाहून ती साधारण २५० ते ३०० वर्ष जुनी असेल असा आंदाज येतो मल्हारराव होळकर यांच्या सुनबाई अहील्यादेवी होळकर यांनी अनेक मंदिरे व पुष्करणी बांधल्या ही देखील त्यांचाच काळातील पुष्करणी आहे

पोतनीस वाडा उरवडे

. पुण्यापासून २५ किमी अंतरावर लवासा रोड ला उरवडे या गावात शाहू महाराजांचे खासणीस पोतनीस सरदार यशवंतराव पोतनीस याचा वाडा, पूर्वेकडे तोंड करून २५० वर्षांनंतरही मोठ्या ताठ मानेने उभा आहे .

वाड्यासमोर उभे राहिल्यावर आपल्याला २४ फूट उंच व ५ फूट रुंद असा महाकाय प्रवेशद्वार पाहून आपल्याला वाड्याच्या भव्यतेचा अंदाज येतो वाड्याची दोन्ही दरवाजे दिंडी सहित अभंग स्थिती मध्ये आपल्याला पाहायला मिळतात दरवाजा वर १५ ÷ १० चा सज्जावजा मजला असून तो अजूनही सुस्थितीत आहे दरवाजा मधून आत गेल्यावर दोन्ही बाजूस असलेल्या ढेलज्या थोड्या पडीक अवस्थेत आहेत पण आपले मूळ स्वरूप टिकऊन आहेत पुढे गेल्यावर चोसोपी वाड्याचे काही अवशेष दिसून येतात आत एक जुनी इमारत आधुनिकीकरण केल्यामुळे व वास्तव्यामुळे चांगल्या स्थितीमध्ये दिसते साधारणपणे पाऊण एकर क्षेत्रामध्ये हा वाडा दिसून येतो तटबंदीच्या भिंतीपैकी १ बाजूची भिंत नव्यापैकी अवस्थेत टिकून आहे वाड्याच्या चार बुरुजांपैकी एका बुरुजांचे अस्तित्व आपल्याला दिसते वाड्याच्या जवळच पोतनीसांचे उत्तर काळात बांधलेले तीन वाडे दिसून येतात वाड्याच्या समोरच पोतनीस मंडळींनी एका छानश्या चौथऱ्यावर छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्मारक उभे केले आहे त्यावर कमानदार असे बांधकाम करून त्याचे उत्तम प्रकारे जपणूक केलेली आहे या ठिकाणी पोतनीसांनी रायगड वरून आणलेला हिंदवी स्वराज्याचाच भगवा अखंड फडकवीत ठेवला आहे त्या खाली चौथऱ्यावर पुढील मजकूर लिहिलेला आहे हा ध्वज श्री शिवछत्रपतींच्या रायगड वरील स्वराज्याचा आहे श्रीमंत सरदार विठ्ठलराव यशवंतराव पोतनीस यांनी १९ मार्च १७६३ साली रायगड किल्ला पेशव्यांच्या ताब्यात दिल्यानंतर श्री शिवछत्रपतीवरील निष्कलंक निष्ठा व स्वराज्याचा भगवा ध्वज रक्षणासाठी जबाबदारी व

कर्तव्य म्हणजे हे निशाण उरवडे येथे आणून श्री शिवछत्रपती यांची मनाची दौलत आदर पूर्वक वाड्यासमोर उभारली आहे.

होनाजी नावजी बलकवडे वाडा दारवली

पुणे कोलाड रोड वरील पौड गावाच्या २किमी अलीकडे दारवली या गावातील सरदार नावजी बलकवडे यांचे पुत्र होनाजी नावजी बलकवडे यांचा वाडा आहोत या वाड्याचे अवशेष आजही आपल्याला बलकवडे घराण्यातील पराक्रमाची साक्ष देत मोठ्या दिमाखात उभे आहेत

गावाच्या माध्यभागी ३०ते४० फूट उंचीवर हा वाडा ६एकर मध्ये पसरला आहे वाड्याचे पश्चिमेकडील भव्य प्रवेशद्वार त्याच्या वैभवाचा दिमाख दाखवत भक्कम पायांवर उभे आहे या प्रवेशद्वाराची उंची २० ते २२ फूट असून काळ्या पाषाणातील त्याचे बांधकाम २५० वर्षांनंतरही टिकून आहे प्रवेशद्वारावरील कमळाचे सुंदर शिल्प व दरवाजा वरील गणेश पट्टी स्पष्टपणे दिसून येते ग्राममुख असलेला हा दरवाजा मुळा नदीच्या काठावर वसलेल्या दारवली गाव नजरेसमोर उभा करतो दरवाजाच्या दोन्ही बाजूसदगडी तटबंदीचे अवशेष नजरेत पडतात दोन्ही बाजूस घडीव जोत्यांच्या देवड्याआजही संरक्षकांच्या स्थानाची ओळख करून देतात दरवाजातून आत प्रवेश केल्यावर दोन्ही बाजूस पहारेकर्यांच्या ओवऱ्या असून तेथून पुढे वाड्याच्या मुख्य प्रांगणात आपण जातो आणि पडीक अवस्थेतील भव्य चोपसी वाड्याचे चित्र आपल्या नजरेसमोर उभे राहते वाड्याचा मुख्य दरवाजा पूर्व बाजूस असल्याचे त्याच्या एकंदर रचनेवरून समजते त्याचे तोंड पुण्याकडे असल्याने त्याला पुणे दरवाजा असे म्हणत असत हा वाडा पंचराखणी चोसोपी तिघई दुपाखी म्हणजे १८० खानाचा व दोन्ही बाजूस ओवरीयुक्त असा भव्य होता वाड्याची लांबी व रुंदी १५० ÷ १५० फुटांची असून त्याच्या भिंती आजही काही प्रमाणात आपल्याला दिसतात पाच साडेपाच फुटांच्या भक्कम चौथऱ्यांवर हा वाडा दीमाखाने उभा असावा असे वाटते वाड्याच्या चौकात कारंजे असल्याच्या खुणाही दिसतात हा प्रदेश पावसाचा असल्याने चौकातील पाणी बाहेर काढण्यासाठी बंदिस्त गटारे काढण्यात आली होती वाड्याला दक्षिणेकडे एक दरवाजा होता वाड्याच्या भोवताली फिरल्यावर घोटीव पाषाणातील ताटबंदी पाहून आपण आश्चर्यचकीत होतो पश्चिम दिशेला वाड्याच्या जवळच पाणीपुरवठ्यासाठी एक घोटीव विहीर बांधलेली आपल्याला दिसते मुख्य चौथऱ्याजवळ आल्यावर या वाड्याचे निर्माते सुभेदार होनाजी बलकवडे यांच्या समाधीस आपण मुजरा करतो होणाजी बलकवडे यांनी निर्माण केलेले कालभैरवनाथ व विठ्ठल मंदिर आजही सुस्थितीत असून मंदिरासमोर अनेक वीरगळ बलकवडे घराण्यातील वीरांच्या पराक्रमांचे साक्षीदार बनून उभे आहेत आता जाणून घेऊयात वाड्याच्या इतिहासाबद्दल

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळात नावारूपाला आलेले सरदार नावजी लाखमाजी बलकवडे नावजी बलकवडे हे शंकरजी नारायण यांच्या पायदळात सप्तसहस्री या पदावर होते त्यांनी सिंहगड जिंकून देण्याचे कबुल केले त्या बदल्यात त्यांना कोळवण खोऱ्यातील सावरगाव इनाम म्हणून देण्याचे ठरले ३०जून १६९३ रोजी नावाजी बलकवडे यांनी नरवीर तानाजी मालुसरे यांच्या सारखा दोर व शिड्यांच्या साहाय्याने गड जिंकून घेतला व सिंहगडा वर भगवा फडकवला पुढे नावजी बलकवडे यांनी कोरीगड, लोहगड, सुधागड हे किल्ला देखील स्वराज्यात आणले या बदल त्यांना छत्रपती राजाराम महाराज यांनी दारवली व मुलखेड ही गावे इनाम म्हणून त्यांना दिली पुढील काळात त्यांचे पुत्र सुभेदार होनाजी बलकवडे, सुभेदार येसाजी, किल्लेदार पिलाजी हे या वाड्यात वास्तव्यात होते त्यानेही

पुढे चांगला पराक्रम केला थोरले बाजीराव पेशवे यांच्या सोबत तसेच त्याचे बंधू चिमाजी आप्पा यांच्या सोबत जंजरेकर सिद्धी च्या विरुद्ध तसेच गुजरात मोहीमेत सुरत परगण्यातील घनदेवी हा प्रांत जिंकून घेतला व वसईच्या मोहिमेत देखील मोठ्या हीरीरीने सहभाग घेतला होता मराठेशाहीच्या इतिहासात बलकवडे घराणे व दारावली गावचे नाव अजरामर झाले आज मितीला दारवली गावात वाड्याच्या समोरच सरदार नावजी लाखमाजी बलकवडे याचे स्मारक मोठ्या दिमाखात उभे आहे मुळशीतील सौंदर्यरत्नेच्या मुळशीतील सरदार या भागात आपण बलकवडे सरदार यांची माहिती घेणारच आहोत . जेष्ठ इतिहास संशोधक पांडुरंगजी बलकवडे हे याच गावचे सुपुत्र आहेत